

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.В. ПТУХИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

2(24) DEMOGRAPHY
AND SOCIAL
ECONOMY

2015 ДЕМОГРАФИЯ
И СОЦИАЛЬНАЯ
ЭКОНОМИКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 3 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ
КИЇВ

Видавці та засновники:

Національна академія наук
України
Інститут демографії та
соціальних досліджень імені
М.В. Птухи НАН України

Свідцтво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
12.01.2004 р. серія КВ №8304
Переєстроване 22.06.2012 р.
(серія КВ №19037–7827 ПР)
Державною реєстраційною
службою України

Наказом МОН України № 528 від
12.05.2015 р. журнал «Демографія
та соціальна економіка» поновлено
у новому Переліку наукових фахо-
вих видань, в яких можуть публі-
куватися результати дисертаційних
робіт на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата наук

Затверджено до друку
Вченою радою ІДСД
ім. М.В. Птухи НАН України
26 червня 2015 р.

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ,
б-р Тараса Шевченка, 60.
Тел. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net,
www.dse.org.ua

Підп. до друку 14.07.2015 р.
Формат 70×100/16. Папір офс.
Гарнітура Newton C.
Умов. друк. арк. 15,28.
Обл.-вид. арк. 17,96.
Тираж 199 прим.
Зам. № 4279 від 15.07.2015 р.

Віддруковано
ВД «Академперіодика»
НАН України
01004, Київ,
вул. Терещенківська, 4
Свідцтво про внесення до
Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серія
ДК № 544 від 27.07.2001

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії: Е.М. ЛІБАНОВА –

директор Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.

Заступник голови редакційної колегії: С.І. ПИРОЖКОВ – віце-президент НАН
України, Президія НАН України, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.

Заступник голови редакційної колегії: О.В. МАКАРОВА –
д-р екон. наук, заст. директора ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Відповідальний секретар: О.М. ГЛАДУН – д-р екон. наук, заст. директора
ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редколегії: А.Л. Баланда, д-р екон. наук, проф. Національної академії
Служби безпеки України

А.Г. Вишневецький, д-р екон. наук, проф., акад. РАЕН, Державний
університет «Высшая школа экономики», м. Москва, РФ

І.Ф. Гнибіденко, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана»,
м. Київ, Україна

О.А. Гришнова, д-р екон. наук, проф., КНУ ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

Н.М. Десва, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Г.А. Дмитренко, д-р екон. наук, проф., Університет менеджменту освіти
АПН України, м. Київ, Україна

А.М. Єріна, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна

Т.А. Заяць, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

І.С. Каленюк, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

М.І. Карлін, д-р екон. наук, проф., Східноєвропейський національний
університет ім. Лесі Українки, м. Луцьк, Україна

А.М. Колот, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна

І.С. Кравченко, д-р екон. наук, проф., Університет банківської справи НБУ,
м. Київ, Україна

І.О. Курило, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Н.М. Левчук, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Л.С. Лісогор, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

О.А. Малиновська, д-р наук з держ. упр., Національний інститут

стратегічних досліджень, м. Київ, Україна

Ф. Месле, д-р, науковий директор Національного інституту демографічних
досліджень, Париж, Франція

В.М. Новіков, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

О.Ф. Новікова, д-р екон. наук, проф., Інститут економіки промисловості
НАН України, м. Київ, Україна

Б. Переллі-Харріс, к.н., проф., Саутгемптонський Університет, Саутгемптон,
Велика Британія

І.Л. Петрова, д-р екон. наук, проф., Університет економіки і права «КРОК»,
м. Київ, Україна

О.В. Позняк, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Н.О. Рингач, д-р наук з держ. упр., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

А.І. Романюк, д-р філ., проф., Університет Альберта, м. Оттава, Канада

М.Д. Романюк, д-р екон. наук, проф., Прикарпатський університет
ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна

В.Г. Саріогло, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

М. Толь, д-р, Інститут сучасного єврейства ім. А. Хармана, Єврейський універ-
ситет у Єрусалимі, Єрусалим, Ізраїль

О.І. Цимбал, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Л.М. Черенко, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Л.П. Шахотько, д-р соц. наук, проф., ІЕ НАН Білорусі, м. Мінськ, Білорусь

С. Шербов, д-р, проф., Віденський інститут демографії Австрійської академії
наук, м. Відень, Австрія

Д. Ясіліоніс, д-р, Інститут демографічних досліджень ім. Макса Планка, Росток,
Німеччина

Редакційна підготовка до друку А.І. Радченко

Технічний секретар редакційної колегії Ю.М. Клименко

Редактор-перекладач англ. тексту Т.О. Охмакевич

Комп'ютерна верстка Н.В. Тілікіної

Питання, які виникають до членів редакційної колегії журналу, направляти
за E-mail: j_dse@ukr.net

Издатели и основатели:

Национальная академия наук
Украины
Институт демографии и
социальных исследований имени
М.В. Птухи НАН Украины

Свидетельство
о государственной
регистрации печатного
средства массовой информации
12.01.2004 г. серия КВ №8304
Перерегистрировано
22.06.2012 г.
(серия КВ №19037-7827 ПР)
Государственной
регистрационной
службой Украины

Приказом МОН Украины № 528 от
12.05.2015 г. журнал «Демография и
социальная экономика» внесен
в новый Перечень научных
профессиональных изданий,
в которых могут публиковаться
результаты диссертационных работ
на соискание ученых степеней
доктора и кандидата наук

Утверждено к печати
Ученым советом ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины
26 июня 2015 г.

Адрес редакции:

Украина, 01032, г. Киев
б-р Тараса Шевченко, 60.
Тел. (044) 486-62-37
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
www.dse.org.ua

Редакционная подготовка к печати
А.И. Радченко
Технический секретарь
редакционной коллегии
Ю.М. Клименко
Редактор-переводчик англ. текста
Т.О. Охмакевич
Компьютерная верстка
Н.В. Тилюкиной

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Председатель редакционной коллегии: Э.М. ЛИБАНОВА –
директор Института демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины, акад. НАН Украины, д-р экон. наук, проф.
Заместитель председателя редакционной коллегии: С.И. ПИРОЖКОВ –
вице-президент НАН Украины, Президиум НАН Украины,
акад. НАН Украины, д-р экон. наук, проф.

Заместитель председателя редакционной коллегии: Е.В. МАКАРОВА –
д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Ответственный секретарь: А.Н. ГЛАДУН – д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины

Члены редколлегии: *А.Л. Баланда*, д-р экон. наук, проф. Национальной академии
Службы безопасности Украины

А.Г. Вишневецкий, д-р экон. наук, проф., акад. РАЭН, Государственный
университет «Высшая школа экономики», г. Москва, РФ

И.Ф. Гнибиденко, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана»
г. Киев, Украина

Е.А. Гришнова, д-р экон. наук, проф., КНУ им. Тараса Шевченка, г. Киев,
Украина

Н.Н. Десва, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Г.А. Дмитренко, д-р экон. наук, проф., Университет менеджмента образования
АПН Украины, г. Киев, Украина

А.М. Ерина, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина

Т.А. Заяц, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

И.С. Каленюк, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.И. Карлин, д-р экон. наук, проф., Восточноевропейский национальный
университет им. Леси Украинки, г. Луцк, Украина

А.М. Колот, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина

И.С. Кравченко, д-р экон. наук, проф., Университет банковского дела НБУ,
г. Киев, Украина

И.А. Курило, д-р экон. наук, проф. ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.М. Левчук, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Л.С. Лисогор, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Е.А. Малиновская, д-р экон. наук по гос. упр., Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина

Ф. Месле, д-р, научный директор Национального института демографических
исследований, Париж, Франция

В.Н. Новиков, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

О.Ф. Новикова, д-р экон. наук, проф., Институт экономики промышленности
НАН Украины, г. Киев, Украина

Б. Перелли-Харрис, д-р, проф., Саутгемптонский Университет, Саутгемптон,
Великобритания

И.Л. Петрова, д-р экон. наук, проф., Университет экономики и права «КРОК»,
г. Киев, Украина

О.В. Позняк, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.А. Рынгач, д-р экон. наук по гос. упр., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

А.И. Романюк, д-р фил., проф., Университет Альберта, г. Оттава, Канада

М.Д. Романюк, д-р экон. наук, проф., Прикарпатский университет

им. В. Стефаника, г. Ивано-Франковск, Украина

В.Г. Сарюгло, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

М. Тольц, д-р, Институт современного еврейства им. А. Хармана, Еврейский
университет в Иерусалиме, Иерусалим, Израиль

А.И. Цимбал, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Л.Н. Черенько, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Л.П. Шахотько, д-р соц. наук, проф., ИЭ НАН Беларуси, г. Минск, Беларусь

С. Шербов, д-р, Венский институт демографии Австрийской академии наук,
г. Вена, Австрия

Д. Ясилионис, д-р, Институт демографических исследований им. Макса Планка,
Росток, Германия

*Вопросы, которые возникают к членам редакционной коллегии журнала,
направлять по E-mail: j_dse@ukr.net*

Publishers and founders:

the National Academy of Sciences of Ukraine, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of NAS of Ukraine

The Certificate of State Registration as of 12.01.2004
Series KB № 83047. Registered as of 22.06.2012 (Series HF №19037-7827 PR) by Government registration service of Ukraine

Ministry of Education and Science of Ukraine by Order № 528 of May, 12, 2015 Journal «Demography and social economy» is updated in the new list of scientific professional editions, which can publish the results of PhD theses in Economics

Approved for publication by the Academic Senate the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine as of June, 26, 2015

Editorial address:

Ukraine, 01032, Kyiv, blvr. Taras Shevchenko, 60.
Tel. (044) 486-62-37, 482-17-45, 486-04 -97
E-mail: j_dse@ukr.net, www.dse.org.ua

Editorial prepress

A.I. Radchenko

Technical Secretary of the Editorial Board *Y.M. Klimenko*

Editor-translator in English

T. Ohmakevych

Artwork: *N.V. Tilikina*

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief: E.M. LIBANOVA –

Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine, D.Sc., Prof.

Deputy Editor: S.I. PYROZHKOV – Vice President of National Academy of Sciences of Ukraine, Presidium of National Academy of Sciences of Ukraine, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine, D.Sc., Prof.

Deputy Editor: O.V. MAKAROVA – D.Sc., Deputy Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary: O.M. GLADUN – D.Sc., Deputy director the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board:

A.L. Balanda, D.Sc., Prof., National Academy of the Security Service of Ukraine
A.G. Vishnevsky, D.Sc., Prof., Academician of RAEN, National Research University Higher School of Economics, Moscow, Russia
I.F. Hnybidenko, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine
O.A. Grishnova, D.Sc., Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
N.M. Deeva, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
G.A. Dmitrenko, D.Sc., Prof., Education Management University of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
A.M. Yerina, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine
T.A. Zaiats, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
I.S. Kalenyuk, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
M.I. Karlin, D.Sc., Prof., Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine
A.M. Kolot, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine
I.S. Kravchenko, D.Sc., Prof., the University of banking of the National Bank of Ukraine, Kyiv, Ukraine
I.A. Kurylo, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
N.M. Levchuk, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
L.S. Lisogor, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
O.A. Malynovska, D.Sc., National Institute of Strategic Studies, Kyiv, Ukraine
F. Meslé, D.Sc., Research director, the Institut National d'Etudes Démographiques (INED), Paris, France
V.M. Novikov, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
O.F. Novikova, D.Sc., Prof., Institute of Industrial Economics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
B. Perelli-Harris, PhD, Associate Prof., University of Southampton, Southampton, United Kingdom
I.L. Petrova, D.Sc., Prof., University of Economics and Law «KROK», Kyiv, Ukraine
D. Jasionis, PhD, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany
A.V. Pozniak, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
N.A. Rynhach, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
A.I. Romanyuk, D.Sc., Prof., University of Alberta, Ottawa, Canada
M.D. Romanyuk, D.Sc., Prof., Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
V.G. Sarioglo, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
M. Tolts, PhD, Harman Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem, Israel
O.I. Tsymbal, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
L.M. Cherenko, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
L.P. Shahotko, D.Sc., Prof., IE NAS of Belarus, Minsk, Belarus
S. Scherbov, PhD, the Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences, Vienna, Austria
D. Jasionis, Dr., Research Scientist, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

E-mail: j_dse@ukr.net

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ

РУДНИЦЬКИЙ О.П., ЛЕВЧУК Н.М., ВОЛОВИНА О., ШЕВЧУК П.Є., КОВБАСЮК А.Б. Демографія штучно викликаного людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні	11
МАЛИНОВСЬКА О.А. Українсько-польський міграційний коридор: особливості та значення	31

РИНОК ПРАЦІ ТА ЗАЙНЯТІСТЬ

ТКАЧЕНКО Л.Г. Ваучери на навчання осіб віком старше 45 років як інструмент активної політики ринку праці	41
КРИМОВА М.О. Оцінка конкурентоспроможності молодих фахівців з економічною освітою на ринку праці України	53
ЖАЛІНСЬКА І.В. Підходи до побудови та напрямів застосування матриць соціальних рахунків у дослідженнях ринку праці	65
ГНИБІДЕНКО І.Ф., НАРТЮК О.В. Історична генеза зайнятості економічно активного населення середнього віку	76

ЯКІСТЬ ОСВІТИ

КАЛЕНЮК І.С., ЯМКОВИЙ В.А. Особливості впливу освіти на забезпечення соціальної мобільності в сучасних умовах	88
SIBANDA L., IWU C.G., BENEDICT O. H. Factors Influencing Academic Performance of University Students.....	103

РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

ЗАЯЦЬ В.С. Формування доходів населення України: особливості та тенденції	116
ДАВИДЮК О.О. Проблемні аспекти реінтеграції бездомних осіб, які втратили житло внаслідок позбавлення волі	129
ШУШПАНОВ Д.Г. Детермінанти здоров'я населення: суть та особливості систематизації	141

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

МОСТОВА І.О. Зовнішні трудові міграції у довгостроковому соціально-економічному розвитку країн-експортерів 153

ТУРОК В.В. Оцінка ризику потрапляння у ситуацію торгівлі людьми для різних груп населення України 164

Правила для авторів 174

Правила для авторов 179

Guidelines for Authors 184

Науковий журнал «Демографія та соціальна економіка» зареєстровано в таких міжнародних наукометричних та реферативних базах даних:

- Ulrich's Periodicals Directory (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (з липня 2013);
- Російський індекс научного цитування (РИНЦ), (Російська Федерація), <http://elibrary.ru> (з серпня, 2013);
- Index Copernicus International (Польща), <http://indexcopernicus.com> (з грудня 2013).
- The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (United Kingdom), <http://www.proquest.com/libraries/academic/databases/ibss-set-c.html>, грудень 2014.

ISSN 2309-2351 (on-line) : www.dse.org.ua

СОДЕРЖАНИЕ

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

РУДНИЦКИЙ Е.П., ЛЕВЧУК Н.М., ВОЛОВИНА О., ШЕВЧУК П.Е., КОВБАСЮК А.Б. Демография искусственно вызванной человеческой катастрофы: массовый голод 1932–1933 гг. в Украине.....	11
---	----

МАЛИНОВСКАЯ Е.А. Украинско-польский миграционный коридор: особенности и значение.....	31
--	----

РЫНОК ТРУДА И ЗАНЯТОСТЬ

ТКАЧЕНКО Л.Г. Ваучеры на обучение лиц в возрасте старше 45 лет как инструмент активной политики на рынке труда.....	41
--	----

КРЫМОВА М.А. Оценка конкурентоспособности молодых специалистов с экономическим образованием на рынке труда Украины	53
---	----

ЖАЛИНСКАЯ И.В. Подходы к построению и направления использования матриц социальных счетов в исследованиях рынка труда	65
---	----

ГНИБИДЕНКО И.Ф., НАРТЮК О.В. Исторический генезис занятости экономически активного населения среднего возраста.....	76
--	----

КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ

КАЛЕНЮК И.С., ЯМКОВЫЙ В.А. Особенности влияния образования на обеспечение социальной мобильности в современных условиях	88
--	----

СИБАНДА Л., ИВУ Ч.Ж., БЕНЕЖДИКТ О.Г. Факторы, влияющие на успешность студентов университета.....	103
---	-----

УРОВЕНЬ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ И СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

ЗАЯЦ В.С. Формирование доходов населения Украины: особенности и тенденции	116
---	-----

ДАВИДЮК Е.А. Проблемные аспекты реинтеграции бездомных граждан, утративших жилье вследствие лишения свободы.....	129
---	-----

ШУШПАНОВ Д.Г. Детерминанты здоровья населения: суть и особенности систематизации	141
---	-----

ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

МОСТОВАЯ И.О. Внешние трудовые миграции в долгосрочном
социально-экономическом развитии стран-экспортеров 153

ТУРОК В.В. Оценка риска попадания в ситуацию торговли людьми
для различных групп населения Украины 164

Правила для авторів 174

Правила для авторов 179

Guidelines for Authors 184

Научный журнал «Демография и социальная экономика» зарегистрирован в таких международных наукомет-
рических и реферативных базах данных:

- Ulrich's Periodicals Directory (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (с июля 2013);
- Российский индекс научного цитирования (РИНЦ), (Российская Федерация), <http://elibrary.ru> (с августа 2013);
- Index Copernicus International (Польша), <http://indexcopernicus.com> (с декабря 2013).
- The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (United Kingdom), <http://www.proquest.com/libraries/academic/databases/ibss-set-c.html>, декабрь, 2014.

ISSN 2309-2351 (on-line) : www.dse.org.ua

CONTENTS

DEMOGRAPHIC PROBLEMS

RUDNYTSKYI O.P., LEVCHUK N.M., WOLOWYNA O., SHEVCHUK P., KOVBASIUK A. Demography of a Man-Made Human Catastrophe: the Case of Massive Famine in Ukraine 1932–1933	11
MALYNOVSKA O.A. Ukrainian-Polish Migration Corridor: Features and Importance	31

LABOUR MARKET AND EMPLOYMENT

TKACHENKO L.G. Training Vouchers for Persons Aged Over 45 Years as Tools of Active Labour Market Policy	41
KRYMOVA M.O. Assessment of Competitiveness of Young Specialists with Economic Education in Ukrainian Labor Market	53
ZHALINSKA I.V. Approaches to the Construction and Applications of Labour-Oriented Social Accounting Matrix	65
GNIBIDENKO I.F., NARTYUK O.V. The Yistorical Genesis of Employment of the Economically Active Population of Middle-Age	76

QUALITY OF EDUCATION

KALENYUK I.S., YAMKOVIY V.A. Features of Influence of Education on the Provision of Social Mobility in Modern Conditions	88
SIBANDA L., IWU C.G., BENEDICT O. H. Factors Influencing Academic Performance of University Students	103

POPULATION LIVING STANDARDS AND SOCIAL PROBLEMS

ZAIATS V.S. The Formation of Population Income in Ukraine: Special Aspects and Trends	116
DAVYDYUK O.O. Problematic Aspects of the Reintegration of Homeless People Who Lost Their Homes as a Result of Imprisonment	129
SHUSHPANOV D.G. Health Determinants: Essence and Systematization	141

RESEARCHES OF THE YOUNG SCIENTISTS

MOSTOVA I.O. External Labour Migration in the Long Term Socio-Economic Development of the Exporting Countries	153
TUROK V.V. Evaluation of Danger to Get into Human Trafficking Situation to Different Population Groups of Ukraine	164
Правила для авторів	174
Правила для авторов	179
Guidelines for Authors	184

The journal is indexed in:

- Ulrich's Periodicals Directory, (USA), www.ulrichweb.serialssolutions.com (since July 2013);
- Russian science citation index (RSCI), (Russian Federation), <http://elibrary.ru> (since August 2013);
- Index Copernicus International (Poland), <http://indexcopernicus.com> (since December 2013).
- The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (United Kingdom), <http://www.proquest.com/libraries/academic/databases/ibss-set-c.html>, December, 2014.

ISSN 2309-2351 (on-line) : www.dse.org.ua

doi: <http://dx.doi.org/10.15407/dse2015.02.011>

УДК 314.148

О.П. РУДНИЦЬКИЙ

наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: allaboris@voliacable.com

Н.М. ЛЕВЧУК

д-р екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: levchuk.nata@gmail.com

О. ВОЛОВИНА

д-р демографії, дослідник Центру Славістики, Євразії та Східної Європи,

Університет Північної Кароліни, Чапел-Гілл, США

E-mail: olehw@aol.com

П.Є. ШЕВЧУК

канд. екон. наук., пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

А.Б. КОВБАСЮК

голов. економіст

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: allaboris@voliacable.com

ДЕМОГРАФІЯ ШТУЧНО ВИКЛИКАНОЇ ЛЮДСЬКОЇ КАТАСТРОФИ: МАСОВИЙ ГОЛОД 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ¹

Уперше проведено оцінку демографічних наслідків Голодомору окремо для міського й сільського населення України, яка доводить, що не лише сільські, а й міські жителі зазнали відчутних втрат. Загальні демографічні втрати України внаслідок голоду 1932–1934 рр. становлять 4,5 млн, у тому числі 3,9 млн через надсмертність і 0,6 млн втрачених народжень. Надлишок смертей у сільській місцевості

¹ Ця стаття є першою частиною перекладу англійської статті «Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933», опублікованої у Canadian Studies in Population, Vol. 42, No. 1–2 (2015), pp. 53–80. Автори дослідження вдячні головному редактору цього журналу Dr. Frank Trovato за наданий ним дозвіл опублікувати україномовну версію цієї статті.

This is the first part a direct translation of the article «Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933», published in Canadian Studies in Population, Vol. 42, No. 1–2 (2015), pp. 53–80. We would like to thank the editor of the journal, Dr. Frank Trovato, for his permission to publish the Ukrainian version of this article.

© РУДНИЦЬКИЙ О.П., ЛЕВЧУК Н.М., ВОЛОВИНА О., ШЕВЧУК П.Є., КОВБАСЮК А.Б., 2015

еквівалентний 16,5 % від загальної чисельності сільського населення у 1933 р.; у міських поселеннях цей показник становить 4 %. Майже 90 % прямих втрат внаслідок голоду припадає на 1933 рік, зокрема на перше півріччя цього року. Якщо у 1933 р. втрати внаслідок надсмертності серед сільського населення більш ніж у п'ять разів перевищували такі серед міського населення, то показники 1934 р. є більш подібними. Показано, що виявлені відмінності у рівні, динаміці та віковій структурі втрат внаслідок голоду у містах та селах України є наслідком впливу багатьох політичних і соціально-економічних факторів.

Ключові слова: голод 1932–1933 рр. в Україні, Голодомор, втрати міського й сільського населення внаслідок голоду 1932–1933 рр., надлишок смертей, дефіцит народжень.

Е.П. Рудницький

науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: allaboris@voliacable.com

Н.М. Левчук

д-р экон. наук, вед. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: levchuk.nata@gmail.com

О. Воловина

д-р демографии, исследователь Центра славистики, Евразии и Восточной Европы

Университет Северной Каролины, Чапел-Хилл, США

E-mail: olehw@aol.com

П.Е. Шевчук

канд. экон. наук, вед. научн. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

А.Б. Ковбасюк

главный экономист

Институт демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: allaboris@voliacable.com

ДЕМОГРАФИЯ ИСКУССТВЕННО ВЫЗВАННОЙ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ КАТАСТРОФЫ: МАССОВЫЙ ГОЛОД 1932–1933 гг. В УКРАИНЕ

Впервые проведена оценка демографических последствий Голодомора отдельно для городского и сельского населения Украины, которая доказывает, что не только сельские, но и городские жители понесли ощутимые потери. Общие демографические потери Украины вследствие голода 1932–1934 гг. составляют 4,5 млн, в том числе 3,9 млн вследствие избыточной смертности и 0,6 млн утраченных рождений. Избыток смертей в сельской местности эквивалентен 16,5 % от общей численности сельского населения в 1933 г.; в городах этот показатель составляет 4 %. Почти 90 % прямых потерь вследствие голода приходится на 1933 г., в частности на первое полугодие этого года. Если в 1933 г. потери вследствие избыточной смертности среди сельского населения более чем в пять раз превышали таковые среди городского населения, то показатели 1934 р. более схожи. Показано, что выявленные различия в уровне, динамике и возрастной структуре потерь вследствие голода в городах и селах Украины обусловлены влиянием многих политических и социально-экономических факторов.

Ключевые слова: голод 1932–1933 гг. в Украине, Голодомор, потери городского и сельского населения в результате голода 1932–1933 гг., число избыточных смертей, дефицит рождений.

O.P. Rudnytskyi

Researcher, Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
01032, Kyiv, T. Shevchenko Blvd., 60
E-mail: allaboris@voliacable.com

N.M. Levchuk

Doctor of Economics, Senior Researcher Ptoukha Institute for Demography
and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,
01032, Kyiv, T. Shevchenko Blvd., 60
E-mail: levchuk.nata@gmail.com

O. Wolowyna

Ph. D. in Demography
Center for Slavic, Eurasian and E. European Studies,
University of North Carolina at Chapel Hill,
935 White Cross Rd., Chapel Hill, NC 27516 USA
E-mail: olehw@aol.com

P.E. Shevchuk

Ph. D. in Economics, Research Fellow Ptoukha Institute for Demography
and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Ukraine, 01032, Kyiv, T. Shevchenko Blvd., 60
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

A.B. Kovbasiuk

Chief Economist
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
01032, Kyiv, T. Shevchenko Blvd., 60
E-mail: allaboris@voliacable.com

DEMOGRAPHY OF A MAN-MADE HUMAN CATASTROPHE: THE CASE OF MASSIVE FAMINE IN UKRAINE 1932–1933

Estimates of 1932–1934 famine direct losses (excess deaths) by age and sex and indirect losses (lost births) are calculated, for the first time, for rural and urban areas of Ukraine. Total losses are estimated at 4.5 million, with 3.9 million excess deaths and 0.6 million lost births. Rural and urban excess deaths are equivalent to 16.5 and 4.0 per cent of respective 1933 populations. About 90 % of all direct losses occurred in 1933, with most of them during the first half of that year. We show that urban and rural losses are the result of very different dynamics, as reflected in the respective urban and rural age structures of relative excess deaths, and in yearly losses per 1,000 population.

Although 1933 relative direct losses in rural areas were more than five times the number of relative urban direct losses, in 1934 relative losses in both rural and urban areas were of the same magnitude. This means that, although direct losses in 1934 were significantly lower than in 1933, relative to population size urban losses were as high as rural losses.

Key words: 1932–33 Ukraine famine, Holodomor, 1932–33 famine urban-rural losses, excess deaths, lost births.

Постановка проблеми. Вивчення людських катастроф посідає окреме місце в демографічних дослідженнях. Катастрофи, які мають широкомасштабні наслідки для населення, поділяються на два типи: природні й штучні. Прикладами природних катастроф є голод внаслідок посухи або епідемії, смерті від природних катаклізмів

як-от мегавулканічні виверження, землетруси, а також спалахи пандемій вірусного грипу. До штучних катастроф належать війни і революції. Окремим випадком штучних техногенних катастроф є катастрофи, які за генезою можна віднести до соціальної інженерії, тобто причинами яких є системні прорахунки й помилки з боку влади або навмисне нищення населення з метою фундаментальної трансформації суспільства згідно з конкретним ідеологічним сценарієм. Обидва типи катастроф були широко висвітлені в демографічній літературі. Окрім значних людських втрат і матеріальних збитків вони часто мають глибокі довгострокові наслідки у політичній, геополітичній і соціальній сферах [1].

Великий голод 1932–1933 років – Голодомор – є складовою низки катастроф, що відбулися в Україні протягом першої половини ХХ-го сторіччя, разом з голодом 1921–1923 та 1946–1947 років. Голодомор є прикладом катастрофи, викликаної саме людським фактором, тоді як голод 1921–1923 та 1946–1947 рр. є комбінацією природної та соціальноінженерної катастроф.

Голод у 1932–1933 рр. охопив різні регіони Радянського Союзу, а не лише радянську Україну. Він став наслідком жорсткої реалізації двох напрямів політики сталінського режиму: надзвичайно амбіційної та прискореної програми індустріалізації та примусової колективізації селянських господарств. Програма індустріалізації вимагала збільшення виробництва продуктів харчування для робітників у містах, кількість яких швидко зростала, а також для експорту зерна з метою отримання валюти, необхідної для імпорту приладів і технічних засобів. При цьому селян змушували вступати в колгоспи, щоб забезпечити контроль держави над виробництвом продуктів харчування. Маючи на меті зламати опір селян колективізації, заможних господарів (куркулів) депортували у віддалені регіони Радянського Союзу і фізично знищили їх як соціальний клас. Опір колективізації призводив до жорстокого покарання, і це було частиною політики сталінського уряду.

Для забезпечення потреб індустріалізації та експорту було затверджено дуже високі плани хлібозаготівель. Неспроможність багатьох селян-одноосібників та колективних господарств виконати надмірні плани з поставки збіжжя призвела до конфіскації усього зерна, а в багатьох випадках – до конфіскації усіх продуктів харчування. Наслідком таких дій стало поширення голоду в 1932 році і екстраординарний підйом смертності у першій половині 1933 року [2, 3].

Дослідження показують, що серед республік Радянського Союзу Україна має найбільшу кількість смертей від голоду, а за рівнем втрат у розрахунку на 1000 населення вона посідає друге місце після Казахстану [4]. Аналіз історичних документів свідчить, що голод в Україні, а також на Кубані (Російська РФСР) поєднує національний та етнічний компоненти, оскільки каральні директиви й акції проти населення цих регіонів були сплановані зумисно. Таким чином, голод, організований радянською державою, мав і додаткову ціль: придушити й поступово знищити незалежно мислячих українських селян, що фактично означало ліквідацію національної ідентичності українців [2, 5].

Деякі історики поділяють голод в Україні 1932–1933 років на два періоди. Протягом першого періоду, а це більша частина 1932 року, мав місце загальний голод, який охопив кілька регіонів Радянського Союзу і був наслідком колективізації та часткової або повної конфіскації зерна. Другий період, кінець 1932 – перша половина 1933 р., характеризується стрімким підйомом рівня смертності, що стало результатом надзвичайно жорстких заходів: конфіскація не лише зерна, але й усіх харчових запасів, закриття кордонів з Росією та Білоруссю з метою запобігання виїзду селян за кордон у пошуках їжі, а також повна ізоляція деяких сіл та районів. Це

були каральні заходи, спрямовані на те, щоб змусити селян віддати зерно, яке вони могли сховати, або вже отримали від місцевої влади, або нібито вкрали у держави, і змусити їх вступити до колгоспів, а також з метою переслідування «ворогів держави». Голод використовувався як інструмент терору проти селян [2, 5, 6].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Хоча оцінці втрат населення внаслідок Голодомору приділено багато уваги, дотепер немає консенсусу щодо точних цифр. Доволі розповсюджена оцінка прямих втрат населення України від голоду 1932–1933 рр. на рівні 10 млн осіб є сумнівною, оскільки ґрунтується на непідтверджених свідченнях [7]. Оцінки, які базуються на демографічних даних, лежать в межах від 2,6 до 5 млн [8, 9, 61].

Є кілька причин такого широкого діапазону наукових оцінок втрат населення. Протягом багатьох років радянський уряд блокував доступ до необхідної статистичної інформації, що ускладнювало вивчення наслідків голоду. Обмежений доступ до даних унеможлилював точну оцінку демографічних втрат і, як наслідок, треба було використовувати у розрахунках ширший міжпереписний період замість періоду голоду 1932–1933 років. Це означає, що дослідники не могли провести окремі оцінки прямих (надлишок смертей) і непрямих (дефіцит народжень) втрат. Окрім цього, проблемним було питання відокремлення дуже вагомого фактору міграції від прямих втрат населення [8–11]. Якість даних оцінювали рідко, а статистичну інформацію використовували переважно без будь-якої корекції.

Після відкриття архівів у колишньому Радянському Союзі наприкінці 1980-х рр. дослідники отримали доступ до статистики, необхідної для точніших оцінок втрат населення унаслідок Голодомору. Упродовж наступних двох десятиліть було досягнуто значного поступу у сфері досліджень демографічних наслідків Великого голоду 1932–1933 років, але отримані результати значно розрізняються [12–25; 61]. Залишилися проблеми з оцінкою сальдо міграції, що імовірно призводило до завищення або заниження надлишкової смертності. Так, С. Максудов у 1989 р. оцінив сальдо міграції в Україні у 600 тис. осіб за період 1927–1938 років. У подальших дослідженнях його оцінки коливаються від 200 тис. до –807 тис. протягом 1927–1936 років [15, 17]. За оцінкою С. Кульчицького міграція становить –1,3 млн осіб у 1927–1938 роках, тоді як згідно з Валленом та співавторами (2002) вона досягає –930 тис. за той самий період [26, 61]. Окремі оцінки непрямих втрат (дефіциту народжень) коливаються від 1,1 до 1,3 млн [12, 18, 61]. Унаслідок поступового розширення доступу до більш детальної демостатистичної інформації стало можливим використання методу демографічної реконструкції для оцінки прямих втрат за віком і статтю та непрямих втрат за статтю (Андрєєв та співавтори (1990, 1998) – для Радянського Союзу та Росії; Валлен та співавтори (2002) – для України) [27, 28, 61].

Мета даної роботи полягала не лише у проведенні більш точної оцінки втрат від голоду, а й у створенні надійної демографічної бази для історичного аналізу цього періоду. Ми провели оцінку щорічних непрямих (дефіцит народжень) і прямих (надлишок смертей) втрат за віком і статтю окремо для міського й сільського населення України на основі демографічної реконструкції. При цьому статистичні дані, що використовувалися, були ретельно опрацьовані й перевірені на предмет якості й (у разі необхідності) відкориговані. Розрахунок прямих демографічних втрат уточнено за рахунок більш обґрунтованих оцінок сальдо міграції населення України. Результати оцінки втрат населення внаслідок голоду у міських поселеннях та сільській місцевості виявили значні відмінності у рівні та динаміці прямих і непрямих втрат. Це дає підставу припустити, що фактори, відповідальні за ці розбіжності, також є різними.

Дані. У табл. 1 наведено перелік статистичних даних, які використано для аналізу, та їхні джерела. Окрім підсумків переписів 1926, 1937 і 1939 років, а також обліку міського населення 1931 року, у нашому розпорядженні були практично повні динамічні ряди народжених і померлих у міських поселеннях та сільській місцевості за період між переписами 1926 і 1939 років. Ми також змогли заповнити деякі прогалини у наявному масиві демостатистичної інформації завдяки даним, знайденим в особистому архіві відомого українського демографа Юрія Корчак-Чепурківського.

Таблиця 1. Перелік даних, використаних у дослідженні

Тип даних	Все населення	Міське населення	Сільське населення
Перепис населення			
Загальна чисельність населення за статтю	1926, 1937, 1939	1926, 1931*, 1937, 1939	1926, 1937, 1939
Розподіл населення за статтю і віком	1926, 1939	1926, 1931*, 1939	1926, 1939
Народжуваність			
Число народжених за статтю	щорічно	щорічно	щорічно
Розподіл народжених за віком матері	1926–1931, 1933–1939	1926–1931, 1933–1939	1926–1931, 1933–1939
Помісячний розподіл народжених	щорічно	щорічно	щорічно
Смертність			
Число померлих за статтю	щорічно	щорічно	щорічно
Розподіл померлих за статтю і віком	1926–1931, 1933–1939	1926–1931, 1933–1939	1926–1931, 1933–1939
Помісячний розподіл померлих	щорічно	щорічно	щорічно
Смертність дітей у віці до 1 року			
Число померлих дітей у віці до 1 року за статтю	1926–1931, 1933–1939	1926–1931, 1933–1939	1926–1931, 1933–1939
Розподіл померлих дітей у віці до 1 року за статтю, місяцем смерті і кількістю прожитих днів і місяців	1926–1931, 1933–1939	1926–1931, 1933–1939	1926–1931, 1933–1939
Таблиці смертності й тривалості життя	щорічно	щорічно	щорічно
Міграція			
Сальдо міграції		щорічно	—
Сальдо міграції за віком і статтю	—	1931, 1933–1938	—
Відомості про пересування населення за місцем (звідки прибули і куди вибули)	—	1933–1938	—
Відомості про окремі міграційні потоки в межах України та за її межі	—	—	див. табл. 4
Адміністративно-територіальні перетворення	—	1931, 1936, 1938	1931, 1936, 1938

Примітка: усі дані за 1926–1928 рр. були скориговані для врахування приєднання району Миропілля до України у 1928 році; * міський облік населення 1931 року.

Джерело: переписи населення: архівні дані і матеріали переписів [29–33]. Народжуваність: перепис і архівні дані [34–36]. Смертність: перепис і архівні дані [34, 35, 37]. Смертність дітей у віці до одного року: перепис, архівні дані [34, 35, 38]. Таблиці смертності й тривалості життя: авторські розрахунки. Міграція: архівні дані [39] і табл. 4. Адміністративно-територіальні перетворення: публікації [32, 40–44].

Дані, використані у цьому дослідженні, охоплюють: щорічні загальні числа народжень і смертей та помісячні дані про народження і смерті у 1926–1939 рр.; розподіл народжених за віком матері і розподіл померлих за віком і статтю за усі роки окрім 1932 р.; відомості про померлих дітей у віці до одного року за статтю, місяцем смерті і кількістю прожитих днів і місяців за усі роки, окрім 1932 року. Було опрацьовано й систематизовано офіційну статистику міграції міського населення та відомості про різні міграційні потоки сільського населення, доступні з архівних документів та публікацій дослідників. Ми також проаналізували документи й публікації, які описують організацію та якість проведених переписів населення та оцінку їх результатів, у тому числі щодо фальсифікованих підсумків перепису 1939 року.

Це дослідження проведено для України у її політико-адміністративних межах станом на дату проведення перепису 6 січня 1937 року, коли до її складу належали сім адміністративних областей та Молдавська АСРР. Кримська АРСР та західні області не входили до складу радянської України.

Корекція підсумків переписів населення 1926, 1937 і 1939 років та міського обліку населення 1931 року. *Перепис 1926 року.* Радянський перепис населення України 1926 р. відбувся у відносно сприятливих спокійних умовах і за висновками багатьох дослідників був ретельно підготовлений і проведений на якісному професійному рівні [29, 45, 46]. Разом із тим, мали місце проблеми, типові для переписів того часу, як-от: недооблік дітей раннього віку та вікова акумуляція [27, 47, 48]. Ми скористалися методикою оцінки недообліку дітей віком 0–4 роки під час перепису 1926 року, розробленою Ю. Корчаком-Чепурківським [45]. Зокрема, ми порівняли кількість зареєстрованих під час перепису дітей віком 1, 2, 3 і 4 роки з відповідною очікуваною кількістю тих, хто дожив до перепису із числа народжених у 1922–1926 роках, і таким чином оцінили недооблік на рівні 6 % для дітей віком 0–4 роки (табл. 2, кол. 3).

Таблиця 2. Корекція підсумків переписів населення України 1926 та 1937 років

Категорія населення	Офіційна чисельність цивільного населення	Перерозподіл армії	Поправка на недооблік ¹	Загальна скоригована чисельність населення (1)+(2)+(3)	Загальна поправка, % [(4)–(1)]/(1)	Перерозподіл армії, % (2)/(4)	Чиста поправка, % (5)–(6) ²
	1	2	3	4	5	6	7
Перепис 1926 року							
Все населення	28923,9	121,2	242,8	29288,0	1,3	0,4	0,8
Міське населення	5262,9	22,1	33,6	5318,6	1,1	0,4	0,6
Сільське населення	23661,1	99,2	209,1	23969,4	1,3	0,4	0,9
Перепис 1937 року							
Все населення	28387,6	346,9	123,6	28858,1	1,7	1,2	0,4
Міське населення	9561,8	116,8	41,6	9720,2	1,7	1,2	0,4
Сільське населення	18825,8	230,1	81,9	19137,8	1,7	1,2	0,4

Примітка: 1 — охоплює поправку на недооблік дітей віком 0–4 роки у 1926 р. і загальну поправку на недооблік в 1937 р.; 2 — різниця у цифрах, пов'язана із заокругленням.

Джерело: [27, 29, 31, 45].

Необхідно зазначити, що військовослужбовці під час перепису 1926 р. були зареєстровані за місцем дислокації, а цивільне населення переписувалось за місцем проживання. Оскільки військові гарнізони, зазвичай, розміщувалися у містах, це призвело до викривлення вікового складу міських чоловіків. У зв'язку з цим виникла потреба у перерозподілі чисельності військовослужбовців. Припустивши, що в Україні частка тих, хто служив у лавах армії, була такою ж, як і частка її цивільного чоловічого населення в СРСР, тобто 19 % або 121 тис. осіб, ми перерозподілили цю чисельність військовослужбовців між міським і сільським населенням пропорційно до їх частки у загальній чисельності населення республіки (табл. 2, кол. 2) Остаточну чисельність міського й сільського населення в 1926 р. отримано в результаті додавання чисельності цивільних та військовослужбовців відповідно до їх вікового складу. Припускаючи, що недообліку збройних сил під час перепису не було, поправка до чисельності цивільного населення України становить 0,8 %, у тому числі 0,6 % у міських поселеннях та 0,9 % у сільській місцевості (табл. 2, кол. 7).

Перепис 1937 року. Перепис населення 1937 р. — перший перепис, проведений після Великого голоду, зафіксував значні людські втрати України. Він показав, що чисельність цивільного населення виявилась значно меншою за прогнозні оцінки ЦУНГО і навіть меншою за чисельність населення згідно з переписом 1926 року. Це стало причиною того, що радянський уряд оголосив перепис 1937 р. дефектним, а його організатори були страчені або ув'язнені [49, 50]. Через так звані помилки в методології та прорахунки в організації проведення перепису його підсумки були дискредитовані, а певна їх частина знищена.

Лише в кінці 1980-х рр., коли відкрили доступ до архівів, стало відомо, що перепис 1937 р. був проведений цілком коректно [50—53]. Відсутність переписних даних про статеву-віковий склад населення України не дає змоги оцінити поправку на недооблік дітей віком 0—4 роки у 1937 році [31]. Оцінки недообліку загальної чисельності населення СРСР під час перепису 1937 р., виконані як організаторами самого перепису (І. Краваль, М. Курман), так і різними дослідниками, лежать у межах від 0,3 до 1,2 % (для всього населення) [48, 52, 53]. Поправка на недооблік для населення СРСР в цілому і для Росії за оцінкою Андрєєва та співавторів (1990) становить 0,43 % [27]. Оскільки у нас немає окремих гіпотез щодо недообліку населення для України, цю поправку Андрєєва було використано для корекції чисельності населення України, у тому числі міського й сільського.

Перерозподіл військовослужбовців було здійснено за тією ж методикою, що і для перепису 1926 року. Невідомих за віком розподілено пропорційно до вікової структури цивільного населення згідно із переписами 1926 і 1937 років. Згладжування вікової структури населення з метою усунення вікової акумуляції в обох переписах проведено за допомогою методу Паєвського [54]. За нашою оцінкою, поправка до чисельності цивільного населення у 1937 р. становить 0,4 % у міських поселеннях та сільській місцевості (табл. 2, ст. 7).

Перепис 1939 року. У 1990 р. стало відомо, що підсумки радянського перепису 1939 року, який упродовж багатьох років вважався «зразковим», насправді були навмисно фальсифіковані. Порівняння офіційно опублікованих підсумків перепису та архівних даних виявили значні розбіжності між ними, що дало змогу дослідникам встановити складові фальсифікації, проведеної для того, щоб приховати втрати населення, задокументовані переписом 1937 року [55]. Застосовано такі два основних види фальсифікацій: 1) завищені поправки на недооблік і контрольні бланки; 2) перерозподіл переписних листів ув'язнених для того, щоб приховати справжні

місця розташування концтаборів. Дані про спецконтингенти (ув'язнені, спецпоселенці та військовослужбовці) та оцінка поправок на недооблік і контрольні бланки (за Андрєєвим та співавторами, 1990) дозволили нам виконати детальне коригування підсумків перепису 1939 р., описане у Додатку 1 [27, 30, 56]. Як показано у табл. А1 в Додатку 1, загальна чисельність населення України у 1939 р. внаслідок фальсифікації була завищена на 2,6 %, в тому числі на 1,2 % для міського населення і на 3,6 % для сільського населення.

Міський облік населення 1931 року. Підсумки міського обліку населення 1931 р. були скориговані на недооблік дітей віком 0–4 роки. Оскільки в офіційних звітах вікова структура міського населення у 1931 р. представлена у розрізі лише укрупнених вікових груп, ми скористалися оцінкою чисельності міського населення за статтю і однорічними віковими групами із особистого архіву Ю. Корчака-Чепурківського [35]. Після внесення усіх поправок чисельність населення за підсумками трьох переписів та міського обліку було пересунуто за статтю і віком на 1 січня відповідного року.

Корекція статистики природного руху населення. Корекція статистики природного руху населення України базувалась на щорічних зареєстрованих числах народжених і померлих у 1927–1938 рр. у міських поселеннях та сільській місцевості, а також даних щодо повікового розподілу померлих за статтю і віком та народжених за віком матері за усі роки (окрім 1932). Дані, відсутні за 1932 р., були розраховані на основі екстраполяції відповідних повікових показників у 1927–1931 роках [34, 36, 37].

Для корекції статистики природного руху населення у кризові (1932–1934) та некризові (1927–1931 та 1935–1938) роки були використані різні методичні підходи. Треба підкреслити, що 1934 рік належить до кризового періоду голоду, оскільки: а) помісячний аналіз смертності виявив достатньо високий рівень смертності населення у 1934 р., що перевищував відповідні показники 1935 і 1936 рр.; б) як буде показано далі, рівень непрямих втрат, тобто дефіциту народжень, у 1934 р. був так само високим, як і в 1933 році.

Загальна схема корекції статистики природного руху населення України представлена у табл. 3. Вона охоплює три основні етапи: 1) корекція трьох компонентів (смерті дітей у віці до одного року; народжені; померлі у віці один рік і старше) для міського і всього населення у некризові роки і для міського населення у кризові роки; 2) корекція народжень і смертей у віці до одного року для всього та сільського населення у кризовий період; 3) корекція смертей у віці один рік і старше для сільського населення протягом кризових років. На першому етапі було скориговано смерті дітей у віці до одного року, оскільки подальші поправки до народжень і смертей у віці один рік і старше базуються на скоригованій кількості смертей серед немовлят. Як частина першого етапу, зазначені три компоненти для сільського населення у некризові роки обчислено як різницю між відповідними показниками для всього і міського населення. На другому етапі, після корекції загальної кількості народжених у кризові роки, поправки до числа померлих немовлят розраховувались як функція відповідних поправочних коефіцієнтів для народжень. Частиною другого етапу став розрахунок скоригованої кількості смертей у віці до одного року та народжень для сільського населення як різниці між відповідними скоригованими показниками для усього і міського населення. На третьому етапі, коли вже була проведена оцінка смертей у віці один рік і старше для сільського населення у кризові роки, було обчислено скориговану кількість смертей у віці один рік і старше для всього населення як сума відповідних показників для міського й сільського населення.

Таблиця 3. Загальна схема корекції статистики природного руху населення України

Компоненти	Некризові роки 1927–1931 та 1935–1938			Кризові роки 1932–1934		
	Міське населення	Сільське населення	Все населення	Міське населення	Сільське населення	Все населення
Смерті дітей у віці до одного року	Угорські коефіцієнти	Різниця: між показниками для всього і міського населення	Угорські коефіцієнти	Угорські коефіцієнти	Різниця: між показниками для всього і міського населення	Поправочні коефіцієнти: 1932 = $0,5 \times B$; 1933 = $0,66 \times B$; 1934 = B
Народжені	Поправочний коефіцієнт = $ID (0 \text{ міс.}) + \frac{1}{2} ID (1 - 5 \text{ міс.})$	Різниця: між показниками для всього і міського населення	Поправочний коефіцієнт = $ID (0 \text{ міс.}) + \frac{1}{2} ID (1 - 5 \text{ міс.})$	Поправочний коефіцієнт = $ID (0 \text{ міс.}) + \frac{1}{2} ID (1 - 5 \text{ міс.})$	Різниця: між показниками для всього і міського населення	Різні методи для 1932–1933 та 1934 рр.
Смерті у віці один рік і старше	Поправочний коефіцієнт = $ID/2,5$	Різниця: між показниками для всього і міського населення	Поправочний коефіцієнт = $ID/2,5$	Поправочний коефіцієнт = $ID/2,5$	Обчислено за рівнянням демографічного балансу	Сума показників для міського і сільського населення

Примітка: ID — абсолютна поправка до числа смертей у віці до 1 року; B — абсолютна поправка до числа народжених.

Нижче подано загальний опис методів, використаних для корекції статистики природного руху, а їх детальніша характеристика наведена в Додатку 2.

Корекція загального числа народжених і померлих. Корекція статистики смертей у віці до одного року базується на емпіричній залежності, встановленій Хоменко і Кольнер (1930), для України порівняно з Угорщиною — країною, де режим смертності немовлят був подібний до встановленого в Україні, але статистика була кращою [57]. Обчислення недообліку для чисел народжених і померлих у віці один рік і старше проведено на основі поправок, розрахованих для смертей серед дітей віком до одного року. При цьому поправочний коефіцієнт для народжень був обчислений Ю. Корчаком-Чепурківським (1929), а для смертей у віці один рік і старше — ЦСУ СРСР [58, 59].

До загального числа смертей у 1937 та 1938 рр. ми внесли додаткову поправку на жертв Великого терору. Зокрема, близько 97 % із 149,7 тис. осіб, страчених в Україні протягом терору, загинуло в 1937–1938 роках [60]. Помісячний аналіз числа померлих вказує на те, що ці смерті не були враховані в офіційній статистиці смертності; тому ми додали їх до скоригованого загального числа смертей у віці один рік і старше в 1937 та 1938 роках.

На другому етапі ми обчислили скориговану кількість народжених для всього населення, використовуючи різні підходи для 1932–1933 і 1934 років. Так, поправку для числа народжених у 1932 і 1933 рр. було розраховано на основі екстраполяції загального коефіцієнта народжуваності та його добутку з відповідною чисельністю жінок 15–49 років. Поправку для числа народжених у 1934 р. виведено шляхом

ретроспективного пересування зареєстрованих під час перепису 1939 р. дітей віком чотири роки. Для корекції кількості смертей у віці до одного року для всього населення використано поправочні коефіцієнти для народжень, розраховані Корчаком-Чепурківським (1929) та Хоменко і Кольнер (1930) [57, 58].

Скориговане число смертей у сільській місцевості в 1932–1934 рр. отримано як різницю між відповідними показниками смертей для сільського населення за весь міжпереписний період та у 1927–1931 і 1935–1939 роках. Різниця між скоригованим і офіційно зареєстрованим числами померлих дає нам загальну кількість незареєстрованих смертей протягом кризових років. Віднявши від неї число незареєстрованих смертей серед дітей у віці до одного року отримуємо кількість смертей у віці один рік і старше, що не потрапили в офіційну звітність. Цю кількість незареєстрованих смертей у віці один рік і старше було розподілено по окремих роках пропорційно до відповідних щорічних чисел померлих в 1932, 1933 і 1934 роках.

Розподіл скоригованого числа смертей у віці один рік і старше за віком і статтю. Загальну скориговану кількість смертей у віці один рік і старше, окрім 1933 року, було розподілено за віком і статтю відповідно до вікового складу зареєстрованого числа смертей. На основі цих даних і скоригованої чисельності населення за переписами було побудовано таблиці смертності у 1927 і 1939 рр. окремо для міського, сільського і всього населення.

Беручи до уваги масштабну смертність 1933 р., оцінка повікового профілю померлих у цьому році потребувала застосування окремих підходів. Оцінивши основні складові рівняння демографічного балансу (народження, померлі і сальдо міграції) та виконавши пересування населення за віком і статтю від 1927 до 1932 року, ми отримали розподіл населення за статтю і віком на початок 1933 року. Ретроспективне пересування від 1939 до 1934 року дало нам змогу розрахувати віковий склад населення на початок 1934 року. Різниця між показниками чисельності населення у віці один рік і старше на початок 1933 і 1934 рр. становить суму числа померлих і сальдо міграції у 1933 році. Віднявши від цього числа повікове сальдо міграції (див. наступний розділ), ми отримали розподіл смертей у віці один рік і старше за однорічними віковими групами. Такі розрахунки було проведено для міського і всього населення. Розподіл померлих за віком і статтю для сільського населення було обчислено як різницю між відповідними показниками для всього і міського населення.

Додаток 1. Корекція підсумків перепису 1939 року. Упродовж багатьох років перепис 1939 року вважався «зразковим» серед радянських переписів. У 1990 р. з'ясувалось, що існують значні розбіжності між офіційно опублікованими результатами перепису і первинними даними, які зберігаються в архівах [62]. Після дискредитованого перепису 1937 р. перепис 1939 року фактично задокументував значно меншу чисельність населення, ніж передбачив Сталін. Це стало причиною цілої низки певних фальсифікацій підсумків перепису 1939 року [55]. Завишені поправки на недооблік під час перепису були внесені для регіонів, які найбільше постраждали від примусової колективізації та голоду. Переписні листи для спецконтингентів (як-от ув'язнені ГУТАБу) були перерозподілені, а місця дислокації військовослужбовців у переписних листах також були змінені. Архівні документи показують, що 795 тис. переписних листів ув'язнених таборів були перерозподілені; 383,6 тис. з них були приписані у сільську місцевість України [52, 56]. Окрім цього, було штучно завищено поправку на контрольні бланки. Значна частина цієї поправки була передбачена для груп населення і регіонів, які найбільше постраждали від голоду, тобто на чоловіче населення і сільські райони [16, 27, 48, 52].

Таблиця А1. Корекція підсумків перепису населення України в 1939 році

Категорія населення	Офіційна чисельність цивільного населення	Армія	Цивільне населення, пов'язане з НКВС	Групи А, В і С ¹	Поправка на недооблік	Поправка на контрольні бланки	Непояснена поправка	Скоригована чисельність населення за переписом (сума колонок 1–7)	Офіційна загальна чисельність населення	Поправка, % [(8)–(9)]/(9)/100
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Все населення	29269,2	380,7	8	194,3	82,4	113,4	94,6	30142,6	30946,2	–2,6
Міське	10678,4	138,9	5,9	143,8	8,1	41,7	34,7	11051,6	11190,4	–1,2
Сільське	18590,8	241,8	2,1	50,5	74,3	71,8	59,8	19091	19755,8	–3,4

Примітка: групи (у кол. 4) – А – НКВС; В – ув'язнені; С – спецпоселенці.

Джерела: [30, 56, 63, 64]; авторські розрахунки.

Наші поправки до перепису 1939 року наведено у табл. А1. За основу у розрахунках було взято первинну чисельність цивільного населення (без фальсифікацій), до якої додали чисельність переписаних у спеціальному порядку (табл. А1, кол. 1) [56, 65]. Чисельність армії було розподілено так само, як і в попередніх переписах (табл. А1, кол. 2). Чисельність цивільного населення, пов'язаного з НКВС (табл. А1, кол. 3) і спецконтингенти А, В, С (НКВС, ув'язнені і спецпоселенці, табл. А1, кол. 4), взято із публікацій Сімченка (1990) і Полякова (1992) [30, 56]. Такі дані є лише для України в цілому, тому їх розподіл для міського і сільського населення було проведено з використанням даних перепису 1937 року [31].

Поправка на недооблік на рівні 1 % і поправка на контрольні бланки на рівні 0,68 %, запропоновані Головою Держплана СРСР Н. Вознесенським та начальником ЦУНГУ І. Саутінім у березні 1939 р., є необґрунтовано високими, оскільки вони були внесені поспіхом, до завершення обробки контрольних бланків. Андрєєв та співавтори, оцінюючи поправки на контрольні бланки для підсумків перепису населення СРСР і РСФСР в 1939 р., запропонували її показник на рівні 0,38 %, отриманий під час перепису 1959 р. Методологія проведення останнього не відрізнялася від перепису 1939 р. Ми також використали цю поправку для корекції чисельності міського й сільського населення (табл. А1, кол. 6). Припустивши, що недооблік населення був обумовлений, головним чином, недореєстрацією дітей віком 0–4 роки, поправка на недооблік як у міських поселеннях, так і в сільській місцевості прийнята нами на рівні 0,3 %. Її розраховано на основі порівняння кількості народжених протягом 1934–1938 рр. та числа померлих протягом перших п'яти років життя (табл. А1, кол. 5).

Під непоясненою поправкою маємо на увазі поправку до офіційної чисельності населення СРСР за переписом 1939 р., яка була обрахована ЦСУ СРСР на основі уточнення даних, опублікована в 1956 р. [63]. Вона становить 414,8 тис. осіб для СРСР в цілому. Величина цієї поправки для України на рівні 94,6 тис. осіб (обчислена як частка України у сумарній чисельності населення СРСР) була розподілена для її міського й сільського населення пропорційно до сумарної чисельності цивільного населення та спецконтингентів (табл. А1, кол. 7). Остаточна скоригована чисельність населення наведена у колонці 8; відсоток корекції порівняно з офіційними даними перепису – у колонці 10. Він становить –2,6 % для України в цілому, у тому числі –1,2 % для міського населення і –3,4 % для сільського населення.

Для корекції статеві-вікової структури населення було використано офіційні дані щодо чисельності міського й сільського населення за статтю і віком, знайдені в архіві [62]. Із цих даних ми вилучили за статтю і віком 383 тис. переписних листів ув'язнених, що проживали за межами України, але були штучно приписані до сільської місцевості України [56, 64].

Додаток 2. Корекція статистики народжуваності й смертності. *Корекція числа народжених і померлих у некризові роки (1927–1931 і 1935–1939 рр.) для всього та міського населення і корекція числа народжених та померлих у кризові роки (1932–1934 рр.) для міського населення.*

Корекція числа померлих дітей у віці до одного року. Хоменко і Кольнер (1930) розробили метод корекції смертності немовлят на основі певних співвідношень з показниками Угорщини, тобто країни з подібним режимом смертності дітей віком до одного року, але зі статистикою кращої якості [57]. Припустивши, що більшість смертей серед немовлят концентрується у перші шість місяців життя, вважається, що співвідношення показників смертності у віці 0–6 місяців в Україні та Угорщині має бути таким самим, як і співвідношення показників смертності у віці шість місяців і старше. Ці поправочні коефіцієнти були розраховані з використанням показників смертності дітей віком до одного року за кількістю прожитих днів і місяців для Угорщини в цілому і для її міського населення у 1904–1926 рр. [66].

Корекція числа народжених. Оцінка недообліку народжень базується на співвідношенні між недообліком народжених і недообліком смертей дітей у віці до одного року. Ю. Корчак-Чепурківський показав, що число незареєстрованих народжень дорівнює сумі кількості незареєстрованих смертей дітей протягом першого місяця життя та половини кількості незареєстрованих смертей дітей упродовж наступних п'яти місяців життя [57, 58].

Корекція числа смертей у віці один рік і старше. Як свідчать результати контрольних перевірок якості даних, проведені органами статистики в 1950-і роки, між недообліком померлих у віці до одного року і померлих у віці понад один рік існують певні співвідношення. Зокрема, недооблік померлих у віці один рік і старше у 2,5 раза менший, ніж недооблік дітей, померлих у віці до одного року [59]. Виходячи з цієї пропорції, ми скоригували відповідне число померлих.

Корекція числа народжених і померлих у віці до одного року у 1932–1934 роках для всього населення.

Корекція числа народжених. Для обчислення недообліку числа народжених у 1932–1933 і 1934 рр. використано різні підходи. Корекція числа народжених у 1934 р. проведена на основі ретроспективного «пересування» осіб віком чотири роки, зареєстрованих під час перепису 1939 р., до початку 1934 року, використовуючи скориговане число смертей серед немовлят у 1938, 1937, 1936 і 1935 роках. При цьому сальдо міграції за ці роки було прийнято на нульовому рівні. Число незареєстрованих смертей визначено як різниця між розрахунковою та зареєстрованою кількістю народжених у 1934 році. Такий підхід не міг бути використаний для 1933 і 1932 років, оскільки на даному етапі ми ще не маємо скоригованих чисел померлих у роки кризи. Тому був використаний інший підхід. Скориговане число народжень у 1932 і 1933 рр. обчислено шляхом добутку спеціального коефіцієнту народжуваності серед жінок віком 15–49 років та відповідної чисельності жінок цього віку. Аналіз тенденцій народжуваності у докризовий період показав, що темп зниження спеціального коефіцієнта народжуваності в 1931–1932 рр. був удвічі більший, ніж у 1930–1931 рр., а темп його зниження у 1932–1933 – удвічі вищий, ніж у 1930–

1931 рр. Відповідно ці темпи зниження становили 5,3 %, 10,6 % та 21,3 %. Оскільки на цьому етапі реконструкцію чисельності населення ще не було проведено, орієнтовну чисельність жінок віком 15–49 років розраховано на основі попередніх прогнозних розрахунків, базованих на скоригованих підсумках переписів населення, таблицях смертності у 1927 і 1939 рр. та лінійної інтерполяції повікової смертності між цими двома опорними роками.

Корекція числа померлих дітей у віці до одного року. Дослідження українських вчених А. Хоменка, Ю. Корчака-Чепурківського показали, що існує взаємозв'язок між недообліком народжених та недообліком смертей серед немовлят [57, 58]. На основі цих досліджень нами були використані такі співвідношення: недооблік померлих немовлят в Україні становив 50 % від відповідної абсолютної величини недообліку народжених в 1932 р., 66,6 % у 1933 р. та 100 % у 1934 р.

Стаття підготовлена за сприяння Програми Фулбрайта, Українського Наукового Інституту Гарвардського Університету та Фонду Українознавчих Студій. Автори дослідження щиро вдячні Є. Андрєєву, С. Максудову та Л. Луцюку за цінні зауваження та коментарі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Smil V. Global Catastrophes and Trends – The Next Fifty Years. – Cambridge, MA : The MIT Press, 2008.
2. Кульчицький С.В. Голодомор 1932 – 1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К. : Наш час, 2007. – 424 с.
3. Воловина О. Помісячний розподіл демографічних втрат внаслідок голоду 1933 року в Україні // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали Міжнародної наукової конференції. (Київ, 20–21 лист. 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Інститут історії України НАН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний університет «Киево-Могилянська академія». – К., 2013. – С. 233–242.
4. Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P. 1932–33 Famine Losses within the Context of the Soviet Union // Famines in European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered Curran D., L. Luciuk, and A. Newby (eds.). – New York : Routledge (Explorations in Economic History), 2015. – P. 192–222.
5. Graziosi, A. Stalinism, Collectivization and the Great Famine. – Cambridge, MA : The Ukrainian Studies Fund, 2009.
6. US CUF (United States Commission on the Ukraine Famine). Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933: Report to Congress. Washington, DC: United States Government Printing Office. – 1998.
7. Wolowyna O. The Famine – Genocide of 1932–33: Estimation of losses and demographic impact, The Holodomor Reader /Ed. B. Klid and A.J. Motyl. – Edmonton and Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2012. – P. 59–64.
8. Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine. – New York and Oxford : Oxford University Press, 1986. – 411 p.
9. Максудов С. Потери населения СССР. – Benson, Vermont : Chelidze Publications, 1989. – 298 p.
10. Кубійович В.М. Наукові праці. Т.1 / За редакцією О. Шаблія. – Львів : Фенікс, 1996. – 800 с.
11. Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1927–1938 роках / С. Максудов // Сучасність (Мюнхен). – 1983. – № 10. – С. 32–42.
12. Рудницький О.П. Демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Українській РСР // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 22–26.
13. Пирожков С.И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. – К. : Наук. думка, 1992. – 180 с.
14. Максудов С. Демографічні втрати населення України у 1930–1938 роках // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 121–127.

15. *Максудов С.* Оцінка втрат населення України в роки колективізації // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 4. — С. 118–131.
16. *Maksudov S.* The influence of new data on the 1937 and 1939 censuses in the calculation of population decreases in 1926–1937 and 1939–1945. [Paper presented at the International Conference on the Soviet Population in the 1920s and 1930]. — Toronto : Univ. of Toronto (January 27–29), 1995.
17. *Максудов С.* Некоторые проблемы изучения потерь населения в годы коллективизации // Проблемы народонаселения в зеркале истории / Под ред. В.В. Елизарова и И.А. Троицкой. — М. : МАХ Press, 2010. — С. 371–399.
18. *Кульчицький С., Максудов С.* Втрати населення України від голоду 1922 р. // Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С. 3–10.
19. *Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л.* Население Советского Союза: 1922–1991. — М. : Наука, 1993. — 142 с.
20. *Уиткрофт С.* О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931–1933 гг. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, документы и материалы / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — 2001. — Т. 3. — М. : РОССПЭН. — С. 866–887.
21. *Уиткрофт С.* Современные представления о природе и уровне смертности во время голода 1931–1933 гг. в Украине // Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / Під ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К. : Генеза, 2001. — С. 187–194.
22. *Meslé F. and J. Vallin* (eds.). Mortality et causes de decés en Ukraine au XX siècle [Mortality and causes of death in 20th century Ukraine]. — Paris : Institute National d'Etude Demographique, 2003. — 396 p.
23. *Месле Ф., Валлен Ж.* [За участю Школьников В., Пирожкова С., Адамца С.] Смертність та причини смерті в Україні у XX столітті. — К. : Стило, 2008. — 416 с.
24. *Meslé F. and J. Vallin* (eds.). Mortality and causes of death in 20th century Ukraine. — New York : Springer, 2012. (English translation of Meslé and Vallin 2003).
25. *Davies R. W., Wheatcroft S.* The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. — London : Palgrave Macmillan, 2009. — 555 p.
26. *Кульчицький С.В., Єфіменко Г.Г.* Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. — К. : Інститут історії України, 2003. — 147 с.
27. *Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л.* История населения СССР 1920–1959 гг. — М. : НИИ Госкомстата СССР, 1990. — 199 с.
28. *Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л.* Демографическая история России: 1927–1959. — М. : Информатика, 1998. — 187 с.
29. *Всесоюзный перепис 1926 року.* Українська РСР. — Том 11, 12, 13. — М. : ЦСУ СРСР, 1929.
30. *Всесоюзная перепись населения 1939 года.* Основные итоги / Отв. ред. : Ю.А. Поляков. — М. : Наука, 1992. — 256 с.
31. *Жиромская В.Б., Поляков Ю.А.* Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. — М. : РОССПЭН, 2007. — 320 с.
32. *Підсумки обліку міської людності УРСР 1931 року.* — Харків : Народне господарство та облік, 1933. — 213 с.
33. *РГAE.* Российский государственный архив экономики. — Фонд 1562. — Опись 336. — Дело 604; Фонд 1562. — Опись 329. — Дело 279.
34. *Природний рух населення України в 1924–1929 рр.* // Статистика України. — № 106, 117, 154, 169, 193, 213. — Харків : ЦСУ УСРР, 1927–1932.
35. *Науковий архів Ю.О. Корчака-Чепурківського* (Зберігається в ІДСД НАН України).
36. *РГAE.* Российский государственный архив экономики. — Фонд 1562. — Опись 20. — Дело 41, 43, 59, 80, 121; Фонд 1562. — Опись 329. — Дело 20, 54, 134, 256, 260, 264.
37. *РГAE.* Российский государственный архив экономики. — Фонд 1562. — Опись 20. — Дело 41, 46, 61, 62, 86, 88, 125, 153, 155; Фонд 1562. — Опись 329. — Дело 22, 23, 56, 57, 134, 256, 260.
38. *РГAE.* Российский государственный архив экономики. — Фонд 1562. — Опись 20. — Дело 46, 61, 62, 86, 88, 125, 155; Фонд 1562. — Опись 329. — Дело 22, 23, 56, 57.
39. *РГAE.* Российский государственный архив экономики. — Фонд 1562. — Опись 20. — Дело 20, 22, 27, 29, 30, 34, 38, 73, 75, 76, 118, 143, 145, 147.
40. *Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 року.* — Харків : Вид. ВУЦВК: Радянське будівництво і право, 1933. — 176 с.

41. Довідник адмінтерподілу УСРР за станом на 15 грудня 1935 р. — К. : Радянське будівництво і право, 1936. — 228 с.
42. *Административно-территориальное* деление союзных республик на 1 октября 1938 г. — М. : Изд. Власть Советов, 1938. — 329 с.
43. *Административно-территориальное* деление союзных республик на 1 марта 1939 г. — М. : Ведомости Верховного Совета РСФСР, 1939. — 298 с.
44. Районные центры и административно-территориальное деление СССР на 1 октября 1936. — М. : ЦУНХУ СССР, 1936.
45. Корчак-Чепурківський Ю.О. Спроба аналізу переписних чисел малих дітей на Україні // Вісник статистики України. — 1928. — № 2. — С. 153–158.
46. Ptoukha M. La population de l'Ukraine jusqu'en 1960 // XIXe session de l'Institut International de Statistique. — Tokyo, La Haye, 1930.
47. Lorimer F. The population of the Soviet Union. // League of Nations Population Series. — Geneva: League of Nations, 1946. — 289 p.
48. Жиромская В.Б. Демографическая история России в 1930-е гг.: Взгляд в неизвестное / Отв. ред. : Ю.А. Поляков. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. — 280 с.
49. Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. — 1989. — № 4. — С. 175–181.
50. Волков А.Г. Перепись населения СССР 1937 года. История и материалы // Экспресс- информация. Серия «История статистики». — Вып. 3–5 (часть II). — М., 1990. — С. 6–63.
51. Тольц М.С. Репрессированная перепись // Родина. — 1989. — № 11. — С. 56–61.
52. Tolts M. The Soviet Censuses of 1937 and 1939: Some Problems of Data Evaluation. // Paper presented at the International Conference on the Soviet Population in the 1920s and 1930. — Toronto : Univ. of Toronto, 27–29 January 1995 [Revised as of May 30, 2009], 1995. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.academia.edu/1522451/The_Soviet_Censuses_of_1937_and_1939_Some_Problems_of_Data_Evaluation (accessed on May 19, 2014).
53. Лившиц Ф.Д. Перепись населения 1937 года // Демографические процессы в СССР / Под ред. А.Г. Волкова. — М., 1990. — С. 174–207.
54. Венецкий И.Г. Математические методы в демографии. — М. : Статистика, 1971. — 296 с.
55. Жиромская В.Б. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 гг.: история подготовки и проведения // История СССР. — 1990. — № 3. — С. 84–103.
56. Симченко Ю. Перепись 1939 года, документальные источники ЦГАНХ СССР. Часть 1–15. — М. : Институт этнологии и этнической антропологии АН СССР, 1990.
57. Хоменко А., Кольнер Р. Сучасна смертність немовлят в УСРР. — Харків : Господарство України, 1930. — 68 с.
58. Корчак-Чепурківський Ю.О. Таблиці доживання і сподіваного життя людності УСРР. 1925–1926. — Харків : ЦСУ УСРР, 1929. — VIII, 96 с.
59. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. — Фонд 582. — Опис 11. — справа 152, 201, 202, 274.
60. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк : Вид. Донецьк. нац. ун-та, 2003. — 624 с.
61. Vallin J., F. Meslé, S. Adamets, S. Pyrozkhov. A new estimate of Ukrainian population losses during the crises of the 1930s and 1940s. // Population Studies. — 2002. — 56 (3). — P. 249–264.
62. РГAE. Российский государственный архив экономики. — Фонд 1562. — Опись 336. — Дело 604; Фонд 1562. — Опись 329.
63. Вестник статистики. / ЦСУ УСРР. — 1956. — № 6
64. Кокурин А.И., Петров Н.В. ГУЛАГ: структура и кадры // Свободная мысль. — 2000. — № 3. — С. 105–123.
65. РГAE. Российский государственный архив экономики. — Фонд 1562. — Опись 329. — Дело 279.
66. *Bewegung der Bevoelkerung der Zander der ungarischen heiligen Krone im Jahre 1901–1918* // Ungarische Statistische Mitteilungen. Neue Serie. — Band 7, 22, 32, 46, 50, 70.

REFERENCES

1. Smil, V. (2008). *Global Catastrophes and Trends: The Next Fifty Years*. Cambridge, MA: The MIT Press [in English].
2. Kulchytskyi, S.V. (2007). *Holodomor 1932–33 rr. iak henotsyd. [Holodomor 1932–33 as a Genocide]*. Kyiv: Nash Chas [in Ukrainian].
3. Wolowyna, O. (2013). Pomisiachnyi rozpodil demografichnykh vtrat vnaslidok holodu 1933 roku v Ukraini [Monthly distribution of demographic losses resulting from the the 1933 famine in Ukraine]. *Famines in Ukraine in the First Half of the 20th Century: Causes and Consequences (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Proceedings of the International Conference (20–21 November 2013)*. (pp. 233–242). Kyiv [in Ukrainian].
4. Rudnytskyi, O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P. (2015). 1932–33 Famine losses within the context of the Soviet Union. *Famines in European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered*. 192–222. D. Curran, L. Luciuk, and A. Newby (Eds.). New York: Routledge [in English].
5. Graziosi, A. (2009). *Stalinism, Collectivization and the Great Famine*. Cambridge, MA: The Ukrainian Studies Fund [in English].
6. US CUF (United States Commission on the Ukraine Famine). (1998). *Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933: Report to Congress*. Washington, DC: United States Government Printing Office [in English].
7. Wolowyna, O. (2012). The Famine-Genocide of 1932–33: Estimation of losses and demographic impact. *The Holodomor Reader*, 59–64. B. Klid and A.J. Motyl (Eds.). Edmonton and Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press [in English].
8. Conquest, R. (1986). *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine*. New York and Oxford: Oxford University Press [in English].
9. Maksudov, S. (1989). *Poteri naseleniia S.S.S.R. [Losses of the Population of the USSR]*. Benson, VT: Chelidze Publications [in Russian].
10. Kubiiovych, V.M. (1996). *Naukovi pratsi [Scholarly Works]*. Vol. 1. Paris: Shevchenko Scientific Society in Europe [in Ukrainian].
11. Maksudov, S. (1983). Demografichni vtraty naselennia Ukrainy v 1927–1938 rokakh [Demographic losses of the Population of Ukraine in 1927–38]. *Suchasnist – Current Affairs* 10, 32–43 [in Ukrainian].
12. Rudnytskyi, O. (1990). Demografichni naslidky holodu 1932–1933 rr. v Ukraini'skii R.S.S.R. [Demographic consequences of the 1932–33 famine in the Ukrainian S.S.R.]. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukraini'skoi R.S.S.R. – History of the National Economy and Economic Thought of the Ukrainian S.S.R.*, 22–26 Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
13. Pyrozhkov, S. (1992). *Trudovi potentsial v demografichnomu vymiri [Labour Potential in the Demographic Dimension]*. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
14. Maksudov, S. (1991). Demografichni vtraty naselennia Ukrainy v 1930–1938 rokakh [Demographic losses of the Population of Ukraine in 1930–38]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 121–27 [in Ukrainian].
15. Maksudov, S. (1992). Otsinka vtrat naselennia Ukrainy v roky kolektyvizatsii [Assessment of population losses of Ukraine in the years of collectivization]. *Filosofs'ka i sotsiologichna dumka - Philosophical and Sociological Thought*, 4, 118–31 [in Ukrainian].
16. Maksudov, S. (1995). The influence of new data on the 1937 and 1939 censuses in the calculation of population decreases in 1926–1937 and 1939–1945. *Paper presented at the International Conference on the Soviet Population in the 1920s and 1930s. (January 27–29, 1995)*. University of Toronto [in English].
17. Maksudov, S. (2010). Nekotorye problemy izucheniiia poter naseleniia v gody kollektivizatsii [Some problems in the study of population losses in the years of collectivization]. *Problemy narodonaseleniia v zerkale istorii [Ethnic Population Issues in the Mirror of History]*, 371–399. Moscow: MAX Press [in Russian].
18. Kulchytskyi, S., Maksudov, S. (1991). Vtraty naselennia Ukrainy vid holodu 1933 r. [Population Losses of Ukraine from the 1933 Famine]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal* 2, 2–12 [in Ukrainian].
19. Andreev, E., Darskii, L., Kharkova, T. (1993). *Naselenie Sovetskogo Soiuza: 1922–1991 gg. [Population of the Soviet Union: 1922–91]*. Moscow: Nauka [in Russian].

20. Wheatcroft, S.G. (2001b). *Sovremennyye predstavleniye o prirode i urovne smernosti vo vremia goloda 1931-1933 gg. v Ukraine* [Current ideas regarding the nature and level of mortality during the time of the 1931-33 famine in Ukraine], in Komandiry velikogo goloda: Poezdki V. Molotova i L. Kaganovicha v Ukrainu i na Severnyi Kavkaz, 1931-1933 gg. [Commanders of the Great Famine: V. Molotov's and L. Kaganovich's Trips to Ukraine and the North Caucasus, 1931-33], V. Vasilev and Iu. Shapoval (Eds.). Kyiv: Heneza [in Russian].
21. Wheatcroft, S.G. (2001a). O demograficheskikh svдетельstvakh tragedii sovetskoy derevni v 1931-1933 gg. [Demographic evidence of the tragedy of the Soviet village in 1931-33]. *Tragediia sovetskoi derevni: Kollektivizatsiia i raskulachivaniie: Dokumenty i materialy – Tragedy of the Soviet Hamlet: Collectivization and Dekulakization: Documents and Materials*, Vol. 3, 866-887. V. Danilov, R. Manning, and L. Viola (Eds.). Moscow: ROSSPEN [in Russian].
22. Meslé, F., Vallin, J. (Eds.). (2003). *Mortalite et causes de decés en Ukraine au XX siècle* [Mortality and Causes of Death Ukraine in the 20th century]. Paris: Institut national d'études démographiques [in English].
23. Meslé, F., Vallin, J. (Eds.). (2008). *Smertnist' ta prychny smerti v Ukraini y XX stolitti* [Mortality and Causes of Death in Ukraine in the 20th Century]. Kyiv: Stylos. (Ukrainian translation of Meslé and Vallin 2003) [in Ukrainian].
24. Meslé, F., Vallin, J. (Eds.). (2012). *Mortality and Causes of Death in 20th-century Ukraine*. New York: Springer. (English translation of Meslé and Vallin 2003) [in English].
25. Davies, R.W., Wheatcroft S. (2009). *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-1933*. London: Palgrave Macmillan [in English].
26. Kulchytskyi, S., Iefimenko, H. (2003). *Demografichni naslidky holodomoru 1933 r. v Ukraini: Vsesoiuznyi perepys 1937 r. v Ukraini: Dokumenty ta materialy* [Demographic Consequences of the 1933 Holodomor in Ukraine: The 1937 All-Union Census in Ukraine: Documents and Materials]. Kyiv: Institute of the History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
27. Andreev, E., Darskii, L., Kharkova, T. (1990). *Istoriia naseleniia S.S.S.R. 1920-1959 gg.* [History of the population of the USSR, 1920-59]. *Istoriia statistiki – History of Statistics*, Vol. 3–5(1). Moscow: Goskomstat SSSR [in Russian].
28. Andreev, E., Darskii L., Kharkova, T. (1998). *Demograficheskaya istoriia Rossii: 1927-1959* [Demographic History of Russia: 1927-59]. Moscow: Informatika [in Russian].
29. CSA USSR (Central Statistical Administration of the USSR [Tsentral'noe statisticheskoe upravlenie SRSR]). (1929). *Vsesoiuznyi perepys liudnosti 1926 roku: Ukrains'ka R.S.R. – All-Union Census of the USSR in 1926: Ukrainian SSR*, Vol. 11, 12, 13. Moscow: TsSU SSSR [in Ukrainian].
30. Poliakov, Iu. A. (Ed.). (1992). *Vsesoiuznaia perepis naseleniia 1939 goda: Osnovnye itogi* [All-Union Census of the Population in 1939: Main Conclusions]. Moscow: Nauka [in Russian].
31. Zhiromskaia, V. Poliakov, Iu. A. (Eds.). 2007. *Vsesoiuznaia perepis naseleniia 1937 goda. [All-Union Census of the Population in 1937]*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
32. ANER (Administration of National Economic Records of the UkrSSR [Tsentral'noe upravlenie narodno-khoziaistvennogo ucheta URSSR]). (1933). *Pidsumky obliku mis'koi liudnosti U.R.S.R. 1931 roku* [Summary of the Record of Urban Population of the Ukrainian SSR in 1931]. Kharkiv: Narodne Hospodarstvo ta Oblik [in Ukrainian].
33. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/33-6/604; 1562/329/279 [in Russian].
34. CSA UkrSSR (Central Statistical Administration of the Ukrainian SSR [Tsentral'ne statystychnye upravlinnia Ukrains'koi RSR]). (1927–1932). *Pryrodnyi rukh naselennia Ukrainy: 1924-1929* [Vital Statistics of Ukraine's Population: 1924-1929]. *Statystyka Ukrainy – Statistics of Ukraine*, 106, 117, 154, 169, 193, 213. Kharkiv: TsSU UkrSSR and Hospodarstvo Ukrainy [in Ukrainian].
35. Korchak-Chepurkivskiy, Iu. *Personal papers*. Kyiv: Institute of Demography and Social Sciences, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
36. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/20/41, 43, 59, 80, 121; 1562/329/20, 54, 134, 256, 260, 264 [in Russian].
37. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/20/41, 46, 61, 62, 86, 88, 125, 153, 155; 1562/329/22, 23, 56, 57, 134, 256, 260 [in Russian].

38. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/20/46, 61, 62, 86, 88, 125, 155; 1562/329/22, 23, 56, 57 [in Russian].
39. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/20/20, 22, 27, 29, 30, 34, 38, 73, 76, 118, 143, 145, 147 [in Russian].
40. VUTsVK (Vseukrains'kyi tsentral'nyi vykonavchyi komitet [All-Ukrainian Central Executive Committee]). (1933). *Administrativno-terytorial'nyi podil U.S.R.R. za stanom na 1 hrudnia 1933 roku [Territorial-administrative structure of the UkrSSR as of 1 December 1933]*. Kharkiv: Radianske Budivnytstvo i Pravo [in Ukrainian].
41. VUTsVK (Vseukrains'kyi tsentral'nyi vykonavchyi komitet [All-Ukrainian Central Executive Committee]). (1936). *Dovidnyk adminterpodilu U.S.R.R. za stanom na 15 hrudnia 1935 roku [Directory of territorial-administrative structure of the UkrSSR as of 15 December 1935]*. Kharkiv: Radianske Budivnytstvo i Pravo [in Ukrainian].
42. SS USSR (Supreme Soviet of the USSR). (1938). *Administrativno-territorialnoe delenie soiuznykh respublik na 1 oktiabria 1938 g. [Territorial-administrative Structure of Union Republics as of 1 October 1938]*. Moscow: Verkhovnyi Sovet SSSR [in Russian].
43. SS USSR (Supreme Soviet of the USSR). (1939). *Administrativno-territorialnoe delenie soiuznykh respublik na 1 marta 1939 g. [Territorial-administrative Structure of Union Republics as of March 1, 1939]*. Moscow: Vedomosti Verkhovnogo Soveta R.S.F.S.R [in Russian].
44. CANER (Central Administration of National Economic Records of the USSR [Tsentral'noe upravlenie narodno-khoziaistvennogo ucheta SSSR]). (1936). *Raionnye tsentry i administrativno-territorial'noe delenie S.S.S.R. na 1 oktiabria 1936 [District centres and the territorial-administrative division of the USSR as of 1 October 1936]*. Moscow: CANER [in Russian].
45. Korchak-Chepurkivskiy, Iu. (1928). Sproba analizu perepysnykh chysel malykh ditei na Ukraini [Attempt to Analyze the Census Numbers of Small Children in Ukraine]. *Visnyk statystyky Ukrainy – Bulletin of Statistics of Ukraine*, 2, 153–58 [in Ukrainian].
46. Ptoukha, M. (1930). La population de l'Ukraine jusqu'en 1960, in XIXe session de l'Institut International de Statistique. Tokyo: La Haye [in French].
47. Lorimer, F. (1946). *The Population of the Soviet Union*. League of Nations Population Series. Geneva: League of Nations [in English].
48. Zhiromskaia, V. (2001). *Demograficheskaya istoriya Rossii v 1930-e gody: Vzglad v neizvestnoe [Demographic History of Russia in the 1930s: A Look Into the Unknown]*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
49. Tsaplin, V. (1989). Statistika zhertv stalinizmu v 30-e gody [Statistics on the victims of Stalinism in the 1930s]. *Voprosy istorii – Questions of history*, 4, 175–81 [in Russian].
50. Volkov, A.G. (1990). *Perepis naseleniia S.S.S.R. 1937 goda [Census of the USSR Population in 1937]*. Vol. 3–5, part II. Moscow: Informtsentr Goskomstata S.S.S.R [in Russian].
51. Tolts, M. (1989). Repressirovannaya perepis [Repressed Census]. *Rodina – Homeland*, 11, 56–61 [in Russian].
52. Tolts, M. (1995). The Soviet Censuses of 1937 and 1939: Some Problems of Data Evaluation. Paper presented at the International Conference on the Soviet Population in the 1920s and 1930s. Univ. of Toronto, 27–29 January. Retrieved from: https://www.academia.edu/1522451/The_Soviet_Censuses_of_1937_and_1939_Some_Problems_of_Data_Evaluation [in English].
53. Livshits, F.D. (1990). *Perepis naseleniia 1937 goda [Population Census in 1937]*, in *Demograficheskie protsessy v S.S.S.R. [Demographic Processes in the USSR.]*. A.G. Volkov (Ed.). Moscow: Nauka. [in Russian].
54. Venetskii, I.G. (1971). *Matematicheskie metody v demografii [Mathematical Methods in Demography]*. Moscow: Statistika [in Russian].
55. Zhiromskaia, V. (1990). Vsesoiuznye perepisi naseleniia 1926, 1937, 1939 godov: Istoriia podgotovki i provedeniia [All-Union Censuses in 1926, 1937, 1939: Planning and implementation]. *Istoriia S.S.S.R. – History of the USSR*, 3, 84–103 [in Russian].
56. Simchenko, Iu. B. (1990). *Perepis 1939 goda: Dokumentalnye istochniki [1939 Census: Documentary Sources]*. Parts 1–15. Moscow: Institute of Ethnology and Ethnic Anthropology, USSR Academy of Sciences [in Russian].
57. Khomenko, A., Kolner, R. (1930). *Suchasna smertnist' nemovliat v Ukraini [Current Infant Mortality in Ukraine]*. Kharkiv: Hospodarstvo Ukrainy [in Ukrainian].

58. Korchak-Chepurkivskiy, Iu. (1929). *Tablytsi dozhyvannia i spodivanooho zhyttia liudnosti U.R.S.R. 1925-1926 [Life Tables and Life Expectancy of the Population of the Ukrainian SSR, 1925–26]*. Kharkiv: Central Statistical Administration of the UkrSSR [in Ukrainian].
59. CSAHGB (Central State Archive of Higher Government Bodies [Tsentral'nyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady]). 582/11/152, 201, 202, 274 [in Ukrainian].
60. Nikolskyi, V.M. (2003). *Represyivna diial'nist' orhaniv derzhavnoi bezpeky v Ukraini (kinets' 1920-kh—1950-ti rr.): Istoryko-statystychni doslidzhennia [Repressive Activities of Agencies of State Security in Ukraine (late 1920s to the 1950s): Historical and Statistical Investigation]*. Donetsk: Donetsk National University Press [in Ukrainian].
61. Vallin, J., Meslé, F., Adamets, S., Pyrozhev, S. (2002). A new estimate of Ukrainian population losses during the crises of the 1930s and 1940s. *Population Studies*, 56(3), 249 – 264 [in English].
62. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/33-6/604; 1562/329 [in Russian].
63. CSA USSR (Central Statistical Administration of the USSR [Tsentral'noe statisticheskoe upravlenie SRSR]). (1956). *Vestnik statistiki – Bulletin of statistics*, 6 [in Russian].
64. Kokurin, A., Petrov, N. (2000). Gulag: Struktura i kadry [Gulag: Structure and Staffing]. *Svobodnaia mysl – Free Thought*, 3, 105-23 [in Russian].
65. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/32-9/279 [in English].
66. CSO Hungary (Central Statistical Office of Hungary [Kozponti Statisztikai Hivatal]). 1904-1926. Bewegung der Bevoelkerung der Zander der ungarischen heiligen Krone. Ungarische statistische Mitteilungen. Neue Ser. Band 7, 22, 32, 46, 50, 70 [in German].

Стаття надійшла до редакції журналу 04.06.2015.

Продовження статті у наступному номері.

doi: <http://dx.doi.org/10.15407/dse2015.02.031>

УДК 314 (477–438)

О.А. МАЛИНОВСЬКА

д-р наук з держ. упр., старш. наук. співроб.

голов. наук. співроб.

Національний інститут стратегічних досліджень

E-mail: Malinovska@niss.gov.ua

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ МІГРАЦІЙНИЙ КОРИДОР: ОСОБЛИВОСТІ ТА ЗНАЧЕННЯ

Розглянуто динаміку та характеристики українсько-польських міграцій останніх десятиліть. Показано, що інтенсивність транскордонної мобільності на українсько-польському кордоні зростає, передовсім за рахунок мешканців прикордонних територій і завдяки сприятливому для поїздок українців режиму, встановленому польською стороною. Здебільшого українці здійснюють поїздки до Польщі, керуючись економічними причинами, з метою торгівлі чи працевлаштування. Особливістю українсько-польських міграцій є переважно тимчасовий, циркулярний їх характер, що забезпечується спрощеним порядком допуску тимчасових працівників із України на ринок праці Польщі. Більшість українських мігрантів зайняті в Польщі некваліфікованою працею в сільському господарстві, торгівлі, будівництві, в домогосподарствах місцевих жителів. Разом з тим, зростає міграція до Польщі спеціалістів, а також виїзд української молоді на навчання. Враховуючи напружені стосунки між Україною та Росією, що донедавна була основним партнером України з обміну населенням, польський напрям міграції українців набуває першорядного значення.

Ключові слова: міграція трудова, міграція циркулярна, українсько-польські міграційні стосунки.

Е.А. Малиновская

д-р наук по гос.упр., главн. науч. сотр.

Национальный институт стратегических исследований

E-mail: Malinovska@niss.gov.ua

УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИЙ МИГРАЦИОННЫЙ КОРИДОР: ОСОБЕННОСТИ И ЗНАЧЕНИЕ

Рассмотрена динамика и характеристики украинско-польских миграций последних десятилетий. Показано, что интенсивность трансграничной мобильности на польско-украинской границе растет, прежде всего за счет жителей приграничных территорий и вследствие благоприятного для поездок украинцев режима, установленного польской стороной. В основном украинцы совершают поездки в Польшу, руководствуясь экономическими причинами, с целью торговли или трудоустройства. Особенность украинско-польских миграций — их временный, циркулярный характер, что обеспечивается упрощенным порядком допуска временных работников из Украины на рынок труда Польши. Большинство украинских мигрантов заняты в Польше неквалифицированным трудом в сельском хозяйстве, торговле, строительстве, в домохозяйствах местных жителей. Вместе с тем, растет миграция в Польшу специалистов, а также выезд украинской молодежи на учебу. Учитывая напряженные отношения

© МАЛИНОВСЬКА О.А., 2015

между Украиной и Россией, которая до недавнего времени была основным партнером Украины по обмену населением, польское направление миграций украинцев приобретает первостепенное значение.

Ключевые слова: миграция трудовая, миграция циркулярная, украинско-польские миграционные отношения.

O.A. Malynovska

Dr. of science (Public Administration), chief researcher
National Institute for Strategic Studies
Pyrogova str., 7-A, 10030 Kyiv, Ukraine
E-mail: Malynovska@niss.gov.ua

UKRAINIAN-POLISH MIGRATION CORRIDOR: FEATURES AND IMPORTANCE

The article deals with the dynamics and characteristics of Ukrainian-Polish migrations of recent decades. It is shown that the intensity of the cross-border mobility on Polish-Ukrainian border is growing, primarily due to the residents of border areas and due to the regime favorable for travel of Ukrainians established by the Polish side. Basically, Ukrainians travel to Poland guided by economic reasons, for the purpose of trade or employment. A feature of the Ukrainian-Polish migration is its temporary, circular character which is provided for by the simplified procedure for admission of temporary workers from Ukraine to the labour market in Poland. The majority of Ukrainian migrant workers are employed in Poland as unskilled labour in agriculture, trade, construction, local households. However, migration to Poland of professionals is growing, as well as of Ukrainian youth leaving to study. Given the tensions in relations between Ukraine and Russia, which until recently was the main partner of Ukraine in the exchange of population, the Polish direction of migration of Ukrainians is becoming the most important.

Key words: labour migration, circular migration, Ukrainian-Polish migration relations.

Постановка проблеми. У пошуках виходу із несприятливої соціально-економічної ситуації численні громадяни України шукають краще оплачуваної роботи за кордоном. За даними найбільш масштабних досліджень трудової міграції населення України, Польща, як країна призначення, посідає друге місце після Росії, водночас є основною країною призначення для мешканців західних, прикордонних регіонів [1, 2]. Роль польсько-українського міграційного коридору зростає на тлі останніх подій в Україні. По-перше, війна та економічна криза призвели і, очевидно, призводитимуть і надалі, до інтенсифікації міграції. По-друге, під впливом недружніх дій з боку Росії переорієнтація трудової міграції з України зі східного, російського, на західний, європейський напрямок, що спостерігалася й раніше, прискорюється. Передовсім інтенсифікується міграція до Польщі, як найближчої сусідки України. У разі надання громадянам України можливості відвідувати країни ЄС у безвізовому режимі, цей процес розвиватиметься ще швидше. Не останню роль у цьому відіграватимуть несприятливі тенденції демографічного розвитку в Польщі, чисельний вплив молоді, спеціалістів до країн Західної Європи, а відтак потреба у залученні додаткової робочої сили іззовні¹.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні міграційні процеси між Україною та Польщею, як вагома складова міграційної ситуації в обох державах, були предметом досліджень багатьох і польських (К. Гмай (K. Gmaj), К. Ігліцка (K. Ig-

¹ До 2050 р., за прогнозом, населення Польщі скоротиться з нинішніх 39 до 34 млн осіб, середній вік збільшиться з 44 до 50 років. Водночас частка осіб 65+, яка нині становить 15,3 %, у 2050 р. зростає до 26,4 %. (World Population Prospects: The 2012 Revision). За підрахунками демографів, щоб вирішити проблеми депопуляції та старіння населення за рахунок іноземців, необхідно щороку приймати принаймні 100 тис. іммігрантів, а загалом, щоб Польща не обезлюдніла, до 2050 р. тут мали б оселитися 5,2 млн прибулих. («Rzeczpospolita»: Щоб Польща не обезлюдніла, до 2050 року тут повинні оселитися 5,2 мільйонів людей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polsradio.pl/5/115/Artykul/128907>).

licka), П. Карчмарчик (P. Karczmarczyk), М. Кіндлер (M. Kindler), М. Ярошевич (M. Jaroszewicz), і українських авторів (І. Марков (I. Markov), О. Позняк (O. Poznyak), О. Пятковська (O. Pyatkovska), У. Садова (U. Sadova) та інші). Разом з тим, польські науковці вивчали відповідну проблематику набагато докладніше, на основі численних польових досліджень, тоді як українські — здебільшого в контексті загального огляду міграційних процесів.

Мета цієї статті — певною мірою порушити цю асиметрію, детальніше проаналізувати українсько-польські міграційні стосунки на основі статистичних та соціологічних даних, з'ясувати їх особливості.

Виклад основного матеріалу. Польща — найближчий сусід України, міграційні зв'язки з яким завжди були активними. Внаслідок обмежень свободи пересування тоталітарних часів переміщення населення між країнами гальмувалися. Але, як тільки заборони було знято, масового характеру набули різноманітні за метою та тривалістю поїздки громадян України до Польщі. Чисельність відвідин сусідньої країни, попри певні коливання, стабільно зростала і абсолютно і відносно: в 2013 р. на неї припало 7,018 млн або 29,3 % з майже 24 млн усіх зарубіжних виїздів українців (рис. 1). Принагідно зауважимо, що кількість відвідин українцями Росії, для виїзду до якої візи не потрібні, становила 6,222 млн.

Масові переміщення населення між Польщею та Україною обумовлені географічною близькістю, розвиненим транспортним сполученням, тісною історичною пов'язаністю, наявністю національних меншин по обидві сторони кордону, культурною та мовною спорідненістю, родинними зв'язками населення тощо. Неабияке значення мають добросусідські стосунки двох держав, спрямовані не лише на розвиток двостороннього співробітництва, а й на підтримку євроінтеграційних прагнень України.

Завдяки цьому режим польсько-українського кордону завжди був доволі ліберальним. У 1990-ті рр. існував фактично вільний рух через кордон, а із запровадженням Польщею віз на етапі її входження до ЄС (2003 р.), поляки й надалі зберегли можливість безвізового в'їзду в Україну, тоді як українці отримували безкоштовні польські візи. Із приєднанням Польщі до Шенгенської зони (2007 р.) візові вимоги значно посилювалися, проте Польща, що відкрила на території України консульства та візові центри, розташовані у 14 українських містах, оформлює найбільшу кількість шенгенських віз для українців, значну частину багаторазових та довгострокових віз.

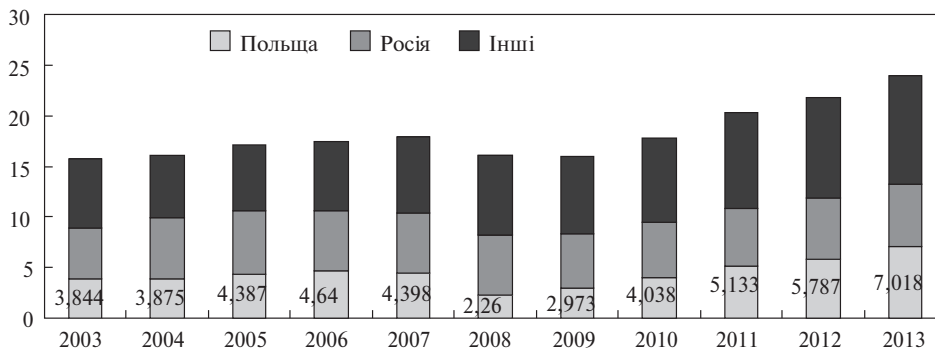

Рис. 1. Чисельність відвідин громадянами України зарубіжних країн у 2003–2013 рр., млн

Так, 2013 р. українцям було видано 720 тис. віз (як шенгенських, так і національних), або понад третину всіх виданих українцям зарубіжними державами віз. Це було на 80 тис. більше, ніж попереднього року. У 2014 р. тенденція до збільшення кількості оформлених польськими консульствами віз збереглася. За перше півріччя видано 119 тис. національних і 269 тис. шенгенських віз [3].

Візові привілеї мають громадяни України, етнічно чи культурно пов'язані з Польщею, які відповідно до польського законодавства отримали так звану «карту поляка». Цей документ, окрім того, дає можливість навчатися, працювати, займатися підприємництвом у Польщі. Наприкінці 2012 р. в Україні налічувалося 46,1 тис. його власників [4]. У привілейованому становищі щодо отримання віз перебувають також мешканці семи прикордонних до Польщі областей України, які за спрощеною процедурою можуть отримати так звані шопінг-візи. Їх видають для поїздок з метою купівлі товарів, але, водночас, це повноцінні шенгенські візи. Крім того, відповідно до угоди про так званий «малий прикордонний рух» [5] мешканці півтори тисячі населених пунктів, розташованих у 30-кілометровій прикордонній смузі, можуть в'їжджати до Польщі без віз, заглиблюючись на відстань до 30 км, перебувати на території Польщі до 60 днів з моменту перетину кордону (не більше 90 днів протягом кожних шести місяців). Документ, що дає право на безвізовий в'їзд до Польщі в рамках «малого прикордонного руху», отримали понад 75 тис. мешканців Львівської, Волинської та Закарпатської областей. Якщо в 2009 р. чисельність перетинів польсько-українського кордону в рамках «малого прикордонного руху» ледь перевищувала 5 % всіх перетинів, то в 2013 р. вона зросла до 51,7 % [6]. У середньому за рік на одну людину, яка мешкає у 30-кілометровій прикордонній зоні, припадає майже 70 перетинів кордону [7].

Україна та Польща продовжують діалог з візових питань. Так, у травні 2014 р. досягнуті нові домовленості щодо спрощення процедур оформлення віз для українців. Громадяни, які вже мали короткострокові візи з метою туризму, зможуть отримати однорічну багаторазову візу, а громадяни, які звертаються за шенгенською візою вперше, отримуватимуть піврічну дворазову візу. Максимально спрощено процедури видачі віз особам, переселеним з території Польщі та їхнім нащадкам². Їм видаватимуться дворічні візи (у разі відсутності візової історії) та п'ятирічні (в разі її наявності). Крім того, остаточно узгоджено текст проекту нових домовленостей про правила місцевого прикордонного руху. Ним передбачено встановлення 90-денного строку перебування в межах прикордонної зони з дати кожного в'їзду; скасування плати за оформлення дозволів на перетин кордону для громадян України вдруге та наступні рази; вилучення з переліку вимог при перетині кордону в рамках прикордонного руху наявності страхового полісу; поширення права на режим поїздок в рамках прикордонного руху на мешканців низки додаткових населених пунктів [3].

Особливістю транскордонної мобільності українців до Польщі є її регіональний вимір. Найбільш активно в ній бере участь населення західних областей України, що пов'язано з близькістю до кордону, мовною компетенцією, історичною пам'яттю щодо перебування в складі сусідньої держави, обізнаністю з ситуацією на протилежному боці кордону тощо. Так, за даними опитування транскордонних пасажирів, що провели польські статистичні служби, 64,3 % українців, які перетинали польський кордон, проживали у тридятикілометровій прикордонній смузі. На відстані 30–50 км від кордону мешкали 10,7 % міжнародних пасажирів, 50–100 км – 15,1 %, і лише 9,9 % – на відстані понад 100 км від кордону [6].

² Відповідно до міжурядових домовленостей 1944 р. з території Польщі в Україну було переселено півмільйона етнічних українців, а до Польщі з України – до 800 тис. етнічних поляків.

Частина переміщень пов'язана з особистими зв'язками населення по обидва боки кордону, частина — здійснюється в рамках широких культурних, наукових, спортивних та інших обмінів, що розвиваються завдяки тісному співробітництву двох країн. Проте найбільш масовими є економічно обумовлені перетини кордону, спричинені диспропорцією рівнів життя в Польщі та Україні і носять тому асиметричний характер: в'їзд українців до Польщі є значно чисельнішим, ніж поляків до України, наприклад, 2013 р., за даними українських прикордонників, українці здійснили до Польщі 7 млн виїздів, а поляки до України — 1,3 млн, тобто у понад п'ять разів менше.

Метою поїздок українців до Польщі економічного спрямування є, як правило, або працевлаштування в сусідній державі, або продаж/купівля товарів, тобто так звана «човникова» торгівля.

Торгівельні поїздки особливо масовими були в 1990-х рр. З вирівнюванням цін, подорожчанням транспортних послуг, посиленням митного контролю, розвитком більш цивілізованих форм міжнародної торгівлі їх кількість зменшилася. Проте вони залишилися вигідними для населення прикордонної зони, де іншої роботи бракує, а щоденні походи до сусідньої держави з дозволеною митними правилами кількістю сигарет чи горілки, закупівля продуктів чи інших товарів на польській території з наступним їх перепродажем в Україні забезпечують відносно непоганий дохід. За оцінками [8], в особисту прикордонну торгівлю залучено від 100 до 200 тис. мешканців прикордонних населених пунктів, половина з яких — жінки.

«Човникова» торгівля має неабияке соціальне значення. Хоча рівень зайнятості населення в прикордонних населених пунктах украї низький, на думку експертів, добробут їх мешканців є помітно вищий, ніж загалом у регіоні, передовсім завдяки кордону. Разом з тим, серед наслідків приватної прикордонної торгівлі — демотивація виробничої праці на Батьківщині. Заробляючи 20–50 доларів США за одну ходку до Польщі, «човники» не зацікавлені працювати, отримуючи українську зарплату. Керівники підприємств у прикордонні нарікають, що дедалі складніше залучати необхідну для виробництва робочу силу, особливо молодь [9].

Прикордонна приватна торгівля є важливим чинником розвитку також і польського прикордоння. За розрахунками дослідників, приватні закупівлі у прикордонній зоні, з деякими коливаннями, щорічно становили 12–16 % зовнішнього торгівельного обороту між Україною і Польщею [10]. У 2013 р. українці витратили в Польщі 4,4 млрд злотих (польський експорт в Україну становив 18 млрд злотих). Для прикордонного Люблінського воєводства обсяг закупівель товарів українцями був зіставлюваний з 41,1 % виробленого експорту [6].

На сьогодні, у зв'язку з різким падінням курсу гривні, торгові поїздки до Польщі втрачають прибутковість, приватна прикордонна торгівля занепадає, що вкрай болюче для польського бізнесу на суміжних з Україною територіях [11]. Проте, інтенсивність руху через кордон залишається високою. Якщо обсяги поїздок на закупівлю зменшуються, вірогідно припустити, що це пов'язано з інтенсифікацією пошуків роботи на території Польщі.

Виїзди українців з метою працевлаштування у сусідній державі поділяються на дві нерівні групи. Перша з них — це відносно нечисленне працевлаштування на більш-менш тривалий час, здебільшого фахівців, вчителів, медиків, кваліфікованих робітників. Зацікавлення Польщі у кваліфікованих мігрантах виявляється у спрощенні порядку їхнього працевлаштування. Так, викладачі вишів, науковці, вчителі іноземних мов не потребують оформлення дозволу на працевлаштування [12]. За нинішніх обставин в Україні зростання цього сегменту трудової міграції вірогідне і вже спостерігається.

Загалом у Польщі проживають 48 тис. громадян України, що становить 37 % усіх іноземців. Серед них частка постійних та тимчасових мешканців приблизно однакова. Майже 50 % дозволів на тимчасове перебування видані на підставі працевлаштування, 18 % — для навчання. Студентів-українців також можна зарахувати до економічно обумовленої міграції фахівців, хоча й з певним часовим лагом. Адже отримання польського диплому відкриває дорогу не лише на польський ринок праці, а й на європейський. Розширенню навчальної міграції українців до Польщі сприяли двостороння домовленість про визнання документів про середню освіту, запровадження Польщею «карти поляка», яка відкриває доступ до освіти особам з польським корінням, політика польського уряду щодо заохочення прибуття студентів з-за кордону. На сьогодні українці становлять найбільшу групу іноземних студентів у Польщі — 42 % з 36 тис. іноземців, які навчалися в Польщі в 2013/2014 навчальному році. Їхня кількість у порівнянні з 2005 р. зросла в п'ять разів, а у порівнянні з 2001 — у вісім разів [13].

Другий і набагато чисельніший сегмент трудової міграції складається з українських заробітчан, які працевлаштовуються на сезонні, тимчасові роботи, що відбувається завдяки спрощеному допуску тимчасових працівників з України на польський ринок праці, а також неформальними шляхами.

За даними обстеження населення України з питань трудової міграції, що було проведене Державною службою статистики України за підтримки МОП у 2012 р., Польща посіла, як уже зазначалося, друге (після Російської Федерації) місце у списку країн-реципієнтів української робочої сили (в 2008 р. вона була на третьому місці, після Росії та Італії). Відповідно до розрахунків на основі цього обстеження, виїжджали на роботу до Польщі 168,4 тис. українців [2].

За польськими офіційними даними, у 2012 р. за дозволами на шестимісячне сезонне працевлаштування в Польщі перебували 223 тис. українців. Разом з тим, за деякими оцінками, приблизно така ж кількість громадян України могли працювати в Польщі без жодних дозволів [14]. У 2013 р. чисельність українців, що скористалися спрощеним порядком тимчасового працевлаштування, становила лише 134 тис. Однак нинішня економічна криза в Україні обумовила помітне збільшення трудових поїздок до Польщі — 359 тис. в 2014 р. [15].

Згідно з даними обстежень Держстату, основні сфери зайнятості українців у Польщі — сільське господарство, будівництво, сектор домашніх господарств. У 2012 році у порівнянні з докризовим 2008 р. розподіл мігрантів за видами діяльності дещо змінився. Провідною галуззю залишилося сільське господарство, проте його частка скоротилася — 35,1 %. Натомість значно зросла зайнятість в торгівлі — 20,8 %. Дещо збільшилася також і частка тих, хто працював у домогосподарствах — 17,3 % (рис. 2). Домогосподарства, сільське господарство — основні сфери прикладання праці жінок, які становлять майже половину українських працівників-мігрантів у Польщі (46,4 %), будівництво, промисловість — чоловіків. Українці займалися переважно некваліфікованою працею — 63,7 %, попри те, що вищу освіту мали понад 30 % мігрантів.

У зв'язку з визначенням візовими правилами тримісячним упродовж півроку дозволеним перебуванням на території Польщі, а також встановленою польським законодавством можливістю сезонного працевлаштування (до шести місяців упродовж року) для українсько-польського міграційного коридору найбільш типовими є циркулярні тимчасові міграції. Обстеження 2008 р. показало, що понад 80 % мігрантів, які виїздили на заробітки до Польщі, перебували там менше трьох місяців, тобто строк, припустимий за короткотривалими візами [1]. Обстеження 2012 р. підтвердило

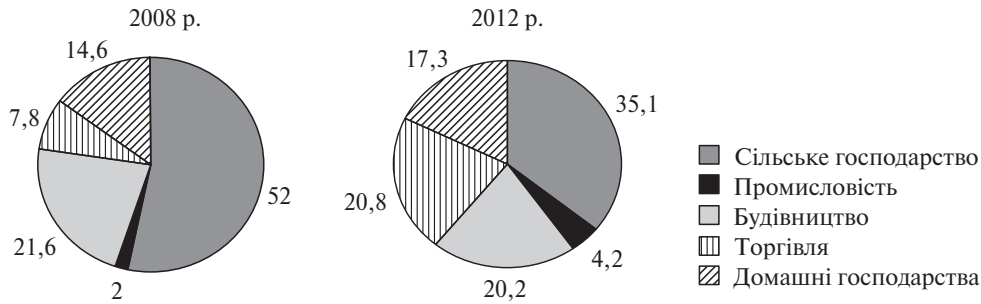

Рис. 2. Розподіл українських трудових мігрантів у Польщі за видами діяльності

Джерело: Державна служба статистики України, за даними обстежень з питань трудової міграції.

привабливість циркулярної трудової міграції до сусідньої країни: середня тривалість перебування в Польщі не перевищувала двох місяців [2]. Лише 2,3 % українських мігрантів, які працювали в Польщі, перебували там понад 12 місяців. Понад сорок відсотків мігрантів здійснювали по кілька трудових поїздок до Польщі на рік, а кожний четвертий (24,7 %) – виїжджав щомісячно або й кілька разів на місяць (в цілому по масиву 7,3 %). Для певної групи громадян постійні циркулярні поїдки на заробітки до Польщі перетворилися на основну форму трудової діяльності особи і джерело доходу. Вдома такі особи зазвичай роботу не шукають, стратегію своєї трудової діяльності пов'язують майже виключно з роботою за кордоном.

Заробітки в Польщі нижчі, ніж в інших країнах-реципієнтах українських мігрантів, і становили, за даними обстеження 2012 р., в середньому 560 доларів США на місяць, проте суттєво вищі, ніж в Україні. Внаслідок панівної моделі міграції, більшість мігрантів витрачали в країні перебування мінімальну частину заробітку (до 10 % заробленого витрачали 43,6 % респондентів, які виїздили на роботу до Польщі), більшу частину коштів привозили на Батьківщину.

Правове становище українських мігрантів завдяки законному допуску до тимчасового працевлаштування на території Польщі значно поліпшилося. За даними обстеження Держстату 2008 р., понад половина працівників-мігрантів з України, які працювали в Польщі, не мали на це належних дозволів, у 2012 р. частка мігрантів з неурегульованим статусом скоротилася до 27 %. На думку експертів, маючи широкі можливості легальних поїздок, українці на сьогодні не ризикують порушувати закон, свідомі того, що це може стати на заваді їх подальшим зарубіжним виїздам [16]. Разом з тим, певна частина з них продовжує працювати нелегально. Порушення пов'язані найчастіше з перевищенням дозволених строків перебування, в'їздом осіб, які мають право на відвідування 30-кілометрової зони, вглиб країни, а також неоформленим офіційно працевлаштуванням, хоча перебування на території країни може бути формально легальним. Так, за даними обстеження Держстату 2012 р., лише 11,7 % мігрантів, які працювали в Польщі, мали письмову угоду з роботодавцем (загалом по масиву – 38 %), інші працювали лише на основі усної домовленості.

Неформальне працевлаштування має за наслідок українське низьке охоплення українських мігрантів соціальним страхуванням. За даними обстеження 2012 р., лише 11,9 % працівників-мігрантів у Польщі було охоплено соціальним страхуванням (в цілому – 24,7 %), 10,8 % мали медичну страховку (в цілому – 20,8 %). З 1 січня 2014 р. набула чинності Угода між Україною та Республікою Польща про соціальне забезпечення [17]. Вона базується на пропорційному принципі, за яким право на пенсію

визначають виходячи із сумарного стажу, набутого на території обох сторін, при цьому кожна сторона зобов'язується призначати і виплачувати пенсію за стаж, набутий на її території. Разом з тим, значний сегмент українських мігрантів не зможе з неї скористатися внаслідок неформальної зайнятості, нетривалості періодів працевлаштування в Польщі (за період роботи в іншій державі до 12 місяців відповідна сторона пенсії не виплачує, хоча стаж враховується при нарахуванні пенсії іншою стороною).

Висновки. Таким чином, транскордонна мобільність у рамках українсько-польського міграційного коридору висока. Її інтенсивність забезпечується передовсім українцями, які переважно керуються економічними причинами, виїжджаючи до Польщі або з метою торгівлі, або для працевлаштування. Трудові міграції мають здебільшого тимчасовий, зворотній, циркулярний характер, що вигідно як Польщі, яка отримує необхідну для низки секторів економіки робочу силу, так і Україні, оскільки такий тип переміщень дає змогу багатьом сім'ям, передовсім на заході країни, підвищити свій добробут, однак убезпечує державу від незворотних втрат населення. Разом з тим проблемним питанням українсько-польських міграцій залишається неформальне працевлаштування українців у Польщі, низький рівень охоплення працівників соціальним страхуванням.

Переселенська міграція українців до Польщі наразі нечисленна. Проте за нинішніх кризових умов в Україні слід очікувати збільшення міграційного потоку, посилення намірів українців залишатися на території сусідньої держави на триваліший час або й назавжди. За даними Міністерства внутрішніх справ та адміністрації Польщі, в 2014 р. кількість виданих українцям дозволів на постійне проживання у порівнянні з попереднім роком зросла вдвічі, на тимчасове перебування — у 1,5 рази. Значно збільшилася також чисельність спроб українців отримати притулок на території Польщі. Так, якщо 2013 р. було подано лише 46 відповідних клопотань, то в 2014 р. — 2318. Однак за жодним з цих звернень не прийнято позитивного рішення [13], оскільки вони викликані в основному бажанням легалізуватися на території Польщі. Тобто ускладнення внутрішньої української ситуації може призвести не лише до збільшення еміграції, а й до поширення її напівлегальних чи й нелегальних форм.

Враховуючи напружені стосунки між Україною та Росією, що донедавна була основним партнером України з обміну населенням, польський напрям міграції українців набуває першорядного значення. Зростатиме також його роль як шляху переміщень далі до Євросоюзу. Тому врегулюванню міграційних питань у польсько-українських відносинах має приділятися належна увага. Передовсім на міждержавному рівні необхідно підтримати взаємовигідну форму циркулярних міграцій, сприяти врегульованим переміщенням та офіційному працевлаштуванню, розвивати з цією метою транскордонне регіональне співробітництво.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Зовнішня трудова міграція населення України* // Державний Комітет статистики України, Український центр соціальних реформ. — К. : ДП Інформаційно-аналітичне агентство, 2009.
2. *Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні* // МОП; Державна служба статистики України, Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — К., 2013.
3. *Польща збільшує видачу віз українцям* // УНІАН [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://eunews.unian.net/ukr/detail/196973>
4. *Тымкив К. Из украинцев в шляхтичи. Украинцы ринулись искать у себя польские корни* // Корреспондент. — 2013. — № 39 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://korrespondent.net>

- net/ukraine/events/1611983-korrespondent-iz-ukraincev-v-shlyahyachi-ukraincy-rinulis-iskat-u-sebya-polskie-korni
5. *Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про правила місцевого прикордонного руху від 28.03.2008* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/616_138
 6. *Border traffic and movement of goods and services at the European Union's external border on the territory of Poland in 2013* // Central Statistical Office, Statistical Office in Rzeszow. — Warszawa-Rzeszow, 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://rzeszow.stat.gov.pl/en/publications/border-areas/border-traffic-and-movement-of-goods-and-services-at-the-european-unions-external-border-on-the-territory-of-poland-in-2013,2,5.html>
 7. *Терещук Г.* Малий прикордонний рух окупився Україні та Польщі [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://eu.prostir.ua/news/251890.html>
 8. *Дослідження наслідків вступу Польщі до Європейського союзу для Західної України* // Bradley Dunbar Associates [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.bsc.lviv.ua/konsulting/modules.php?name=Pages&go=page&pid=16>
 9. *Худичук В.* Місцевий прикордонний рух // Дзеркало тижня. — 2012. — № 10. (16 берез.). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://dt.ua/ECONOMICS/mistseviy_prikordonnii_ruh_u_serednomu_odin_uchasnik_malogo_prikordonnogo_ruhu_peretinae_kordon_bl-98860.html
 10. *Розвиток транскордонного співробітництва України в умовах розширеного ЄС.* // Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://niss.lviv.ua/analytics/69.htm>
 11. *Brzuszkiewicz J., Skomra S.* Już nie wpadają do Tomaszowa // Gazeta Wyborcza. — 08.10.2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://wyborcza.pl/1,87648,16767129,Juz_nie_wpadaja_do_Tomaszowa.html#ixzz3GyLQ0uUt
 12. *Temporary and circular migration in Poland: empirical evidence, current policy practice and future options* Reference Years: 2004–2009 // Polish National Contact Point to the European Migration Network. — Warszawa, 2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/networks/european_migration_network/reports/docs/emn-studies/circular-migration/pl_study_on_temporary_and_circular_migration_en_version_en.pdf
 13. *Raport na temat obywateli Ukrainy (wg stanu na dzień 11.02.2015 r.)* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://udsc.gov.pl/statystyki/raporty-specjalne/biezaca-sytuacja-dotyczaca-ukrainy/>
 14. *Jaroszewicz M.* Ukrainians' EU migration prospects // OSW Commentary. — №128. — 10.03.2014. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.osw.waw.pl/sites/default/files/commentary_128_0.pdf
 15. *Poland Faces Influx of Ukrainians Seeking Work, Residency, Refugee Status* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://sputniknews.com/europe/20150131/1017598411.html>
 16. *Iglicka K., Gmaj K., Borodziej-Smoliński W.* Circular Migration Patterns. Migration between Ukraine and Poland // European University Institute [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eui.eu/Projects/METOIKOS/Documents/CaseStudies/METOIKOScasestudyPolandUkraine.pdf>
 17. *Угода між Україною та Республікою Польща про соціальне забезпечення.* Ратифікована Законом № 458-VII від 05.09.2013 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_161

REFERENCES

1. *Zovnishnia trudova migraciia naseleennia Ukrainy [Foreign labour migration of population of Ukraine]*. (2008). Kyiv: State Statistics Committee of Ukraine [in Ukrainian].
2. *Report on the Methodology, Organization and Results of Modular Sample Survey on Labour Migration in Ukraine*. (2013). Kyiv: ILO, State Statistics Service of Ukraine, Ptukha Institute for Demography and Social Studies. [in Ukrainian].
3. *Polishcha zbilshuje vydachy viz ukrajincjam [Poland increased issuance of visas to Ukrainian]*. Retrieved from : [http://eunews.unian.net/ukr/detail/196973\[in Ukrainian\]](http://eunews.unian.net/ukr/detail/196973[in Ukrainian]).
4. *Tymkiv, K.* (2013). *Iz ukraincev v shlyahyachi. Ukraincy rinulisj iskatj u cebia poljskiie korni [From Ukrainians to the nobles. Ukrainians rushed to look at his Polish roots]*. Retrieved from : [ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2015, № 2 \(24\)](http://korri-

</div>
<div data-bbox=)

- espondent.net/ukraine/events/1611983-korrespondent-iz-ukraincev-v-shlyachtichi-ukraincy-rinulis-iskat-u-sebya-polskie-korni [in Russian].
5. Uгода miz kabinetom Ministriv Ukrainy ta Urjedom Respubliki Poljshcha pro pravyla misceвого prykordonnogo ruhu vid 28.03.2008 [Agreement between the Government of Ukraine and the Republic of Poland on local border traffic on 28.03.2008]. Retrieved from : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/616_138 [in Ukrainian].
 6. Border traffic and movement of goods and services at the European Union's external border on the territory of Poland in 2013. Retrieved from : <http://rzeszow.stat.gov.pl/en/publications/border-areas> [in English].
 7. Tereshchuk, G. (2012). Malyj prykordonnyj ruh okuoyvsja Ukraini ta poljshchi [Local border traffic paid off Ukraine and Poland]. Retrieved from : <http://eu.prostir.ua/news/251890.html> [in Ukrainian].
 8. Bradley Dunbar Associates (2002). Doslidzenja naslidkiv vstupu Poljshchi do Ievropejskogo Soiuzu dlia Zahidnoii Ukrainy [Research of consequences of Poland's accession to the European Union for Western Ukraine]. Retrieved from : <http://www.bsc.lviv.ua/konsulting/modules.php?name=Pages&go=page&pid=16> [in Ukrainian].
 9. Hudnyckyj, V. (2012). Malyj prykordonnyj ruh [Local border traffic]. [www.dt.ua](http://dt.ua). Retrieved from : <http://dt.ua/ECONOMICS> [in Ukrainian].
 10. Rozvytok transkordonnogo spivrobitnyctva Ukrainy v umovah rozshyrenogo ES [The development of cross-border cooperation in Ukraine under the enlarged EU]. Retrieved from : <http://niss.lviv.ua/analytiks/69.htm> [in Ukrainian].
 11. Brzuszkiewicz, J., Skomra S. (2014). Już nie wpadają do Tomaszowa [Already don't get to Tomaszowa]. [www.wyborcza.pl](http://wyborcza.pl). Retrieved from : <http://wyborcza.pl/1,87648,16767129> [in Polish].
 12. Temporary and circular migration in Poland: empirical evidence, current policy practice and future options Reference Years: 2004-2009. Retrieved from : http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/networks/european_migration_network f [in Polish].
 13. Raport na temat obywateli Ukrainy (wg stanu na dzień 11.02.2015 r.) [Report on citizens of Ukraine. Retrieved from : <http://udsc.gov.pl/statystyki/raporty-specjalne/biezaca-sytuacja-dotyczaca-ukrainy/> [in Polish].
 14. Jaroszewicz, M. (2014) Ukrainians' EU migration prospects. Retrieved from : <http://www.osw.waw.pl>
 15. Poland Faces Influx of Ukrainians Seeking Work, Residency, Refugee Status. Retrieved from : <http://sputniknews.com/europe/20150131/1017598411.html>
 16. Iglicka, K., Gmaj, K., Borodicz-Smoliński, W. (2011). Circular Migration Patterns. Migration between Ukraine and Poland. Retrieved from : <http://www.eui.eu/Projects/METOIKOS/Documents/CaseStudies/METOIKOScasestudyPolandUkraine.pdf>
 17. Uгода micz Ukrainioiu ta Respublikoiu Poljshcha pro sociialne zabezpechenia. Ratyfikovana Zakonom № 458-VII vid 05.09.2013 [Agreement between Ukraine and the Republic of Poland on Social Security. Ratified by Law № 458-VII on 05.09.2013]. Retrieved from : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_161

Стаття надійшла до редакції журналу 18.02.2015

doi: <http://dx.doi.org/10.15407/dse2015.02.041>

УДК 374.71 : 331.5.024.5

Л.Г. ТКАЧЕНКО

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: lidatk@rambler.ru

ВАУЧЕРИ НА НАВЧАННЯ ОСІБ ВІКОМ СТАРШЕ 45 РОКІВ ЯК ІНСТРУМЕНТ АКТИВНОЇ ПОЛІТИКИ РИНКУ ПРАЦІ¹

Проаналізовано досвід перших двох років функціонування ваучерної програми професійного навчання осіб старше 45 років, яка була запроваджена новою редакцією Закону України «Про зайнятість населення». Аналіз базується на поєднанні інформації офіційних юридичних та статистичних джерел з даними соціологічного опитування, що забезпечує комплексність оцінки. Розкрито роль ваучерної програми як інструмента державної політики на ринку праці та освітніх послуг, що виконує принаймні два важливі завдання: стимулює осіб віком старше 45 років до продовження освіти, даючи можливість заповнити прогалини чи компенсувати недостатню якість попередньої освіти, та оптимально поєднує монетизацію освітніх послуг зі збереженням соціальної спрямованості програми та підвищенням ролі її учасників у прийнятті рішень. Сформульовано заходи з удосконалення чинної ваучерної програми за такими напрямками: флексібілізація умов програми та підвищення її доступності; перегляд підходів до надання освітніх послуг дорослим; поліпшення фінансових параметрів програми; процедурно-технологічні удосконалення.

Ключові слова: ваучер, професійне навчання, освіта дорослих, навчання впродовж життя, демографічні зміни, активна політика на ринку праці, соціальне страхування на випадок безробіття.

Л.Г. Ткаченко

канд. екон. наук, вед. научн. сотр.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: lidatk@rambler.ru

ВАУЧЕРЫ НА ОБУЧЕНИЕ ЛИЦ В ВОЗРАСТЕ СТАРШЕ 45 ЛЕТ КАК ИНСТРУМЕНТ АКТИВНОЙ ПОЛИТИКИ НА РЫНКЕ ТРУДА

Проанализирован опыт первых двух лет функционирования ваучерной программы профессионального обучения лиц старше 45 лет, которая была введена новой редакцией Закона Украины «О занятости населения». Анализ базируется на комплексном использовании информации официальных юридических и статистических источников и данных социологического опроса. Раскрыта роль ваучерной программы

¹ Статтю підготовлено за результатами дослідження «Швидка оцінка ваучерної системи в Україні», виконаного в рамках проекту Програми розвитку ООН в Україні «Підтримка реформи соціального сектора в Україні» на запит Державної служби зайнятості України.

как инструмента государственной политики на рынке труда и образовательных услуг, который выполняет по крайней мере две важные задачи: стимулирует лиц в возрасте старше 45 лет к продолжению образования, давая возможность заполнить пробелы или компенсировать недостаточное качество предыдущего образования, и оптимально совмещает монетизацию образовательных услуг с сохранением социальной направленности программы и повышением роли ее участников в принятии решений. Сформулированы меры по усовершенствованию действующей ваучерной программы по следующим направлениям: флексибилизация условий программы и повышение ее доступности; пересмотр подходов к предоставлению образовательных услуг взрослым; улучшение финансовых параметров программы; процедурно-технологические усовершенствования.

Ключевые слова: ваучер, профессиональное обучение, образование взрослых, обучение на протяжении жизни, демографические изменения, активная политика на рынке труда, социальное страхование на случай безработицы.

L.G. Tkachenko

PhD (Economics), Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv-32, T. Shevchenko Blvd., 60
E-mail: lidatk@rambler.ru

TRAINING VOUCHERS FOR PERSONS AGED OVER 45 YEARS AS TOOLS OF ACTIVE LABOUR MARKET POLICY

This article analyzes the experience of the first two years of the voucher program of vocational training for people over 45, which was introduced by the new wording of the Law of Ukraine "On Employment". The analysis is based on the integrated use of formal legal information and statistical data sources and sociological survey. The voucher program is a real instrument of state policy in the labour market and educational services, which perform at least two important objectives: stimulating people aged over 45 to continue their education, making it possible to fill in the gaps or compensate for the poor quality of previous education, and optimally combines monetization of educational services while preserving the social orientation of the program and the role of its members in decision-making. Measures are proposed to improve the existing voucher program in the following areas: flexibilisation of conditions of the program and increase of its availability; review of approaches to the provision of educational services for adults; improvement of financial parameters of the program; procedural and technological improvements.

Key words: voucher, vocational training, adult education, lifelong learning, demographic change, active labour market policy, social insurance against unemployment.

Постановка проблеми. Ефективні інвестиції в людський капітал через систему освіти та професійного навчання є необхідною передумовою досягнення стійкого заснованого на знаннях розвитку, покращення якості робочих місць, мотивації населення до особистісної самореалізації, активної громадянської позиції та соціальної згуртованості [1, 2]. У контексті розбудови системи освіти та професійного навчання на стратегічних засадах навчання впродовж життя зростає роль освіти дорослих, що пов'язано з демографічними змінами та необхідністю регулярного оновлення й розвитку кваліфікаційних навичок відповідно до мінливих соціально-економічних умов.

Актуальність обраної теми. Демографічні зміни обумовлюють зростання ролі людей старшого віку в робочій силі. Внаслідок старіння населення частка осіб віком 45–59 років серед населення України віком 20–59 років (фактичні межі працєактивного віку, з урахуванням даних обстеження робочої сили) зростає з теперішніх 36,3 % до 45 % у 2035 р. [3].

Зростання ролі цього вікового контингенту у формуванні пропозиції робочої сили пов'язане також із заходами пенсійної реформи 2011 р., зокрема з поступовим підвищенням пенсійного віку для жінок (до 60 років з 2021 р.) та збільшенням три-

валості нормативного страхового стажу для призначення пенсії на 10 років. Завдяки заходам пенсійної реформи рівень зайнятості осіб віком 50–59 років підвищився з 61,3 % у 2010 р. до 63,8 % у 2013 р. Водночас динаміка повікових показників засвідчує, що зайнятість населення старшого віку більш уразлива до впливу кризи. У 2014 р. рівень зайнятості осіб віком 50–59 років знизився на 4,4 відсоткових пункти, тоді як в інших групах працєактивного віку скорочення становило не більше 2–3 пунктів [4].

Про нижчий рівень конкурентоспроможності на ринку праці людей старшого віку свідчить також віковий профіль заробітної плати. За даними структурного обстеження заробітної плати, вік 45 років стає переломним пунктом, після якого крива зарплатного профілю йде на спад [5, С. 53]. Це означає, що вже після 45 років більшість працівників втрачають можливості подальшого професійного розвитку та підвищення продуктивності своєї зайнятості.

Найуразливішою стороною конкурентоспроможності населення старшого віку є освітньо-кваліфікаційна складова. Нижчий рівень освіти у людей старше 45 років порівняно з їх молодшими співвітчизниками спостерігається практично у всіх країнах Європи, адже «освітній вибух», внаслідок якого вища освіта набула масового характеру, розпочався лише в другій половині 1990-х [6, С. 172–173]. Проте в Україні специфіка полягає в тому, що люди віком старше 45 років здобували освіту (як загальну середню, так і професійну) ще за радянських часів, тобто за зовсім інших економічних, політичних та соціальних умов; професійно-галузева спрямованість та зміст їхньої освіти були орієнтовані зовсім на іншу структуру економіки, іншу організацію праці та інші технології. Через неактуальні дипломи формальна наявність вищої освіти далеко не завжди дає можливість влаштуватися на робочі місця відповідної кваліфікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження, ініційовані в Україні Фондом ООН в галузі народонаселення, засвідчують непоодинокі випадки дискримінації людей старшого віку на ринку праці [7, 8]. Хоча загалом у людей старшого віку спостерігається дещо нижчий рівень безробіття (як за методологією Міжнародної організації праці, так і зареєстрованого), це пояснюється скоріше процесом затування економічної активності: у випадку втрати роботи вони частіше переходять одразу в стан неактивності, полишаючи не тільки спроби знайти нову роботу, а й ринок праці загалом.

Проблема посилюється тим, що навчанню працівників не приділяється увага, численні дослідження засвідчують украй низькі показники професійної підготовки/перепідготовки персоналу підприємств (з останніх публікацій див. [9, С. 177–181]). За відсутності попиту інфраструктура освіти дорослих нерозвинута, навчальні заклади орієнтовані майже виключно на первинну професійну підготовку молоді. На кінець 2014 р. 94,9 % контингенту учнів та слухачів професійно-технічних навчальних закладів становили випускники шкіл, які здобували первинну професійну підготовку [10, с. 21]. Понад 82 % вступників до вищих навчальних закладів становлять випускники шкіл та інших навчальних закладів, які закінчили навчання у поточному році, а основний контингент студентів становлять молоді люди віком 17–22 роки [11, С. 40–42, 50–51].

Індикатор навчання впродовж життя (обчислюється за даними обстеження робочої сили як частка осіб віком 25–64 років, які отримували освіту чи професійне навчання в останні 4 тижні) у 2014 р. в середньому по 28 країнах ЄС становив 10,6 %, у країнах Північної Європи – понад 20 %, у Швейцарії та Данії – понад 31 %, а в

Україні – 1 % [12]². Європейська стратегія – 2020 відносить цей індикатор до критеріїв розвитку за освітнім напрямом і ставить завдання підвищити його рівень у середньому в ЄС до 15 % [13, С. 95].

Одним із інструментів практичного втілення концепції освіти впродовж життя є ваучери на професійну підготовку, які стали застосовуватися в рамках активної політики ринку праці з 1980-х років. Ваучерна система становить альтернативу прямій закупівлі освітніх послуг через державну/публічну службу зайнятості, і базується на двох принципах:

1) принцип вибору зі сторони попиту – користувач може обирати навчальний заклад, форму чи вид навчання;

2) принцип конкуренції зі сторони пропозиції – надавачі освітніх послуг конкурують між собою, що дає змогу отримати якісну освіту за поміркованою ціною.

Досвід країн Європи засвідчує, що ваучерні системи мають практично всі переваги і недоліки, притаманні заходам активної політики на ринку праці. До найсильніших сторін слід віднести функцію активізації та наявність вибору у користувачів, до найпроблемніших – неминучість безповоротних втрат, оскільки додаткові ефекти від видатків на ваучерну систему на практиці дуже важко виявити та виміряти. Саме з цих міркувань ваучерні програми зазвичай орієнтовані на певні цільові групи населення, які найчастіше стикаються з бар'єрами на ринку праці (жінки, довготривалі безробітні, працівники старшого віку, люди з інвалідністю, особи з низьким освітньо-кваліфікаційним рівнем тощо) [14].

Метою дослідження є оцінка ефективності та дієвості ваучерної програми для населення України віком старше 45 років та розроблення рекомендацій щодо її удосконалення.

Виклад основного матеріалу. З прийняттям нової редакції Закону України «Про зайнятість населення» (набула чинності з початку 2013 р.), уперше в національному законодавстві з'явилася норма з реальними державними гарантіями щодо розширення можливостей формальної освіти для осіб старшого працездатного віку. Стаття 30 Закону надає особам віком старше 45 років і до досягнення пенсійного віку, страховий стаж яких становить не менше 15 років, право на одноразове отримання ваучера для підтримання їх конкурентоспроможності шляхом перепідготовки, спеціалізації, підвищення кваліфікації за професіями та спеціальностями для пріоритетних видів економічної діяльності (із затвердженого переліку). Вартість ваучера встановлюється в межах вартості навчання, але не вище десятикратного розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Оплата ваучера здійснюється за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

Умови ваучерної програми істотно відрізняються від організації професійного навчання зареєстрованих безробітних. З одного боку, вона дає більше свободи користувачам щодо вибору форми та місця навчання і не передбачає прямої фінансової відповідальності за порушення умов договору про навчання. З другого боку, ваучерна програма має низку досить жорстких обмежень, що істотно звужують коло її потенційних користувачів: недоступна для осіб, які не мають документального підтвердження наявності професійної освіти; дуже вузьке коло професій, які можна обрати для навчання (13 робітничих професій та 22 спеціальності/напрями для спеціалістів з вищою освітою); обмежена висхідна мобільність за освітньо-кваліфікаційними рівнями.

² Джерело інформації щодо стану в Україні – попередні дані обстеження робочої сили, в країнах ЄС – Евростат.

За два роки фактичної реалізації законодавство про ваучери вже зазнало багато змін. З 2014 р. ваучери перестали видавати зареєстрованим безробітним, оскільки для них діє окрема навчальна програма на основі прямої закупівлі освітніх послуг. Незначні зміни відбулися в переліку професій (актуалізація трьох позицій) та в порядку оприлюднення списків навчальних закладів, які мають право здійснювати навчання за ваучерною програмою (більш оперативне оновлення).

В березні 2015 р. Верховна Рада України внесла зміни до Закону «Про зайнятість населення», додавши ще три цільові групи населення, які мають право на отримання ваучера:

1) особи, звільнені зі служби в силових структурах у зв'язку із скороченням чисельності, штату або за станом здоров'я, які не набули права на пенсію відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»;

2) особи, звільнені з військової служби після участі у проведенні антитерористичної операції, з числа інвалідів до отримання права на пенсію відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»;

3) внутрішньо переміщені особи працездатного віку за відсутності підходящої роботи.

Вочевидь, умови участі зазначених цільових груп значною мірою мають відрізнятися від ваучерної програми для осіб віком старше 45 років. У даному випадку головна мета ваучера — повернути людей до мирного життя, допомогти їм облаштуватися в новому середовищі, для них неактуальні критерії стажу, віку чи рівня освіти. Тому потрібно розробити окремі підпрограми для урахування специфіки кожної цільової групи як за критеріями участі, так і за основною метою їх професійного навчання.

У 2013 р. користувачами ваучерної програми стали 20426 осіб (у тому числі 11854 особи — зареєстровані безробітні та 8572 — працюючі або незайняті особи без статусу зареєстрованих безробітних), у 2014 р. — 5746 осіб [15]. Зменшення числа користувачів пов'язане зі змінами умов програми (зареєстрованим безробітним перестали видавати ваучери), вплинуло також загальне погіршення ситуації в країні. Видатки на ваучерну програму становили відповідно 33,6 і 19,5 млн грн. Планові обсяги фінансування на ваучерну програму весь час скорочуються, але через незначну кількість користувачів проблеми нестачі коштів поки що не виникало.

Найпоширенішим видом навчання в рамках ваучерної програми є перепідготовка та підвищення кваліфікації (рис. 1). Найпопулярнішими робітничими професіями із затвердженого переліку є тракторист-машиніст сільськогосподарського виробництва, електрогазозварник, плодоовочівник, водій навантажувача. Серед професій спеціалістів найчастіше обирають ІТ (комп'ютерні системи та мережі, програмне забезпечення систем, розроблення програмного забезпечення) та землевпорядник. Серед користувачів ваучерної програми переважають чоловіки, особливо у видах навчання за робітничими професіями.

Найбільша чисельність учасників ваучерної програми спостерігалася у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Харківській областях, тобто переважно у великих індустріальних регіонах (рис. 2). Найменша кількість ваучерів у 2014 р. була видана у Хмельницькій та Чернігівській областях (по 18). Вочевидь, на територіальну диференціацію показників ваучерної програми впливають не лише особливості регіональних ринків праці, а й відмінності в практичних методах роботи місцевих центрів зайнятості.

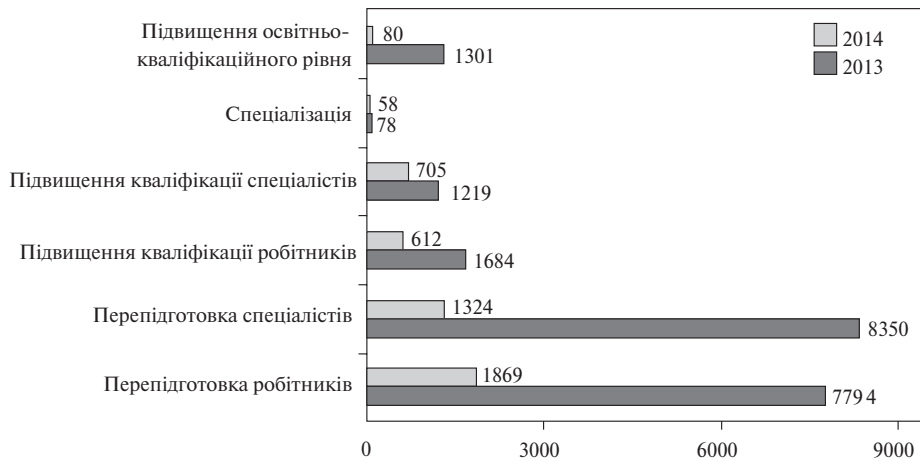

Рис. 1. Чисельність користувачів ваучерної програми за видами навчання, осіб

Джерело: [15].

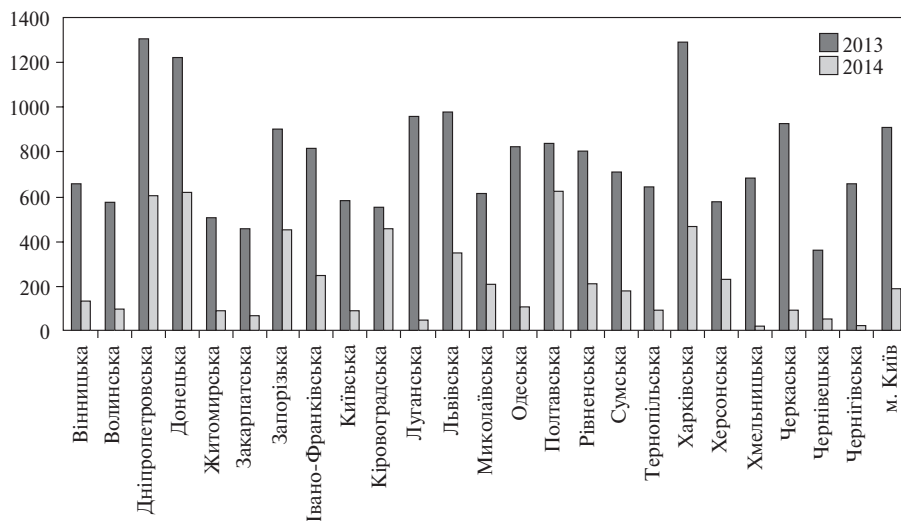

Рис. 2. Чисельність користувачів ваучерної програми за регіонами, осіб

Джерело: [15]

Примітка: У 2013 р. в Автономній Республіці Крим було видано 1032 ваучера, в м. Севастополі — 33 ваучера.

Максимальна вартість ваучера (10 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб) становила у квітні-листопаді 2013 р. 11470 грн, з грудня 2013 р. — 12180 грн. Цих коштів цілком достатньо для оплати видів навчання, дозволених у ваучерній програмі. Найбільшу вартість має друга вища освіта, яка зазвичай здійснюється у формі очно-заочного, заочно-вечірнього чи заочного навчання, і тривалість навчання може сягати 2–2,5 роки. Вибірковий перегляд сайтів ВНЗ засвідчує, що вартість здобуття другої вищої освіти становить 5–12 тис. грн. Винятком є провідні університети зі статусом національних, де вартість може досягати 15–20 тис. грн за повний цикл навчання.

Для повноти оцінки аналіз офіційних юридичних та статистичних джерел доповнено інформацією від безпосередніх учасників ваучерної програми як з боку користувачів, так і з боку надавачів послуги. З цією метою в період з 6 по 20 лютого 2015 р. у трьох областях (Запорізькій, Кіровоградській та Львівській) проведено маломасштабне соціологічне обстеження, в ході якого опитано 70 користувачів ваучерної програми, 60 потенційних користувачів з числа відвідувачів місцевих центрів зайнятості віком 45–59 років та 12 співробітників цих центрів з досвідом роботи за ваучерною програмою³.

Комплексна оцінка на базі всіх джерел дає підстави стверджувати, що ваучерна програма для осіб віком старше 45 років є реальним інструментом державної політики на ринку праці та освітніх послуг і виконує принаймні два важливі завдання:

1) стимулює осіб віком старше 45 років до продовження освіти, даючи можливість заповнити прогалини чи компенсувати недостатню якість попередньої освіти, а отже зменшує освітню нерівність між поколіннями;

2) оптимально поєднує монетизацію освітніх послуг зі збереженням соціальної спрямованості програми та підвищенням ролі її учасників у прийнятті рішень.

Проте можливості ваучерної програми залишаються недооцінені як з боку населення, так і з боку навчальних закладів, її провадження на практиці стикається з низкою проблем. Ці проблеми можна поділити на дві групи: зовнішні (проблеми соціального, економічного, політичного середовища, в якому реалізується програма) та внутрішні (проблеми в самій програмі).

Зовнішні проблеми мають загальний характер і навряд чи можливо їх швидко усунути, але їхнє чітке формулювання дає змогу зрозуміти, в яких умовах реалізується програма, на які ресурси можна розраховувати і як адаптувати до цих умов успішні зарубіжні практики. Ці зовнішні проблеми можна розподілити на суб'єктивні, які є віддзеркаленням емоційно-ціннісного стану українського суспільства, та об'єктивні, пов'язані з проблемами національної економіки.

Серед суб'єктивних зовнішніх проблем передусім варто назвати панування в українському суспільстві стереотипів щодо непридатності людей старшого віку до засвоєння нових знань, унаслідок чого люди вже після 40 років вважаються безперспективними працівниками. Ця проблема підсилюється загальним дисбалансом представництва інтересів поколінь (завелика увага до запитів малочисельних поколінь молоді поряд з байдужістю до потреб багаточисельних старших поколінь, які начебто мають вже поступитися місцем молоді), пасивним ставленням людей до можливості щось змінити в своєму житті, небажанням брати на себе відповідальність за власне майбутнє та відсутністю довіри до заходів державної політики.

Зазначені обставини великою мірою пов'язані з економічними негараздами: недостатньо наочний зв'язок між освітньо-кваліфікаційним рівнем та розміром заробітку; значна частина працюючих не охоплені державним соціальним страхуванням через поширення неформальної зайнятості; нерозвинута інфраструктура освіти дорослих; нестійка макроекономічна ситуація та фінансові ризики Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.

Як показало соціологічне опитування, люди не звикли розглядати професійне навчання як один із доступних способів поліпшення своїх життєвих перспектив. Посилання на вік чи стан здоров'я часто приховують небажання вчитися чи здійснювати

³ Повний текст звіту про методологію та результати соціологічного опитування можна переглянути за посиланням <https://mail.rambler.ru/m/redirect?url=http%3A/www.slideshare.net/undpukraine/ss-46975551&hash=e5d1c0dea94c3dd6a306f68301dad139>

інші активні кроки. Причому пасивне ставлення до професійного навчання є скоріше наслідком поширених стереотипів та упереджень, ніж минулого негативного досвіду чи наявності реальних перешкод.

Внутрішні проблеми самої програми пов'язані як з недосконалістю законодавства (неврегульованість факту використання права на одноразове отримання ваучера, значна кількість обмежень щодо умов участі), так і з практиками її реалізації (зайве адміністративне навантаження на всіх учасників програми, недостатнє залучення соціальних партнерів). Провайдерські функції сконцентровані майже виключно на державній службі зайнятості, яка практично самотужки виконує роль інформанта, консультанта, дозвільної установи, посередника та контролера. Як наслідок, виникає інформаційна асиметрія: основний потік відвідувачів центрів зайнятості становлять безробітні, а їм з 2014 р. ваучери не видаються (для них існує окрема навчальна програма).

Навчальні заклади загалом зацікавлені у співпраці за ваучерною програмою, проте існує певна інерція: не приділяється належної уваги інформуванню населення про можливості навчання за ваучером, не враховуються особливості організації навчання людей старшого віку, зокрема працюючих.

Деякі умови програми можуть спричиняти ризики дискримінації: в невідгідне становище потрапляють сільські мешканці (неминучість додаткових витрат, пов'язаних із навчанням, нерозвинуте транспортне сполучення, необхідність працювати в особистому селянському господарстві, і все це у поєднанні із загалом нижчим рівнем доходів та освіти) та особи з низьким освітнім рівнем (недоступна людям, у яких немає жодних документів про професійну освіту, де-факто існують бар'єри для переходу до вищого освітньо-кваліфікаційного рівня). Водночас прямого ризику гендерної дискримінації не виявлено.

Незважаючи на сучасні складні економічні та політичні умови, що призвели до загального послаблення уваги до питань професійної підготовки населення старшого віку, ваучерна програма для осіб віком старше 45 років потребує популяризації, розвитку та удосконалення, особливо з огляду на європейські прагнення України.

Заходи з удосконалення чинної ваучерної програми для профнавчання осіб віком старше 45 років можна згрупувати за такими напрямками.

1. *Флексібілізація умов програми та підвищення її доступності.* Окреслені законодавством критерії учасників чинної ваучерної програми дають підстави трактувати можливість отримання ваучера як своєрідну страхову премію для осіб, які достатньо довго сплачували страхові внески, але не отримували страхових відшкодувань як безробітні. За такого трактування принципове значення для участі в програмі має критерій страхового стажу, усі інші тільки створюють підґрунтя для дискримінації. У зв'язку з цим доцільно вилучити з умов ваучерної програми для осіб віком старше 45 років:

- вимогу щодо наявності професійно-технічної або вищої освіти;
- перелік видів навчання, натомість вживати загальний термін «професійне навчання»;
- перелік професій, спеціальностей та напрямів підвищення кваліфікації.

Переважає більшість користувачів чинної програми мають роботу і достатньо відповідальні для того, щоб самостійно вирішувати, які нові професійні знання і який освітньо-кваліфікаційний рівень їм потрібні для підтримання свої конкурентоспроможності на ринку праці. Для контролю видатків за ваучерною програмою залишається обмеження максимального розміру вартості навчання, і якщо можливість

покрити частину витрат на навчання за рахунок ваучера допоможе людині старше 45 років наважитися здобути першу вищу освіту, — це можна тільки вітати. Навіть якщо людина обере для навчання за ваучером спеціальності економіста чи юриста, на «перевиробництво» яких звикли скаржитися урядовці та роботодавці, — загальновідомо, що ці фахові знання є універсальними і стануть у пригоді на будь-якому робочому місці та у повсякденному житті.

Знижувати віковий критерій чинної ваучерної програми недоцільно, оскільки, по-перше, особи віком 30–44 років загалом мають істотно кращі позиції на ринку праці, і по-друге, це майже неодмінно передбачатиме зниження вимог щодо тривалості страхового стажу. Істотне зменшення вікової планки для учасників ваучерної програми призведе до розмивання рамок самої цільової групи, а отже зниження ефективності програми. Потрібно розуміти, що ваучерна система навчання за своєю сутністю не розрахована на масовий характер та всеосяжне охоплення.

2. Перегляд підходів до надання освітніх послуг дорослим.

- Доповнити набір освітніх послуг, що надаються в рамках ваучерної програми для осіб старше 45 років, навчанням універсальних базових навичок (ІТ-технології, іноземні мови тощо). Успішні приклади подібної практики в Італії та Болгарії засвідчують високу популярність подібних ваучерів.
- Виокремити пункт про особливості вступу та навчання за ваучером в умовах прийому на навчання, що затверджуються наказом Міністерства освіти і науки України.
- Розробити на рівні Міністерства освіти і науки України методичні рекомендації щодо специфіки організації навчання дорослих, у тому числі за ваучерною програмою.
- Включити взаємні зобов'язання щодо сприяння провадженню професійного навчання і зокрема ваучерної програми до Генеральної угоди та колективних угод на всіх рівнях, залучивши до цього процесу всі сторони соціального діалогу.

3. Перегляд фінансових параметрів програми.

- На рівні законодавства визначити, що право на ваучер вважається використаним, якщо ваучер був виданий та оплачений за рахунок коштів Фонду державного соціального страхування на випадок безробіття.
- Передбачити можливість оплати освітніх послуг за ваучером частинами, залежно від тривалості та вартості навчання, щоб полегшити планування коштів та більш рівномірно розподілити видатки Фонду державного соціального страхування на випадок безробіття.
- Передбачити фінансування на покриття додаткових витрат, пов'язаних з навчанням, за умови, що вартість навчання за ваучером не перевищує певної суми і бюджет Фонду дозволяє профінансувати навчання всіх бажаючих отримати ваучер.

4. Процедурно-технологічні удосконалення.

- Скоротити перелік документів, необхідних для отримання ваучера — залишити тільки паспорт та ідентифікаційний номер облікової картки платника податків; необхідність трудової книжки доцільно передбачити лише у випадках, коли не набирається 15 років «реєстрового» стажу.
- Скасувати необхідність отримання навчальними закладами ліцензій на провадження діяльності з надання освітніх послуг за вторинними видами навчання (перепідготовка, спеціалізація, підвищення кваліфікації).

- Скоротити перелік документів, які має надати навчальний заклад після укладення договору про навчання (наявність ліцензії, свідоцтва або сертифіката можна перевірити за даними Міністерства освіти та науки).
- Зменшити обсяг інформації, яку навчальний заклад має подавати до центру зайнятості для контролю виконання умов договору про навчання (цілком достатньо норми п. 15 «Порядок видачі ваучерів для підтримання конкурентоспроможності осіб на ринку праці»).
- Поліпшити технології обміну даними, зокрема дані Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування можна використовувати не лише для перевірки страхового стажу, а й для подальшого дистанційного відслідковування результативності навчання.
- Передбачити можливість подання заяви на отримання ваучера та отримання відповідних консультацій через Інтернет.

Висновки. Проведена оцінка ваучерної програми професійної підготовки осіб віком старше 45 років дає підстави стверджувати, що ваучерна система має великий соціальний потенціал і перспективи розвитку в Україні. Як показує зарубіжний досвід, становлення ваучерних систем потребує певного часу для налагодження взаємодії між провайдерами (зокрема між місцевими офісами публічної служби зайнятості, навчальними закладами та приватним сектором) і підготовки потенційних користувачів (обізнаність, активізація тощо) [14]. Впровадження додаткових процедур акредитації та сертифікації, регулярного моніторингу та оцінки спрямоване на контроль якості, але водночас призводить до ще більшого ускладнення ваучерної системи та збільшує вартість її адміністрування. Тому потрібно шукати оптимальний баланс між щільним контролем та децентралізацією й гнучкістю організаційної структури ваучерної системи.

Розвиток ваучерної системи має стати складовою реформування національної політики на ринку праці в частині активних програм. Заходи удосконалення чинної програми ваучерів для людей старше 45 років мають спрямовуватися передусім на посилення інформаційного висвітлення (PR), флексібілізацію умов програми та підвищення її доступності, поліпшення адміністрування. Розширення ваучерної програми професійної підготовки на інші цільові групи населення має передбачати розроблення окремих підпрограм для урахування специфіки кожної цільової групи як за критеріями участі, так і за основною метою їх професійного навчання, а також пошук додаткових джерел фінансування. Впровадження ваучерів в інші сфери соціального захисту потребує вивчення зарубіжного досвіду та інвентаризацію всіх видів соціальних благ/послуг на предмет доцільності їх переведення на ваучерну систему.

ЛІТЕРАТУРА

1. Council conclusions of 12 May 2009 on a strategic framework for European cooperation in education and training ('ET 2020') / Notices from European Union Institutions and Bodies (2009/C 119/02) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:119:0002:0010:EN:PDF>
2. An Agenda for new skills and jobs: A European contribution towards full employment / European Commission. — Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2011. — 32 p.
3. Демографічні прогнози по Україні, 2014 р. / Офіційний веб-сайт Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://idss.org.ua/monografii/popforecast2014.rar>

4. Офіційний веб-сайт Держстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/rp/ean/ean_u/arh_rzn_u.htm
5. Заробітна плата за професійними групами у 2012 році (за матеріалами вибіркового обстеження) : Стат. зб. / Держстат України; Відп. за вип. І.В. Сеник. – К., 2013. – 167 с.
6. Key Data on Education in Europe 2012 / EACEA; Eurydice; Eurostat. – Edition Brussels : Eurydice, 2012. – 208 p.
7. Situation of older women in Ukraine : Analytical report. – Ukrainian Centre for Social Reforms, United Nations Population Fund. – Kyiv, 2014. – 176 p.
8. Analytical research on women's participation in the labour force in Ukraine: Report. – Ukrainian Centre for Social Reforms, United Nations Population Fund, International Labour Organisation. – Kyiv, 2012. – 196 p.
9. Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики (колективна монографія) / за ред. Е.М. Лібанової; – К : Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2014. – 380 с.
10. Продовження навчання та здобуття професії : Стат. бюл. / Держстат України; відп. за вип. О.О. Кармазіна. – К., 2015. – 27 с.
11. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2014/15 навчального року : Стат. бюл. / Держстат України; відп. за вип. О.О. Кармазіна. – К., 2015. – 169 с.
12. Офіційний веб-сайт Євростату [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/eurostat/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsdsc440>
13. Smarter, greener, more inclusive? — Indicators to support the Europe 2020 strategy / European Commission. — Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013. — 213 pp.
14. Вольфганг Швеглер-Рохмейс (Wolfgang Schwegler-Rohmeis). Система ваучерів: міжнародний досвід. Швидка оцінка : Звіт [на замовлення ПРООН в Україні, грудень 2014]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mail.rambler.ru/m/redirect?url=http%3A/www.slideshare.net/undpukraine/ss-46975401&hash=30c57e75b0b2b8692936390cc05ae572>
15. Статистична інформація Державної служби зайнятості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=350804>

REFERENCES

1. Notices from European Union Institutions and Bodies (2009/C 119/02). Council conclusions of 12 May 2009 on a strategic framework for European cooperation in education and training ('ET 2020'). Retrieved from: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:119:0002:0010:EN:PDF> [in English].
2. European Commission (2011). *An Agenda for new skills and jobs. A European contribution towards full employment*. Luxembourg: Publications Office of the European Union [in English].
3. Demografichni prohnozy po Ukraini, 2014. [Population forecast for Ukraine, 2014]. www.idss.org.ua. Retrieved from: <http://idss.org.ua/monografii/popforecast2014.rar> [in Ukrainian].
4. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service in Ukraine]. Retrieved from: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/rp/ean/ean_u/arh_rzn_u.htm [in Ukrainian].
5. *Zarobitna plata za profesiynymy hrupamy u 2012 rotsi (za materialamy vybirkovoho obstezhennya) [Wages for occupational group in 2012 (based on the sample survey)]*. (2013). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].
6. EACEA, Eurydice, Eurostat (2012). *Key Data on Education in Europe 2012*. Edition Brussels: Eurydice [in English].
7. *Situation of older women in Ukraine: Analytical report*. (2014). Ukrainian Centre for Social Reforms, United Nations Population Fund. Kyiv [in English].
8. *Analytical research on women's participation in the labour force in Ukraine: Report*. (2012). Ukrainian Centre for Social Reforms, United Nations Population Fund, International Labour Organisation. Kyiv [in English].
9. Libanova, E. (Ed.). (2014). *Lyuds'kyi rozvytok v Ukraini: istorychnyy vymir transformatsiyi derzhavnoyi sotsial'noyi polityky [Human development in Ukraine: historical dimension of the state social policy transformation]*. Kyiv: Instytut demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' imeni M.V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

10. *Prodovzhennya navchannya ta zdobuttya profesiyi [Continuing Education and profession competition]*. (2015). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].
11. *Osnovni pokaznyky diyal'nosti vyshchykh navchal'nykh zakladiv Ukrainy na pochatok 2014/15 navchal'noho roku [Basic indicators of higher educational institutions of Ukraine at the beginning of the school year 2014/15]*. (2015). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Eurostat. Retrieved from: <http://ec.europa.eu/eurostat/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsdsc440> [in English]
13. European Commission (2013). *Smarter, greener, more inclusive? Indicators to support the Europe 2020 strategy*. Luxembourg: Publications Office of the European Union [in English]
14. Schwegler-Rohmeis, W. (2014). Zvit «Systema vaucheriv: mizhnarodnyy dosvid. Shvydka otsinka» [Report «Voucher system: international experience. Rapid assessment»]. UNDP in Ukraine. Retrieved from: <https://mail.rambler.ru/m/redirect?url=http%3A/www.slideshare.net/undpukraine/ss-46975-401&hash=30c57e75b0b2b8692936390cc05ae572> [in Ukrainian].
15. Derzhavna sluzhba zaynyatosti Ukrainy [State Employment Service of Ukraine]. www.dcz.gov.ua. Retrieved from: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=350804> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 24.04.2015.

doi: <http://dx.doi.org/10.15407/dse2015.02.053>

УДК 331.5:005.332.4:057.4(477)

М.О. КРИМОВА

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України
01032, м. Київ, бульвар Шевченка, 60
E-mail: krymova@idss.org.ua

ОЦІНКА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ МОЛОДИХ ФАХІВЦІВ З ЕКОНОМІЧНОЮ ОСВІТОЮ НА РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ

Запропоновано методика оцінки конкурентоспроможності молодих фахівців на ринку праці, яка базується на основі порівняльного аналізу очікувань та реалій змісту сучасної вищої освіти з боку основних споживачів освітніх послуг, роботодавців та випускників. На основі запропонованої методики проведено аналіз сучасного рівня конкурентоспроможності молоді з економічною освітою в Україні, розраховано інтегральний індекс якості підготовки молодих фахівців. Виявлено рівень невідповідності компетентнісних очікувань від освіти з реально отриманими в процесі навчання. З'ясовано перелік компетенцій, необхідних молодому фахівцю для ефективної роботи за економічним фахом.

Ключові слова: конкурентоспроможність молодих фахівців, методика оцінки, компетентність, ринок праці, якість освіти.

М.А. Крымова

канд. экон. наук, старш. науч. сотруд.
Институт демографии и социальных исследований
имени М.В. Птухи НАН Украины
E-mail: krymova@idss.org.ua

ОЦЕНКА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ МОЛОДЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ С ЭКОНОМИЧЕСКИМ ОБРАЗОВАНИЕМ НА РЫНКЕ ТРУДА УКРАИНЫ

Рассмотрена методика оценки конкурентоспособности молодых специалистов на рынке труда. В основу методики положена субъективная оценка, полученная в ходе социологического опроса удовлетворенности основных потребителей образовательных услуг, а именно работодателей и выпускников. Предложенная методика позволяет определить уровень соответствия содержания высшего образования требованиям работодателей. Оценен уровень полученных знаний, умений и сформированных конкретных компетенций в процессе обучения. Кроме того, методика дает возможность сопоставить взгляды работодателей и выпускников на результаты обучения. Оценена степень осведомленности выпускников высших учебных заведений о компетенциях, необходимых им для выполнения своих профессиональных обязанностей. В статье приведены результаты оценки конкурентоспособности молодых специалистов

© М.О. КРИМОВА, 2015

с економічним образованием, позволившей виявити високий рівень несоответствия качественной подготовки специалистов существующим требованиям экономики. Определены компетенции, уровень развития является наиболее критичен. Проранжированы характеристики выпускников, наиболее важные по мнению работодателей, в работе специалиста с экономическим образованием. Рассчитан интегральный показатель качества подготовки выпускников. Предложены обобщенные мероприятия по обеспечению увеличения конкурентоспособности молодых специалистов с экономическим образованием в Украине.

Ключевые слова: конкурентоспособность молодых специалистов, методика оценки, компетентность, рынок труда, качество образования.

М.О. Кримова

PhD Economics, Leading Researcher,
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv—32, blvd. T. Shevchenko, 60
E-mail: krymova@idss.org.ua

ASSESSMENT OF COMPETITIVENESS OF YOUNG SPECIALISTS WITH ECONOMIC EDUCATION IN UKRAINIAN LABOR MARKET

The article describes the method of estimating the competitiveness of young specialists in the labor market. The methodology provides subjective assessment obtained during a sociological survey of satisfaction of basic consumers of educational services, namely employers and graduates. The proposed method allows determining the level of compliance with the content of higher education requirements of employers. The level of knowledge, skills and concrete competences during training were estimated. In addition, the proposed by the author technique makes it possible to compare the views of employers and graduates on learning outcomes. The degree of awareness of university graduates on the competencies needed to perform their professional duties was identified. The article describes results of evaluation of the competitiveness of young specialists with backgrounds in economics, which showed a high level of inconsistency of quality of the training with the existing requirements of the economy. The level of competence, which is the most critical in modern economy, was defined. The characteristics of graduates that are, in the opinion of employers, the most important in the work of specialists' with economic education was rated. Integral indicator of the quality of graduates was designed. A generalization of measures to ensure the increased competitiveness of young professionals with economic education in Ukraine was proposed.

Key words: competitiveness of young specialists, estimation method, competence, labor market, quality of education.

Постановка проблеми. Молодіжне безробіття є однією з найгостріших економічних проблем в усьому світі. Сьогодні більше 30 % безробітного населення планети складають молоді особи віком від 15 до 30 років. Значення цього показника варіює в залежності від рівня економічного розвитку країни, традицій та мотиваційних настанов молоді, системи освіти і підготовки кадрів. В Україні рівень безробіття серед випускників навчальних закладів складає близько 20 %. Однією з характерних причин виникнення молодіжного безробіття саме в Україні є, в першу чергу, наявна невідповідність структури підготовки кадрів вимогам економіки та низький рівень конкурентоспроможності випускників навчальних закладів. Окрім того, й недосконалість освітньої системи та відсутність налагоджених зв'язків між закладами освіти, державою та суб'єктами господарювання ще більше загострює проблему забезпечення підготовки конкурентоспроможних фахівців. За цих умов актуальним стає питання щодо необхідності розробки механізмів реформування освітньої системи та приведення результатів навчання у відповідність до чинних вимог. Передумовою цього процесу повинна стати комплексна оцінка відповідності якості підготовки сучасних фахівців вимогам роботодавців, це дасть змогу отримати об'єктивну інформацію

щодо проблемних та найбільш критичних питань у компетентності молодшої робочої сили та зробити запропоновані заходи реформування процесу навчання більш предметними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми молодіжного безробіття, конкурентоспроможності робочої сили та кількісно-якісної відповідності підготовки молодих фахівців у сфері освіти вимогам сучасності досліджували такі науковці-економісти, як В. Близнюк (V. Blyznuk) [1], О. Грішнова (O. Grishnova) [2], Л. Ільїч (L. Ilyich) [3], Л. Лісогор (L. Lisogor) [4], І. Петрова (I. Petrova) [5], М. Семикіна (M. Semykina) [8] та інші. У своїх роботах вони позначають ключові проблеми, що існують сьогодні на ринку праці, особливо це стосується молодіжного сегмента пропозиції робочої сили, розглядають основні напрями подолання проблем освітньо-професійного дисбалансу, а також пропонують підходи щодо вдосконалення системи підготовки кадрів, наближення її до сучасних економічних вимог тощо. Але, незважаючи на значущість і цінність досліджень, дотепер недостатньо вивченими залишаються питання комплексної оцінки роботодавцями рівня конкурентоспроможності молодих фахівців та відповідності їх компетентності наявним вимогам виробництва.

Метою статті є розробка методології та оцінка рівня конкурентоспроможності молодих фахівців з економічною освітою на ринку праці України.

Викладення основного матеріалу дослідження. Оцінка конкурентоспроможності фахівців є дуже складним та важливим процесом, що має глибокий зміст, глобальність розповсюдження результатів та широке коло оціночних показників [10]. Визначення конкурентних переваг та загальної конкурентоспроможності продукції в класичному маркетингу проводиться на основі як кількісних (статистичних) показників, так і суб'єктивних оцінок споживачів [7]. Так само й рівень конкурентоспроможності фахівців на ринку праці може бути визначено як за допомогою загальних статистичних даних щодо співвідношення попиту та пропозиції робочої сили на ринку праці, так і за допомогою безпосередньої їх оцінки споживачами (роботодавцями). У випадку з послугами праці саме суб'єктивна (соціологічна) оцінка найкраще відображає дійсний стан конкуренції та дає змогу оцінити якість запропонованої робочої сили, не лише за загальними підсумковими показниками працевлаштування. Вона дає змогу зіставити конкретні потреби певного роботодавця з наявними особистісними характеристиками фахівця. Особливої актуальності проведення такої оцінки та отримання зазначених вище результатів набуває у випадку дослідження рівня конкурентоспроможності молодих фахівців (випускників навчальних закладів), адже ступінь урегульованості та можливий вплив держави на якість робочої сили в даному випадку є найбільш вагомими.

Одним із можливих підходів до суб'єктивної оцінки рівня конкурентоспроможності молодих фахівців є методика, в основу якої покладено ключові принципи маркетингового дослідження якості послуг ServQual [6] (результатом якої є визначення рівня задоволеності споживачів товарами (послугами), які існують на ринку). Запропонована методика оцінки рівня конкурентоспроможності молоді базується на окремих етапах та охоплює широке коло елементів аналізу (рис. 1). Основні особливості та переваги методики такі:

1. Охоплення у ході опитування двох основних суб'єктів споживання результатів освітніх послуг (роботодавців та випускників), що дає змогу зіставити їхні погляди на оцінку окремих характеристик робочої сили, визначити невідповідності в сприйнятті рівня конкурентоспроможності та наявності окремих конкурентних переваг.

Таблиця 1. Приклад побудови структури анкети для опитування роботодавців

Критерії оцінки	Очікування	Сприйняття	Важливість
1. Загальний рівень теоретичної підготовки за профілем освіти	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
2. Загальний рівень інтелектуального розвитку	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
3. ...	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5

Джерело: розроблено автором (згідно з результатами анкетування, проведеного автором).

2. Побудова структури опитування (табл. 1), у відповідності до якої респонденти (роботодавці, молоді фахівці) повинні за п'ятибальною шкалою оцінити окремі характеристики фахівця (табл. 2) за певними блоками. Перший блок «очікування» (для роботодавців визначає ідеальні параметри бажаного молодого фахівця; для молодих фахівців – очікування від кінцевих результатів освіти, ступінь надбання окремих навичок та характеристик). Другий блок «сприйняття» (для роботодавців визначає наявні характеристики сучасного молодого фахівця; для молодого фахівця – його особисте сприйняття власних якостей на момент закінчення навчального закладу). Третій блок «важливість» – індикатор оцінки важливості запропонованих характеристик у трудовій діяльності, має однакове змістовне наповнення як для респондентів-роботодавців, так і для респондентів-молодих фахівців.

3. Критерії оцінки (перелік характеристик) молодшої робочої сили визначається на основі експертної оцінки роботодавців, тенденцій розвитку виробництва та наявних професійних стандартів у певній сфері діяльності, що дає змогу встановити їх актуальність та відповідність дійсності.

4. Концептуальні підходи до аналізу результатів. На основі отриманих первинних даних формується профіль ідеального молодого фахівця (виступає еталоном під час внесення змін до навчальних програм підготовки фахівців за фахом) та портрет сучасного випускника за сприйняттям роботодавців та молодих фахівців.

5. Можливість розрахувати часткові показники якості фахівців за окремими характеристиками (дозволяє визначити ступінь задоволеності роботодавців та молодих фахівців рівнем освіченості та компетентності випускників). Розрахунок коефіцієнта якості здійснюється за допомогою такого математичного виразу:

$$Q_i = P_i - E_i, \quad (1)$$

де Q_i – коефіцієнт якості (quality) за i -м критерієм; P_i – споживче сприйняття (perception) якості за i -м критерієм; E_i – споживче очікування (expectation) якості за i -м критерієм.

Задовільним результатом вважаються негативні коефіцієнти якості, що є максимально наближеними до нульового значення. Позитивне значення коефіцієнтів вказує на «суперякість» і трапляється дуже рідко.

6. Побудова матриці конкурентоспроможності (дозволяє визначити особисті характеристики випускників, стан яких є найкритичнішим, та на основі цього розробити комплекс заходів щодо подолання виявлених недоліків). Відбувається на основі зіставлення коефіцієнтів якості окремих характеристик та визначеного рівня їх важливості.

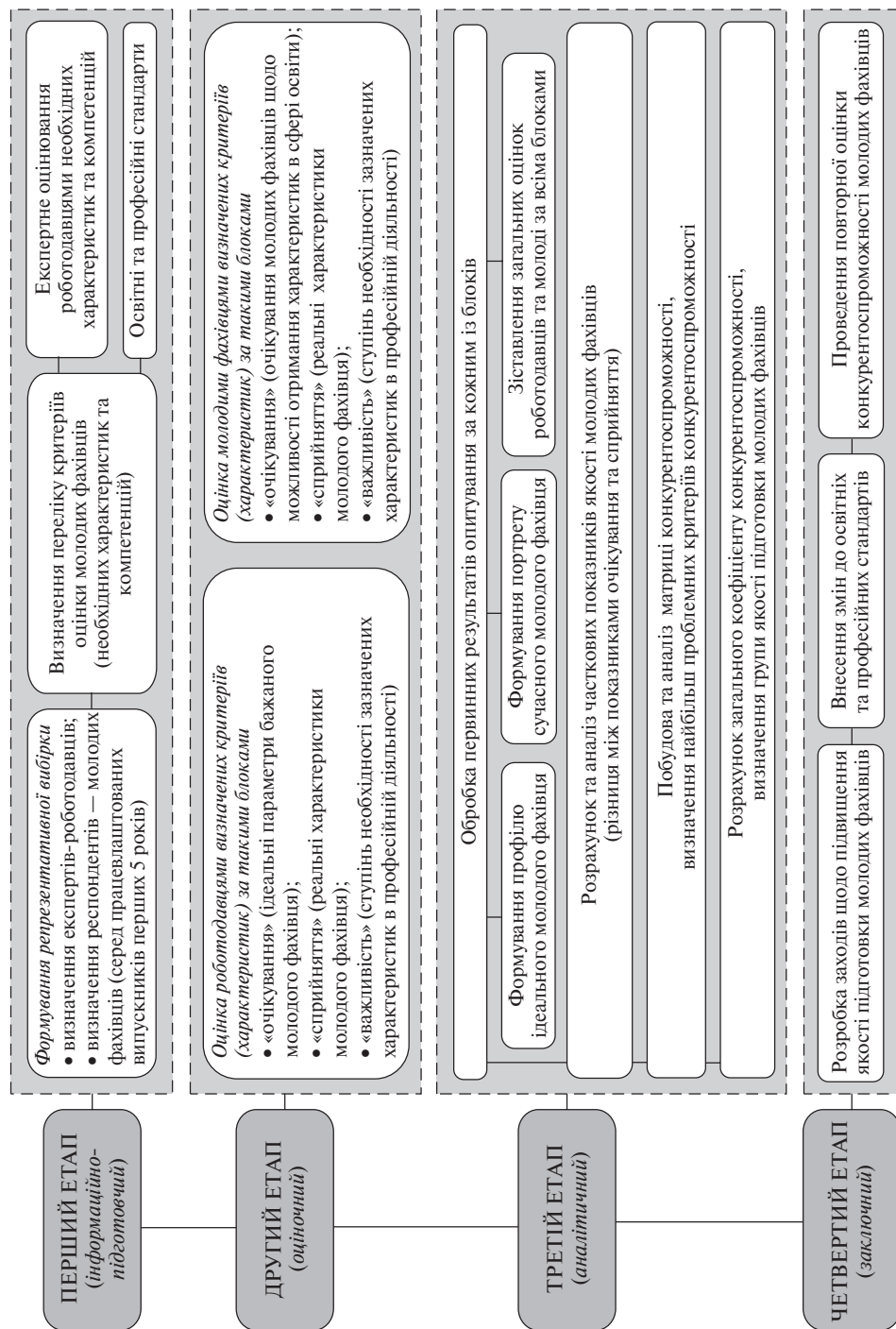

Рис. 1. Логіко-структурна схема методики оцінки рівня конкурентоспроможності молодих фахівців

Джерело: розроблено автором на базі маркетингової методики SerQual.

Таблиця 2. Приклад переліку критеріїв оцінки молодого фахівця з економічною освітою

Особисті якості та загальні характеристики	Критерії (характеристики оцінки)	Загальні та професійні знання і навички	Критерії (характеристики оцінки)
	Загальний рівень інтелектуального розвитку		Загальний рівень теоретичної підготовки за профілем освіти
	Ініціативність		
	Комунікабельність		Наявність практичних професійних навичок
	Здатність до навчання		Знання методів економіко-математичного моделювання та їх використання в професійній діяльності
	Вміння шукати та використовувати нову інформацію		
	Професійна адаптивність		Знання іноземної мови
	Творчий потенціал		Володіння суміжною професією
	Дисциплінованість		Знання методів психологічної діагностики
	Лідерські якості		Навички роботи на комп'ютері
	Вміння організувати свою діяльність як складову колективної діяльності		Знання спеціалізованих прикладних програм
	Вміння враховувати корпоративні інтенси в трудовій діяльності		Знання правових основ діяльності економістів у цій галузі
	Вміння організувати власну діяльність		Знання правових основ діяльності економістів у цій галузі
	Вміння визначати мету і завдання власної діяльності і забезпечити їх ефективне виконання		
	Рівень фізичної, психологічної та емоційної стійкості		
	Лояльність до керівництва та співробітників		

Джерело: визначено на основі авторського експертного опитування.

7. Розрахунок інтегрального показника загальної конкурентоспроможності молодих фахівців (дозволяє віднести робочу силу до окремої групи розвитку, що надалі стає підґрунтям для розробки заходів із вирішення наявних проблем у сфері послаблення негативних проявів конкуренції на ринку праці). Інтегральний індекс якості має наступний математичний вираз:

$$Q_{int} = \sum_{i=1}^N q_i \times K_i, \quad (2)$$

де Q_{int} – інтегральний індекс якості фахівців; q_i – частковий індекс якості за i -м критерієм; K_i – індекс важливості i -го критерію якості; N – кількість критеріїв, що характеризує якість фахівців.

$$q_i = \frac{P_i}{E_i}, \quad K_i = I_i / \sum_{i=1}^N I_i, \quad (3, 4)$$

де I_i – споживча оцінка важливості (importance) i -го критерію якості [6].

Ступінь наближення значення інтегрального показника до одиниці вказує на високий рівень конкурентоспроможності фахівця. Загалом виокремлюються такі групи оцінки рівня якості підготовки випускників:

перша група – «суперякість» властива фахівцям, для яких значення інтегрального показника якості дорівнює одиниці або є більшим за одиницю. Для даної групи є характерними позитивні значення коефіцієнту якості за більшістю представлених критеріїв. При цьому рівень конкурентоспроможності молодих фахівців доволі високий, ідеальний у плані відповідності вимогам роботодавців;

друга група – високий рівень якості, інтегральний індекс якості фахівців коливається від 1 до 0,9. Такий рівень притаманний країнам, де між системою освіти та роботодавцями налагоджено партнерство, а система освіти набула високого рівня розвитку;

третья група – середній рівень якості. Значення інтегрального індексу якості для даної групи знаходиться в межах від 0,9 до 0,7. Є характерною для перехідної системи реформування освітньої сфери, заснованої на компетенціях, за наявності поширеної освітньої інфраструктури в країні;

четверта група – низький рівень якості, інтегральний показник перебуває в межах від 0,7 до 0,5. Є критичним та потребує швидкого реагування, аж до повного реформування освітньої сфери;

п'ята група – дуже низький рівень якості, інтегральний індекс конкурентоспроможності фахівців менший за 0,5. Свідчить про стихійність підготовки кадрів, відсутність системи державного управління конкурентоспроможністю, відсутність бажання населення отримувати освіту та братися до саморозвитку.

8. Універсальність використання методики для фахівців різного профілю, віку та спеціалізації.

Проведена на основі запропонованої методики оцінка рівня конкурентоспроможності молодих фахівців з економічною освітою дала змогу сформулювати наступні загальні результати (опитування проведено автором у 2014 році, у опитуванні брали участь молоді фахівці, які не більш ніж п'ять років тому отримали вищу освіту за економічним профілем, а також керівники підприємств, на яких працюють опитані молоді фахівці, вибіркою було охоплено малі, середні та великі підприємства різних форм власності, що знаходяться в таких регіонах України: Херсонська, Миколаївська, Запорізька, Донецька, Харківська області та м. Київ).

Як свідчить аналіз показників блоку «очікування», сучасний роботодавець покладає великі сподівання на систему підготовки кадрів і прагне отримати інтелектуально розвиненого працівника, який є досконалим фахівцем у своїй професійній сфері, здатним до саморозвитку, раціональної взаємодії в колективі й ефективної діяльності відповідно до стратегії розвитку компанії з урахуванням її корпоративних інтересів. Отриманий висновок підтверджує достатньо високий показник «очікувань» роботодавців, що варіює в діапазоні від 4,75 до 3,0 балів в залежності від характеристики (середній показник очікування за 27 критеріями оцінки дорівнює 3,9 бали з максимального можливих 5).

Ключовими характеристиками «ідеального» молодого фахівця керівники підприємств вважають уміння шукати і використовувати у своїй діяльності нову інформацію, здатність до навчання, дисциплінованість і вміння працювати на комп'ютері: саме ці чотири критерії отримали найвищі оцінки в ході опитування (відповідно 4,75; 4,67; 4,67 та 4,55 балів). Менш важливими для випускника-економіста критеріями до-

сягнення ним еталону, на думку роботодавців, є: навички проведення соціологічних досліджень, знання методів психологічної діагностики, наявність суміжної професії, використання невербальних навичок спілкування, знання методів економіко-математичного моделювання і вміння їх використовувати у професійній діяльності (вони мають оцінки відповідно 3,0; 3,17; 3,25; 3,33; 3,36 балів).

Вимоги, що висувають роботодавці до рівня теоретичних знань «ідеального» молодого фахівця, є достатньо високими: близько 12 % опитаних оцінили сподівання до цієї характеристики в 5 балів, а інші 88 % — у 4 бали, таким чином середньозважена оцінка складає 4,18 балів. Лише 8 % роботодавців оцінили рівень практичних навичок у ідеального випускника в 5 балів, 50 % — в 4 бали та 42 % — в 3 бали, в зв'язку з цим середньозважена оцінка склала лише 3,6 бали. Таке нелогічне протиріччя в отриманих результатах опитування, скоріш за все, пов'язано з недовірою роботодавців до якості та сучасності практичних знань, що надаються в навчальних закладах.

За оцінкою роботодавців, сучасний рівень якості молодшої робочої сили з економічною освітою є нижчим за середній, про це свідчать результати розрахунку середнього показника оцінки блоку «сприйняття» — він дорівнює лише 2,9 бали з максимально можливих п'яти. Найбільшу оцінку отримало вміння працювати на комп'ютері (4), найменшу — навички проведення соціологічного дослідження (2,17).

Серед конкурентних переваг молоді роботодавці визначають комунікабельність (17,65 % відсотків респондентів), здатність швидко навчатись (17,65 %), знання персонального комп'ютера та прикладних програм (13,7 %). Варто зазначити, що жоден роботодавець не визнав як перевагу молодого фахівця наявність стратегічного мислення, що є необхідним у роботі в сучасних динамічних умовах розвитку економіки та виробництва, і наявність якісних практичних знань.

Серед недоліків, які не дають молоді конкурувати з фахівцями інших вікових груп, вкажемо на відсутність належного практичного досвіду (28,6 %), надвисоку амбіційність (14,3), яка не дає змогу особистості об'єктивно оцінити рівень своїх вмінь і знань. Це стримує професійний, інтелектуальний, кар'єрний розвиток і поступово зменшує рівень конкурентоспроможності. Поглиблює проблему амбіційності те, що через брак досвіду і знань фахівців не здатен адекватно оцінити рівень своєї компетентності, тому що «не знає, чого саме він не знає».

Протилежними є бачення роботодавців та молодих фахівців щодо сприйняття якості підготовленості випускників (рис. 2). Середній загальний рівень оцінки роботодавцями якості обраних критеріїв дорівнює 2,9 бала, а молоді фахівці оцінюють свої знання, вміння та навички у 3,56 бали.

На основі побудованої матриці конкурентоспроможності (рис. 3) визначено, що рівень особистих характеристик сучасних молодих фахівців є критичним. Найблагополучнішою є ситуація з характеристиками фахівців, що увійшли до квадранту 1 (для них є характерним високий ступінь важливості та, порівняно з іншими, — високий рівень якості). Це такі навички та компетенції, як: вміння працювати на комп'ютері; лояльність до керівництва і співробітників; лідерські якості, творчий потенціал та інші. Загалом усі критерії, що увійшли до квадранту 1, є позитивними в плані задоволення потреб роботодавців. Однак існують деякі резерви їх розвитку, оскільки ступінь відхилення якості випускників від еталону є доволі високим. Крім того, майже половина критеріїв опинились у проблемній перехідній зоні, що обумовлює необхідність звернути на них увагу у процесі формування пропозицій щодо підвищення рівня конкурентоспроможності молоді.

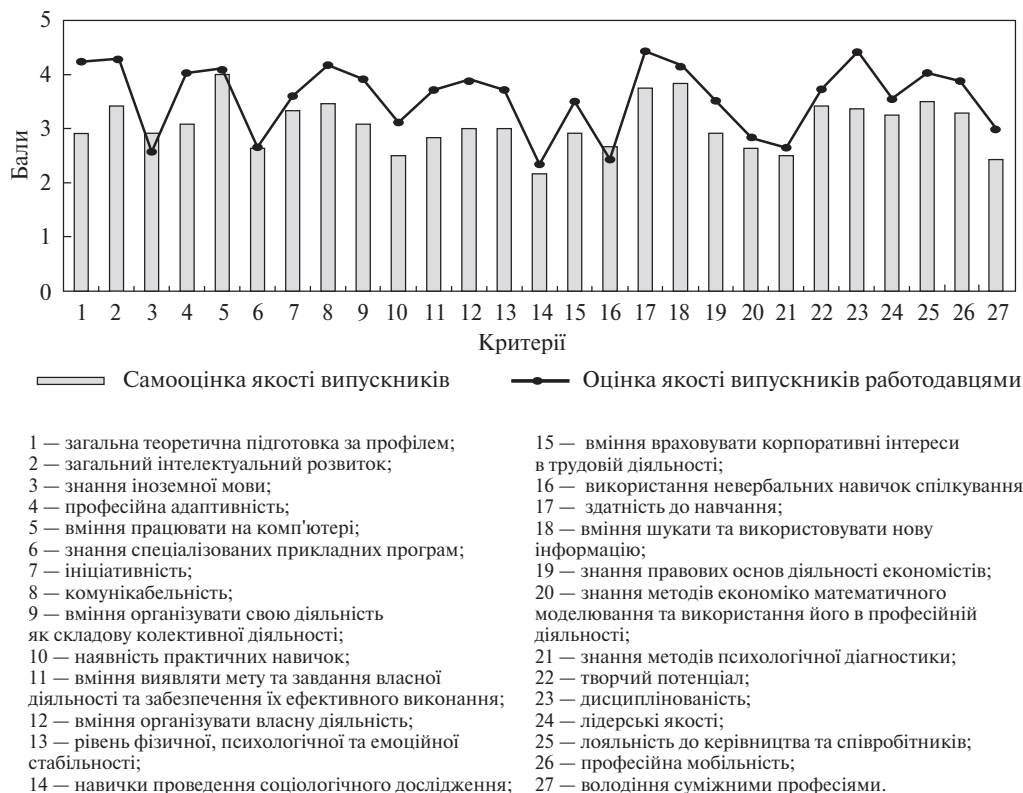

Рис. 2. Оцінка якості підготовки молодих фахівців за окремими компетенціями

Джерело: побудовано на основі авторського експертного опитування.

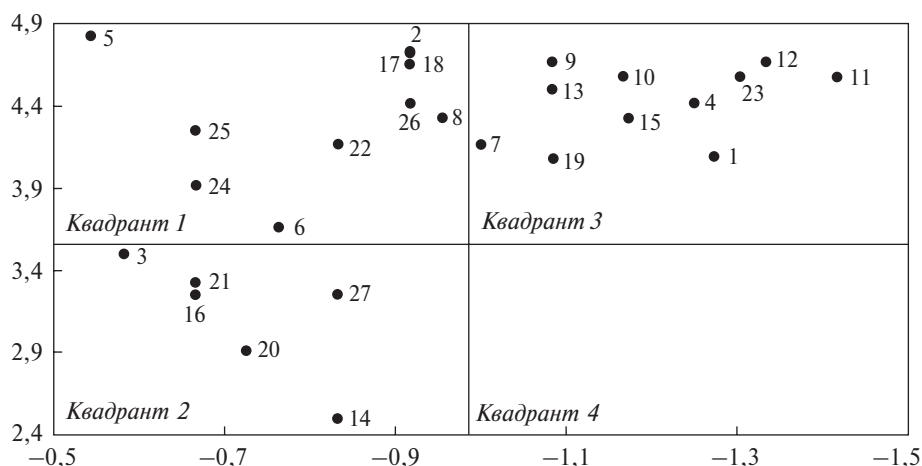

Рис.3. Матриця конкурентоспроможності молодих фахівців на ринку праці (змістовне тлумачення крапок перетину відповідає легенді рис. 2)

Джерело: побудовано на основі авторського експертного опитування.

Шість характеристик молодих фахівців опинилися у квадранті 2, що вказує на низький ступінь важливості та високий рівень задоволеності, у порівнянні з іншими показниками. Серед них: знання іноземної мови, знання методів психологічної діагностики, знання методів економіко-математичного моделювання, володіння суміжною професією та навички проведення соціологічних досліджень.

Найгострішими є проблеми з характеристиками, що увійшли до квадранту 3. Це такі характеристики молодих фахівців, що потребують якнайшвидшого покращення, оскільки вони, на думку роботодавців, є ключовими в трудовій діяльності економіста і мають сьогодні найнижчі значення коефіцієнта якості. Серед них: ініціативність ($Q_i = -1$); знання правових основ діяльності економіста в певній сфері ($Q_i = -1,1$); рівень психологічної, фізичної та емоційної стабільності ($Q_i = -1,08$); вміння організувати свою діяльність як складову колективної діяльності ($Q_i = -1,08$); вміння враховувати корпоративні інтереси у трудовій діяльності ($Q_i = -1,17$); наявність практичних навичок ($Q_i = -1,17$); професійна адаптивність ($Q_i = -1,25$) загальна теоретична підготовка за профілем ($Q_i = -1,27$); дисциплінованість ($Q_i = -1,3$); ($Q_i = -1,33$); вміння визначати мету та завдання власної діяльності ($Q_i = -1,42$).

Однією з проблем забезпечення якості робочої сили є відсутність чіткої інформації та уявлень студентів і випускників щодо ступеня важливості різноманітних особистісних і професійних характеристик, які є необхідними в трудовій діяльності. Це не дає змогу індивіду сформувати вірну стратегію самоосвіти і самовдосконалення задля підвищення рівня власної конкурентоспроможності на ринку праці. За даними, отриманими під час зіставлення поглядів роботодавців та молоді стосовно важливості окремих професійних та особистих характеристик, майже за всіма критеріями оцінки спостерігається занижене уявлення працівників порівняно з роботодавцями щодо ступеня важливості певних якостей фахівця в процесі трудової діяльності. Виняток становить лише такий критерій як наявність суміжної професії (на думку фахівців, це надає їм більшої конкурентної переваги на ринку праці, на відміну від поглядів роботодавців). Найбільшою є розбіжність в уявленнях щодо критеріїв: знання іноземної мови (відхилення середнього бала важливості складає 1,3); знання методів психологічної діагностики (відхилення середнього балу важливості – 0,56); знання спеціалізованих прикладних програм (0,5); наявність практичних навичок (0,47); вміння організувати власну діяльність як складову колективної діяльності (0,41); лояльність до керівництва і співробітників (0,4). Варто також зазначити, що і роботодавці, і випускники серед ключових навичок сучасного фахівця визнали: вміння працювати на комп'ютері, здатність до навчання і вміння шукати та використовувати нову інформацію, здатність організувати власну справу, що підкреслює їх важливість та потребує постійного розвитку та вдосконалення. Особливо це стосується вміння організовувати власну справу, що за оцінкою якості потрапило до проблемного сегмента.

За проведеною загальною оцінкою інтегральний індекс якості молодих фахівців з економічною освітою в Україні дорівнює 0,76, що є відхиленням від ідеалу та свідчить про належність до групи, з середнім рівнем якості. Але майже граничний показник індексу якості свідчить про необхідність швидкого реагування задля його покращення, адже за умов збереження теперішньої динаміки якісного стану професійної складової трудового потенціалу існує реальна загроза різкого зниження індексу якості та переходу його до групи з низьким (критичним) рівнем.

Висновки. Проведений на основі запропонованої методики аналіз рівня конкурентоспроможності молодих фахівців з економічною освітою виявив високий рівень незадоволеності роботодавців якісними характеристиками випускників. Особливо

гострою є невідповідність за найбільш важливими характеристиками, такими як: наявність практичних навичок, професійна адаптивність, знання спеціалізованих прикладних програм, вміння враховувати корпоративні інтереси в трудовій діяльності та інше. Не дивлячись на те, що об'єктивно система вищої освіти в Україні є занадто теоретизованою, рівень задоволеності роботодавців теоретичними знаннями студентів є дуже низьким. Це свідчить про те, що сучасна система освіти не повністю справляється навіть із виконанням мінімально поставлених завдань, а саме надання якісної теоретичної освіти, формування світогляду та інтелектуального розвитку випускників. Однак причина низької конкурентоспроможності молодих фахівців на ринку праці криється не лише в недосконалої системи підготовки кадрів, а й в соціально-адаптивному сприйнятті молоддю свого майбутнього та майбутнього своєї країни, відсутністю мотивації до отримання освіти та працевлаштування. За результатами проведеного опитування, більшість випускників не мають мінімально необхідного набору загальних компетенцій, що дали б змогу будувати професійні зв'язки в колективі, чітко розуміти та виконувати поставлені завдання, а також організовувати свою власну роботу. Вказані проблеми, визначені в ході проведеної оцінки, актуалізують необхідність впровадження комплексних заходів щодо підвищення ефективності діяльності сучасної системи освіти, а також змістовного перегляду молодіжної політики в Україні. Актуальним може стати впровадження таких заходів: налагодження соціальнопартнерських відносин між сферою освіти, державою та роботодавцями з приводу підготовки, оцінки і майбутнього працевлаштування молодих фахівців; внесення змін до навчальних програм з метою наближення їх до практики; створення незалежної системи оцінювання якості вищої освіти, яка враховувала би усі вимоги усіх зацікавлених суб'єктів процесу підготовки кадрів; проведення належної молодіжної політики, спрямованої на формування у молоді відповідального ставлення до обрання майбутньої спеціальності, навчання та професійної самореалізації; створення системи стажування, основаної на результатах рейтингової успішності студентів, з можливістю їх подальшого працевлаштування; розвиток систем професійної орієнтації школярів, передовсім таких її складових елементів, як професійне діагностування та професійне самовизначення тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Близнюк В.В.* Освітні послуги як детермінанта конкурентоспроможності людського капіталу / В.В. Близнюк // Ринок праці та освітніх послуг: пошук взаємодії : Зб. наук. праць / за ред. І.Л. Петрової. — Вип. 1. — К. : Таксон, 2009. — С. 60–69.
2. *Грішнова О.А., Самарцева А.Є.* Молоді спеціалісти на ринку праці: проблеми конкурентоспроможності та працевлаштування / О.А. Грішнова, А.Є. Самарцева // Економіка та управління. — 2013. — № 2. — С. 49–54.
3. *Ільч Л.М.* Ціннісні орієнтації молоді в освітньо-професійній сфері та шляхи мінімізації ризиків її соціального відторгнення на ринку праці / Л.М. Ільч; НДІ праці і зайнятості населення Мінсоцполітики України і НАН України // Україна аспекти праці: наук.-аналіт. ж-л. — К., 2014. — Вип. 8. — С. 15–22.
4. *Лісогор Л.С.* Конкурентоспроможність робочої сили: вплив освітніх чинників / Л.С. Лісогор // Філософські та психолого-педагогічні засади управління: зб. наук. праць ДонДУУ. — Донецьк : ДонДУУ, 2012. — т. XIII. — 451 с.
5. *Петрова І.Л.* Роль компетенцій у збалансуванні ринку праці та ринку освітніх послуг / І.Л. Петрова // Ринок праці та освітніх послуг: пошук взаємодії : Зб. наук. праць / за ред. І.Л. Петрової. — Вип. 1. — К.: Таксон, 2009. — С. 127–135.
6. Практикум маркетолога. Описание методики, основанной на модели «Servqual» [Електронний ресурс]. — Режим доступа: www.step-by-step.ru/foryou/practica/servqual.shtml

7. Семенова Д.А. Основні напрями подолання безробіття серед молоді в Україні / Д.А. Семенова // Стратегічні пріоритети. — 2012. — № 2 (23). — С. 138–142.
8. Семикіна М.В. Конкуренція і конкурентоспроможність на ринку праці: методологія визначення / М.В. Семикіна // Демографія та соціальна економіка. — 2008. — № 2 (10). — С. 94–103.
9. Спенсер Л.М. Компетенции: модели максимальной эффективности работы / Л.М. Спенсер, С.М. Спенсер. — М.: HIPPO, 2012. — 384 с.
10. Щур С. Методика оцінки конкурентоспроможності управлінського персоналу / С. Щур // Україна: аспекти праці. — 2012. — № 7. — С. 34–37.

REFERENCES

1. Blyzniuk, V.V. (2009) Osvitni posluhy iak determinanta konkurentospromozhnosti liuds'koho kapitalu [Educational competitiveness determinants as human capital]. *Rynok pratsi ta osvitnikh posluh: poshuk vzaiemodii - The labor market and educational services Search interactions*, 1, 60-69 [in Ukrainian].
2. Hrishnova, O., & Samartseva, A. (2013) Molodi spetsialisty na rynku pratsi: problemy konkurentospromozhnosti ta pratsevlashtuvannia [Young professionals in the labor market : problems of competitiveness and employment]. *Ekonomika ta upravlinnia - Economics and Management*, 2, 49-54 [in Ukrainian].
3. Il'ich, L.M. (2014). Tsinnisni oriantatsii molodi v osvnt'o-profesijnij sferi ta shliakhy minimizatsii ryzykiv ii sotsial'noho vidtorhnennia na rynku pratsi [Values of young people in education and professional field and ways to minimize the risks of social exclusion in the labor market]. *Ukraina aspekty pratsi - Ukraine aspects of labor*, 8, 13-23 [in Ukrainian].
4. Lisohor, L.S. (2012) Konkurentospromozhnist' robochoi syly: vplyv osvitnikh chynnykiv [The competitiveness of the workforce: the impact of educational factors]. *Filosofs'ki ta psykhologo-pedahohichni zasady upravlinnia - Philosophical and psychological-pedagogical principles of management*, 3, 451. in Ukrainian
5. Petrova, I.L. (2009) Rol' kompetensij u zbalansuvanni rynku pratsi ta rynku osvitnikh posluh [The role of competencies in balancing the labor market and education market] *Rynok pratsi ta osvitnikh posluh: poshuk vzaiemodii - The labor market and educational services Search interactions*, 1, 127-135 [in Ukrainian].
6. Praktikum marketologa. Opisanie metodiki, osnovannoj na modeli «Servqual» [Practice marketer. Description of the method based on the model of «Servqual»] Retrieved from: www.step-by-step.ru/foryou/practica/servqual.shtml [in Russian].
7. Semenova, D.A. (2012) «Basic directions of overcoming of unemployment among young people in Ukraine» [Main directions of overcoming youth unemployment in Ukraine]. *Stratehichni priorytety - Strategic Priorities*. 2. 138-142 [in Ukrainian].
8. Semykina, M.V. (2008) Konkurentsiia i konkurentospromozhnist' na rynku pratsi: metodolohiia vyznachennia [Competition and competitiveness on the labor market: methodology]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika — Demography and social economy*, 2, 94-103 [in Ukrainian].
9. Spenser, L. (2012) *Kompetencii: modeli maksimal'noj jeffektivnosti raboty* [Competence : model of the effectiveness of work]. M: HIPPO [in Russian].
10. Schur, S. (2014) Metodyka otsinky konkurentospromozhnosti upravlins'koho personalu [Methods of assessing management's competitiveness]. *Ukraina aspekty pratsi- Ukraine aspects of labor*, 7, 34-37 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 30.03.2015.

doi: <http://dx.doi.org/10.15407/dse2015.02.065>

УДК 331.522

І.В. ЖАЛІНСЬКА

канд. екон. наук, ст. наук. співроб.

Інститут демографії і соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: zhalinska@gmail.com

ПІДХОДИ ДО ПОБУДОВИ ТА НАПРЯМИ ЗАСТОСУВАННЯ МАТРИЦЬ СОЦІАЛЬНИХ РАХУНКІВ У ДОСЛІДЖЕННЯХ РИНКУ ПРАЦІ

Метою дослідження є визначення основних характеристик матриць соціальних рахунків (МСР), огляд методологічних підходів до їх побудови та напрямів використання у дослідженнях ринку праці.

Розглянуто підхід до розширення окремих елементів матриці національних рахунків з використанням додаткових джерел інформації. Основну увагу приділено МСР у дослідженнях ринку праці, де розглядається роль населення в економіці через вивчення попиту і пропозиції на робочу силу шляхом опису характеристик зайнятих і джерел доходів домашніх господарств. Основними характеристиками матриць визначено гнучкість їх побудови та значні аналітичні можливості. Наведено найбільш популярні підходи до побудови МСР. Визначено основні аналітичні напрями використання МСР, серед яких є дослідження: продуктивності витрат праці; зайнятості; складу зайнятих за видами діяльності за статтю та рівнем освіти; диференціації вартості праці за гендерною ознакою та видами діяльності. Доведено, що перевагою застосування МСР у ході оцінки показників ринку праці є високий рівень надійності та деталізації.

Визначено, що суттєві аналітичні можливості МСР і значна залежність методології їх побудови від національних умов функціонування ринку праці та статистичної системи актуалізують дослідження методологічного та практичного характеру побудови МСР в Україні.

Ключові слова: матриця соціальних рахунків, матриця національних рахунків, сателітні системи, ринок праці.

И.В. Жалинская

канд. экон. наук, ст. науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: zhalinska@gmail.com

ПОДХОДЫ К ПОСТРОЕНИЮ И НАПРАВЛЕНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МАТРИЦ СОЦИАЛЬНЫХ СЧЕТОВ В ИССЛЕДОВАНИЯХ РИНКА ТРУДА

Цель исследования — определение основных характеристик матриц социальных счетов (МСС), обзор методологических подходов к построению матриц и направлений использования в исследованиях рынка труда.

© ЖАЛІНСЬКА І.В., 2015

Рассмотрен подход к расширению отдельных элементов матрицы национальных счетов с использованием дополнительных источников информации. Основное внимание уделено МСС в исследованиях рынка труда, где рассматривается роль населения в экономике с учетом изучения спроса и предложения рабочей силы путём описания характеристик занятых и домашних хозяйств по источникам доходов. В качестве основных характеристик матриц определены гибкость их построения и значительные аналитические возможности. Приведены наиболее популярные подходы к построению МСС. Определены основные аналитические направления использования МСС, среди которых: исследования производительности затрат труда; занятости; состав занятых по видам деятельности по полу и уровню образования; дифференциация стоимости труда по гендерному признаку и видам деятельности. Доказано, что преимущество применения МСС в ходе оценки показателей рынка труда, — высокий уровень надежности и детализации.

Определено, что существенные аналитические возможности МСС и значительная зависимость методологии их построения от национальных условий функционирования рынка труда и статистической системы актуализируют исследования методологического и практического характера построения МСС в Украине.

Ключевые слова: матрица социальных счетов, матрица национальных счетов, спутниковые системы, рынок труда.

I.V. Zhalinska

PhD in Economic, Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
60, T. Shevchenko blvd, Kyiv, Ukraine, 01032
E-mail: zhalinska@gmail.com

APPROACHES TO THE CONSTRUCTION AND APPLICATIONS OF LABOUR-ORIENTED SOCIAL ACCOUNTING MATRIX

The aim of the research is to determine key features of the labour-oriented Social Accounting Matrixces (SAM), the consideration of methodological approaches to their building and analytical capabilities.

The paper considers an approach to the expansion of a particular element of a National Accounting Matrix using additional sources of information. The attention is focused at the labour-oriented SAM, which examines the role of the population in the economy researching of supply and demand for labour using description of the characteristics of employees and households by income sources. Their construction flexibility and significant analytical capabilities as the main features of the matrix are determined. The most popular approaches to the construction of the SAM are defined. The basic analytical uses of the labour-oriented SAM are determined: re-search productivity of labour; employment; composition of labour among industries in terms of gender, education level; gender cost of labour differential among industries. It is proven that the advantage of using the SAM in the evaluation of labour market indicators is the highest level of reliability and detail.

It is determined that the analytical capabilities of labour-oriented SAM and significant dependence of methodology for constructing it from the national conditions of the labour market and the statistical system actualize the research of methodological and practical construction of the labour-oriented SAM in Ukraine.

Key words: Social Accounting Matrix, National Accounting Matrix, satellite system, labour market.

Постановка проблеми. Комплексність та динамічність сучасних соціально-економічних процесів, їх усе більша складність призводять до того, що наслідки реалізації заходів політики в цій сфері характеризуються невизначеністю, стають більш розгалуженими, складнішими та важко прогнозованими. Для їх вимірювання та оцінки науковці потребують більш досконалих, деталізованих методів дослідження, які ґрунтуються на якомога ширшому застосуванні статистичних даних, отриманих із різних джерел. Одним із перспективних напрямів розвитку такого роду досліджень у соціально-економічній сфері є використання матриць соціальних рахунків (далі – МСР).

Сучасна соціально-економічна політика є ефективною за умови її спрямування на досягнення соціально значущих цілей розвитку суспільства, що обумовлює необхідність аналізу взаємовпливу соціальних і економічних процесів. МСР є доволі поширеними в якості практичного інструментарію дослідження соціально-економічних процесів за кордоном. В Україні відсутній достатній досвід їх застосування в ході обґрунтування та прийняття рішень у соціально-економічній політиці. Сфера застосування МСР є доволі широкою — вони можуть бути орієнтовані для відображення процесів на ринку праці, у сферах соціального захисту населення, освіти тощо [1]. Наразі широке застосування мають МСР у дослідженнях ринку праці (далі — орієнтовані на працю МСР). Для України вивчення досвіду використання такого інструменту дослідження ринку праці є вкрай важливим та актуальним на фоні необхідності розробки та впровадження ефективної соціально-економічної політики на ринку праці. Зауважимо, що побудова та застосування МСР, зокрема орієнтованої на працю, базується на загальних методологічних підходах та водночас суттєво залежить від особливостей статистичної системи кожної країни. В Україні здійснюється побудова матриці національних рахунків (далі — МНР) та існують значні статистичні ресурси в галузі дослідження домогосподарств та ринку робочої сили, що створює практичні передумови для побудови МСР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підґрунтям для появи МСР слугувало представлення національних рахунків у матричній формі, що було запропоновано Р. Стоуном (R. Stone) у 1940–1950-х роках продовжено цю розробку у 1960-х рр. [1]. Суттєвий внесок у розвиток МСР внесли Г. П'ятт (G. Pyatt) і Дж. Раунд (J. Round), які застосували МСР у 1970–1980-х рр. у країнах, що розвиваються [2]. Відтоді було запропоновано виконувати соціально-економічний аналіз як невід'ємну частину концепцій національних рахунків, що спричинило включення розділів з розробки МСР до стандартів системи національних рахунків [2]. Досвід розробки орієнтованих на працю МСР мають декілька країн ЄС. Так, оцінку ринку праці зі застосуванням МСР здійснено в Нідерландах, Італії, Португалії, Фінляндії [3, С. 47–49]. Серед основних завдань, поставлених та розв'язаних дослідниками з застосуванням МСР, можна назвати: аналіз впливу політики державних витрат на соціальну диференціацію та економічне зростання; дослідження структури зв'язків між економічними агентами на основі розробки системи мультиплікаторів фіксованих цін та методів їх декомпозиції [4, 5]. Дослідниками були вирішені важливі методологічні завдання, до яких можемо віднести: встановлення зв'язків між МСР та МНР, визначення можливостей дезагрегації матриць, вибір методу їх балансування та узгодження. Таким чином, проведені дослідження мають два основних аспекти: визначення й розвиток прикладних аспектів МСР і вирішення методологічних проблем. Проведений аналіз наукових публікацій з історії розвитку МСР, її методологічних та практичних аспектів, підтверджує актуальність її застосування в Україні з врахуванням розвитку статистичної бази та важливих завдань вітчизняної розробки ефективної соціально-економічної політики.

Метою дослідження є визначення основних характеристик МСР, огляд методологічних підходів до їх побудови, у тому числі з врахуванням розвитку інформаційної бази в Україні. Значну увагу приділено напрямам використання МСР у дослідженнях соціально-економічних процесів на ринку праці.

Виклад основного матеріалу. Появі концепції МСР передували доволі тривалі шляхи розвитку теоретичних макроекономічних концепцій, які давали поштовх до розробки нового статистичного інструментарію з певним набором функцій. Пер-

шою на цьому шляху була концепція економічної рівноваги та чисельні підходи до її моделювання, запропоновані різними науковцями. Від початку об'єктом уваги був виключно макроекономічний рівень. У 1973 р. В. Леонтьєвим була запропонована модель міжгалузевого балансу (статична модель таблиці «витрати-випуск»), яка наразі становить методологічну основу для багатьох сучасних досліджень структури і динаміки економічних систем, хоча варто зауважити, що використовують і інші моделі економічної рівноваги. Економіка в моделі представлена у вигляді економічних потоків, згрупованих у матричній формі, що дає змогу вирішувати широке коло завдань економічного аналізу.

Матричне представлення руху фінансових ресурсів втілене в системі національного рахівництва у вигляді МНР. Це дозволяє здійснювати комплексний аналіз товарних та грошових потоків, які циркулюють у відкритій економічній системі. Водночас розвиток інформаційної складової досліджень, розширення інформаційної бази на різних рівнях досліджень — мезо- та мікрорівня, значно розширює практичний аспект застосування МНР. Мова йде про МСР, які, базуючись на МНР, є гнучким та зручним інструментом економіко-статистичних досліджень та значно розширюють сферу їх застосування. Перше суттєве розширення МНР було пов'язано з включенням до розгляду рахунків іншого світу як екзогенного фактору. Моделі загальної рівноваги починають розглядати відкриту економіку. Надалі процеси глобалізації, інформатизації, поява нових форм господарювання, що відбивають кардинальні зміни практично на всіх рівнях, значно ускладнили економічні системи країн. Виникає зацікавленість у більш глибоких дослідженнях, що викликало появу так званих сателітних (супровідних) систем [1]. Особливості побудови та сфери застосування таких систем доволі широко висвітлені в науковій літературі [1, 3, 6, 7]. Їх розгляд базується на підході, що передбачає розширення окремих елементів МНР, які не можуть бути в ній відображені (наприклад, не-грошові вимірники зовнішнього середовища), з обов'язковим використанням додаткових джерел інформації, що дає змогу побудувати розширені монетарні, фізичні та часові таблиці, завдяки яким, відповідно, можна описати економічні, соціальні, екологічні та інші аспекти діяльності людини на комплексній основі [1]. Таким чином, існує можливість досліджувати явища та процеси в системах, які не можуть бути прямо оцінені у грошовій формі та не відображаються у МНР, що значно розширює можливості аналізу. Це пояснюється тим, що, з одного боку, сателітні системи знаходяться в рамках національних рахунків і належать до основної частини комплексної економічної статистики. З іншого боку, відображаючи специфіку певної галузі, вони також пов'язані з конкретною інформаційною системою. Тому, зберігаючи тісні зв'язки з центральними рахунками, сателітні системи полегшують аналіз у конкретних областях в межах макроекономічних рахунків і аналізу [1].

До таких сателітних систем повною мірою належить МСР. У загальному вигляді МСР — це балансова модель, що складається з набору взаємопов'язаних статистичних таблиць, які утворюють схематичне зображення економічних потоків для різних інституційних одиниць або груп у певний момент часу, в тому числі економічну діяльність та споживчі товари, виробничі фактори й деякі установи. Така модель слугує аналітичним інструментом, який дає змогу поєднати макроекономічну інформацію з іншими масивами економічної статистики, перш за все соціального характеру [6, С. 151]. Будучи своєрідним «розширеним» варіантом МНР, окремих її взаємозв'язків, МСР створює базу для більш детального аналізу розподільних процесів, в тому числі — формування та розподілу доходів серед різних соціальних груп з деталізацією за певним критерієм.

В орієнтованій на працю МСР основна увага приділяється ролі населення в економіці через дослідження попиту на робочу силу та її пропозиції через опис характеристик зайнятих та домашніх господарств за джерелами доходів відповідно. В залежності від цілей аналізу в матрицю можуть бути інтегровані додаткові параметри. Таким чином, охоплюючи дві різні статистичні системи, МНР та рахунки робочої сили, МСР забезпечує ув'язку макроекономічної статистики зі статистикою робочої сили та домашніх господарств і дає змогу проводити аналіз політики з використанням відповідних показників [7].

Результати огляду наукових джерел дають можливість визначити такі основні напрями застосування МСР на сучасному етапі [1, 3–7]:

- аналіз процесів формування й розподілу доходів різних соціальних груп з певною визначеною деталізацією;
- з'ясування того, яким чином створюється система розподілу доходів в економіці і чи здійснюють її зміни вплив на динаміку виробництва;
- визначення впливу економічної політики на процеси формування й розподілу доходів — наприклад, оцінка податкового навантаження на різні сектори економіки, ефективності податкової системи, системи соціального страхування, параметрів кінцевого попиту домогосподарств і держави, обсягу заощаджень, які визначають обсяги інвестицій тощо.

Важливим аспектом в МСР є методологія їх побудови. Як вже зазначено, проблеми методології побудови МСР становлять окремий напрям досліджень. Найбільш повно основні методологічні аспекти, які наразі є актуальними, на нашу думку, викладено в Керівництві з матриці соціальних рахунків і рахунків праці [4]. Конкретний набір статистичного інструментарію визначається особливостями статистичної бази країни, однак існують певні спільні процедури. Процес побудови орієнтованої на працю МСР, як правило, передбачає такі етапи [4, С. 87]:

- ідентифікація та підготовка відповідних джерел даних. Цей етап може охоплювати узгодження декількох файлів даних мікрорівня з метою отримання набору відповідних змінних і їх гармонізацію з метаданими національних рахунків;
- поєднання баз даних для уможливлення розкладання традиційних показників національних рахунків на більш деталізовані соціально-економічні змінні (наприклад, за статтю та за рівнем освіти);
- виявлення помилок і регуляризація або балансування. Невідповідності між оцінками, отриманими шляхом об'єднання даних мікрорівня, і показниками національних рахунків, можуть спостерігатися після попередніх етапів. Необхідно дослідити ці невідповідності з метою виявлення помилок у даних та внести змін.

Центральною проблемою в методології побудови є коректні процедури інтегрування різних джерел даних. В якості таких джерел, як правило, використовуються дані національних рахунків, результати обстежень домашніх господарств (в Україні — Обстеження економічної активності населення), а також обстежень підприємств (в Україні — Вибіркове обстеження підприємств тощо). Для інтеграції різних джерел використовують висхідний (знизу-вгору) та низхідний (згори до низу) підходи. Вони доволі детально висвітлені в науковій фаховій літературі [1, 3, 7]. Викладемо їх основні положення.

Побудова (компіляція) МСР з використанням висхідного підходу починається з нижнього рівня — всі операції розраховуються на основі мікроданих з метою отримання шуканих агрегованих змінних. Висхідний потік може бути оформлений з ви-

користанням національних рахунків у форматі матриці та рахунків у тих випадках, коли в МСР включаються тільки грошові дані про характеристики зайнятих. Якщо рахунки праці відсутні, необхідно скласти дані про зайнятих у відповідності з вимогами МСР. На тому ж рівні деталізації наявні і фізичні дані.

Існує два варіанти реалізації висхідного підходу: 1) похідні оцінки, бенчмаркінг — основні джерела даних слугують орієнтиром для подальшої деталізації і розширень; 2) бухгалтерський підхід — невідповідності між змінними можуть звестись до досліджень та корегування всіх даних, якщо в цьому є потреба [3, С. 90–91].

У першому випадку одне головне джерело даних визначається як найнадійніше (або основне джерело), й дані з цього джерела не змінюються. Наприклад, ним може бути перепис або велике структурне обстеження. Інші джерела використовуються тільки для подальшої деталізації або для введення річного чи квартального прикладу. Даний підхід не передбачає зворотного зв'язку з основним джерелом даних.

У другому варіанті для вдосконалення результатів використовуються всі джерела інформації, їхні сильні і слабкі сторони. Навіть основні джерела підлягають додатковим перевіркам і можливому корегуванню.

Використання низхідного підходу до побудови МСР передбачає оцінку агрегованих операцій і використання структур (співвідношення між агрегованими показниками) для розбивки. Застосування низхідного підходу вимагає даних національних рахунків у форматі матриці. Дані про працю та домогосподарства піддаються низхідній розбивці в цілях МСР, створюючи таким чином додаткові рахунки.

За використання даного підходу зберігаються зв'язки тотожності між виробництвом, доходом, витратами тощо, що є важливими якісними перевірками показників. Необхідною є повна відповідність між цими змінними. Використання низхідного підходу передбачає розширення частин національних рахунків, яке складається тільки з подальшої деталізації певних операцій (наприклад, отримання доходу відповідно до більш детальної класифікації праці або підсекторів домогосподарств) без корегування макроагрегатів. Розробка пілотних матриць соціальних рахунків для країн ЄС є прикладом цього підходу [3]. Відомості щодо обсягу та оплати праці найманих працівників групуються за видами діяльності, за статтю та освітою з використанням даних за результатами обстеження робочої сили, обстеження структури заробітних плат та інших джерел інформації. Підсумки макrorівня за доходами і споживанням поділяються за категоріями домогосподарств, з використанням даних за результатами обстежень бюджетів домашніх господарств і даних щодо статистики доходів. Дослідники зауважують, що доволі ефективним є поєднання низхідного та висхідного підходів, яке дає змогу отримати найкращі результати, оскільки прийняття рішення щодо одного з підходів до побудови МСР є вибором між швидкістю (низхідний підхід) й якістю (висхідний підхід) [3, С. 92].

Зауважимо, що МСР набувають широкого розповсюдження саме в аспекті аналізу соціально-економічних процесів. Функціонування ринку праці недостатньо відображається в даних національних рахунків. Наприклад, у оцінці гендерного розриву в оплаті праці інтерпретація твердження, що «середня заробітна плата чоловіків вище, ніж у жінок» вимагає деталізації. Така різниця може визначатись оплатою праці за повної зайнятості в порівнянні з платою за неповний робочий день, освітнім та професійним розподілом, досвідом роботи, або іншими особистісними характеристиками. Відповіді на ці питання вимагають даних зі статистики заробітної плати. Вони отримуються за результатами проведення Обстеження структури заробітної плати, що об'єднані з даними обстеження робочої сили щодо особистісних характеристик. Відповідно, МСР є основою для збільшення можливостей щодо проведення більш

грунтовного аналізу, як безпосередньо, шляхом включення категорій праці до відповідних рахунків, так і опосередковано, через представлення та формалізацію зв'язку з базовими даними мікро- та мезорівня. Це можна інтерпретувати як відхід від простого структурного аналізу до аналізу взаємозв'язків між багатьма взаємозалежними явищами та показниками, що їх характеризують. Певним чином це створює нові можливості для моделювання економічних процесів та прогнозування.

Для унаочнення розглянемо основні аспекти побудови орієнтованої на працю МСР, що використовується органами державної статистики Португалії, фахівці якої мають найбільший досвід у застосуванні МСР [7]. У матриці основна увага приділяється вивченню ролі населення в економіці шляхом опису характеристик зайнятих (в аспекті попиту робочої сили), а також джерел доходів домашніх господарств (в аспекті пропозиції робочої сили), що враховує важливість робочої сили як фактора економіки.

Джерелами даних для побудови матриці слугували Обстеження бюджетів домогосподарств, адміністративні дані Міністерства праці та соціального забезпечення й Обстеження робочої сили в Португалії. Агреговані оцінки національних рахунків виконували функцію абсолютних обмежень (низхідний підхід).

Витрати праці (попит на робочу силу) описуються через доходи: заробітну плату і змішаний дохід, оскільки вони являють собою плату за використання праці в виробничому процесі. Надалі оплата праці та змішаний дохід дезагрегуються за певними характеристиками зайнятих: статтю і щодо кожної статі – рівнем освіти. Ці дані відповідним чином розміщують у таблиці за видами діяльності (табл. 1). При цьому деталізації підлягають дані національних рахунків, обчислені за виробничим методом у категоріях доданої вартості.

У табл. 1 *C* – оплата праці та змішаний дохід, підрядкові індекси *i, j* позначають відповідно певну характеристику зайнятих (*i* = 1, 6) та вид діяльності (*j* = 1, 17). Кожний рядок відповідає доходу зайнятих, що мають певний набір характеристик (стать, рівень освіти), а кожний стовпець – доходу зайнятих у певному виді діяльності. Так, доходи, що отримують зайняті у певному виді діяльності, розраховуються шляхом додавання всіх елементів відповідної графі матриці, водночас сума доходу зайнятих за певною характеристикою обчислюється шляхом додавання всіх елементів відповідного рядка.

З погляду пропозиції робочої сили досліджується інституційний сектор домашніх господарств за основними джерелами доходів: винагорода і заробітна плата, змішаний

Таблиця 1. Шаблон орієнтованої на працю МСР (за видами діяльності)

Характеристики зайнятих		Види діяльності					Всього
		1	2	...	16	17	
Чоловіки	Початкова освіта	C11	C12	C1j
	Середня освіта	C21	C22	C2j
	Вища освіта
Жінки	Початкова освіта
	Середня освіта
	Вища освіта
Всього		Ci1	Ci2	C

Джерело: [7].

Таблиця 2. Шаблон орієнтованої на працю МСР

Джерело доходів домашніх господарств		Винагорода і заробітна плата	Змішаний дохід	Дохід у зв'язку з похилим віком	Інші трансфертні доходи	Всього
Характеристики зайнятих						
Чоловіки	Початкова освіта	R11	R12	R1 _m
	Середня освіта	R21	R22	R2 _m
	Вища освіта
Жінки	Початкова освіта
	Середня освіта
	Вища освіта
Всього		Ri1	Ri2	R

Джерело: [7].

дохід (включаючи дохід від власності), доходи у зв'язку зі старістю та інші трансфертні доходи. На цьому етапі використовувались національні рахунки, побудовані за методом доходів. Таким чином, маємо орієнтовану на працю МСР як розширення елементів МНР (табл. 2).

У табл. 2 R – це відповідний дохід зайнятих з певними характеристиками (за статтю та за освітою), підрядковий індекс m позначає відповідне джерело доходів ($m=1,4$). Кожний рядок відповідає доходу зайнятих, що мають певний набір характеристик (стать, рівень освіти), а кожний стовпець – доходу зайнятих відповідно до певного джерела доходів.

Основними аналітичними напрямками використання орієнтованої на працю МСР є дослідження: продуктивності затрат праці й зайнятості; складу зайнятих за видами діяльності за статтю та рівнем освіти; диференціації вартості праці за гендерною ознакою та за видами діяльності; окрім того розгляд даних МСР у динаміці дозволяє аналізувати наслідки та зміни в пропорціях праці (за складом та за видами діяльності). Зупинимось дещо детальніше на можливостях аналізу, що їх надає побудова та використання МСР.

МСР є корисним інструментом вимірювання динаміки продуктивності праці. Вивчення структури зайнятих за видами діяльності за статтю та освітнім рівнем дає змогу отримувати інформацію про склад зайнятих і затрати праці на рівні кожного виду діяльності. Наприклад, можна розрахувати відсоток високоосвічених жінок або чоловіків із середньою освітою за певним видом діяльності і по кожній з цих груп – відповідні витрати на робочу силу.

Вимірювання різниці в оплаті праці залежно від статі за видами діяльності і за країнами завдяки розрахунку МСР є ще одним важливим видом використання цього інструменту. Те ж саме можна сказати і щодо різниці в оплаті праці в залежності від рівня освіти в комбінації з поділом за статтю. За допомогою МСР може бути також розрахована заробітна плата найманих працівників на душу населення. Для аналізу політики наявність часових рядів МСР також має важливе значення для вимірювання впливу можливих змін у структурі зайнятих одночасно з точки зору складу і в міжгалузевому розрізі.

Характерною особливістю МСР є їх гнучкість. МНР має жорсткий формат, якого дотримуються у ході розробки таблиць для різних країн, тоді як МСР його не мають,

що пояснюється відмінностями в побудові національних статистичних обстежень, особливо на мікрорівні. Окрім того, кожна національна економіка має свої специфічні проблеми, розв'язанню яких має слугувати МСР в кожному конкретному випадку. Тому завдання побудови МСР суттєво розрізняються та покликані вирішувати в принципі інакші завдання для розвинутих країн і для країн, що розвиваються. Для розвинених країн це більш чутливий інструмент аналізу, для країн, що розвиваються — можливість оцінки наслідків політики. Отже, поряд з можливістю використання вже напрацьованих методів побудови МСР, перед дослідниками постає завдання узгодження наявної статистичної бази відповідно до мети побудови МСР з уже наявними методологічними підходами. Це, безумовно, буде мати наслідки як в плані застосування методологічних підходів, так і розвитку статистичної бази (розвиток показників, рекомендацій щодо різних видів обстежень тощо).

Перевагами використання МСР є також зростання важливості, надійності та ефективності даних, серед яких варто відзначити такі [3, С. 109–110]:

- МСР підвищує значущість економічних, соціальних та екологічних показників шляхом об'єднання їх в єдину інформаційну систему мезорівня, що надає змогу проаналізувати результати соціально-економічної політики в різних областях;
- надійність підвищується внаслідок співставності більшості даних на мезорівні, що дозволяє перевіряти їх логічні тотожності: компоненти повинні бути підсумовані, рахунки — збалансовані, і результати розрахунків на мікрорівні мають відповідати агрегованим показникам макрорівня;
- ефективність підвищується шляхом використання уніфікованих одиниць, класифікацій і понять в усій системі. Це спрощує зіставлення даних різних обстежень, що, в свою чергу, дозволяє отримувати надійніші результати.

Загальну схему переходу від МНР до орієнтованої на працю МСР з врахуванням розвитку статистичної бази в Україні, а також її основні аналітичні можливості наведено на рисунку.

Схема побудови орієнтованої на працю матриці соціальних рахунків та її аналітичні можливості

Джерело: складено автором.

Для побудови орієнтованої на працю МСР в Україні використовувались показники чисельності найманих працівників та розміри їх заробітної плати у розрізі статі, рівня освіти, статусу зайнятості, видів діяльності та ін. Зазначені показники були отримані з декількох джерел додаткових даних. Однак варто зазначити, що при побудові МСР для України виникають певні проблеми прикладного характеру. Зокрема, можемо виділити такі: 1) необхідність додаткової деталізації даних національних рахунків; 2) обстеження підприємств щодо рівня заробітної плати працівників за статтю, віком, освітою та професійними групами було проведено вперше у 2012 році, при цьому його планується проводити лише раз у чотири роки; 3) у ході проведення обстеження з питань економічної активності населення окремі показники (наприклад, професія, вид діяльності підприємства) фіксуються зі слів респондентів, що призводить до викривлення даних щодо зайнятості населення. У дослідженні [8] відображено етапи процесу побудови та окремі результати використання орієнтованої на працю МСР в Україні.

Висновки. За результатами виконаного дослідження встановлено, що відсутність ґрунтовних методологічних розробок та практики застосування матриць соціальних рахунків в Україні за значної залежності методології побудови від наявного статистичного забезпечення актуалізують дослідження методологічного та прикладного характеру побудови матриць із визначенням їхніх аналітичних можливостей та основних аспектів удосконалення інформаційного забезпечення соціально-економічної політики.

Одним із широко використовуваних видів матриць соціальних рахунків є орієнтована на працю матриця, яка застосовується для оцінки попиту та пропозиції робочої сили за певними ознаками. Серед її основних характеристик є гнучкість побудови і значні аналітичні можливості у відповідності до мети аналізу та особливостей національної статистичної системи.

Побудова орієнтованої на працю матриці соціальних рахунків передбачає комплексне використання даних із різних джерел та рівнів агрегації за допомогою висхідного або низхідного підходів, що забезпечує достатню надійність та точність отриманих результатів. Можна стверджувати, що в цілому в Україні існує інформаційна база для побудови та використання орієнтованої на працю МСР.

Орієнтована на працю матриця соціальних рахунків дає змогу виконувати детальний та глибокий аналіз розподільчих процесів в економіці, виявляти істотні взаємозв'язки між актуальними соціально-економічними процесами.

Аналітичні можливості такої матриці є значно ширшими від традиційних підходів до дослідження продуктивності затрат праці й зайнятості; складу зайнятих за видами діяльності за статтю, рівнем освіти; диференціації вартості праці за гендерною ознакою і за видами діяльності тощо. Зокрема, аналіз структури зайнятих за статтю та освітнім рівнем у кожному виді діяльності дає змогу визначити співвідношення розміру оплати праці зайнятих за характеристиками статі та освіти та здійснити оцінку цього співвідношення, визначити причини виникнення.

Варто також вказати, що існують суттєві можливості у моделюванні та прогнозуванні економічних процесів на ринку праці за допомогою орієнтованої на працю матриці соціальних рахунків, зокрема щодо збалансованості попиту та пропозиції робочої сили.

ЛІТЕРАТУРА

1. Eurostat Manual of Supply, Use and Input-Output Tables [Електронний ресурс] / EC Luxembourg, 2008. — 590 pp. — Режим доступу : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-RA-07-013/EN/KS-RA-07-013-EN.PDF.
2. Pyatt G. Social Accounting Matrices. A basis for Planning [Електронний ресурс] / Graham Pyatt, Jeffery I. Round. // A World Bank Symposium. Washington, D.C., USA, 1985. — 298 p. — Режим доступу : http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/1999/12/02/000178830_98101901520228/Rendered/PDF/multi_page.pdf.
3. Handbook on social accounting matrices and labour accounts [Електронний ресурс] / Population and social conditions. — European commission, 2003. — Vol. 3. — 200 p. — Режим доступу : <http://forum.europa.eu.int/Members/irc/dsis/employ/home>.
4. Захарченко Н.Г. Использование матриц социальных счетов в моделировании структуры экономической системы / Н.Г. Захарченко. // Пространственная экономика. — 2012. — № 1. — С. 69–89.
5. Мартякова Е.В. Использование матрицы социальных счетов для оценки мультипликативных эффектов в экономике / Е.В. Мартякова, В.В. Лепа. // Наукові праці ДонНТУ. Серія : економічна. — 2005. — Випуск 100-2. — С. 150–157.
6. System of National Accounts, 2008 / UN, New York. — 2009. — 662 p.
7. Матрицы счетов для анализа социальных процессов [Електронний ресурс] / Европейская экономическая статистика : Конференция европейских статистиков. — Женева, 6–8 октября 2008. — 17 с. — Режим доступу : <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.30/2008/15.r.pdf>.
8. Саріюгло В.Г. Заробітна плата в Україні: актуальні питання інформаційного забезпечення вимірювання та аналізу / В.Г. Саріюгло, Г.І. Терещенко // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 1(23). — С. 173–183.

REFERENCES

1. Eurostat Manual of Supply, Use and Input-Output Tables. (2008). EC Luxembourg, 590 p. Retrieved from http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-RA-07-013/EN/KS-RA-07-013-EN.PDF [in English].
2. Graham, Pyatt, & Jeffery I., Round. (1985) Social Accounting Matrices. A basis for Planning. Washington, D.C., USA, 298 p. Retrieved from http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/1999/12/02/000178830_98101901520228/Rendered/PDF/multi_page.pdf [in English].
3. Handbook on social accounting matrices and labour accounts. (2003). European commission, Vol. 3. Retrieved from <http://forum.europa.eu.int/Members/irc/dsis/employ/home> [in English].
4. Zaharchenko, N.G. (2012) Ispol'zovanie matric social'nyh schetov v modelirovanii struktury jekonomichej sistemy [The use of social accounting matrices in modeling the structure of the economic system]. *Prostranstvennaja jekonomika — Spatial Economics, Vol. 1*, 69–89 [in Russian].
5. Martyakova, E.V., & Lepa, V.V. (2005) Ispolzovanie matritysi sotsialnyih schetov dlya otsenki multiplikativnyih effektov v ekonomike. [The use of social accounting matrices to assess the multiplier effect in the economy]. *Naukovi pratsi DonNTU. Seriya : ekonomichna — Proceedings DonNTU. Ser. : economic, 100-2*, 150–157 [in Russian].
6. System of National Accounts, 2008. (2009). UN, New York, 662 p. [in English].
7. Matritysi schetov dlya analiza sotsialnyih protsessov (2008). [Social Accounting Matrices]. *Zapiska Statisticheskogo upravleniya Portugalii, Evropeyskaya ekonomicheskaya politika. Konferentsiya evropeyskikh statistikov*. Zheneva, 6–8 oktyabrya 2008. — Conference of European Statisticians — Vol. 15, 17. Retrieved from <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.30/2008/15.r.pdf> [in Russian].
8. Sariylo, V., Tereshchenko, H. (2015). Zarobitna plata v Ukraini: aktual'ni pytannya informatsiynoho zabezpechennya vymiryuvannya ta analizu [Wages in Ukraine: up-to-date issues of the information support of measurement and analysis]. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika — Demography and Social Economy, 1(23)*, 173–183 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 12.12.2014.

doi: <http://dx.doi.org/10.15407/dse2015.02.076>

УДК 331.5:316.4

І.Ф. ГНИБІДЕНКО

д-р екон. наук, проф., зав. каф.

управління персоналом та економіки праці

Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

E-mail: kurek@ukr.net

О.В. НАРТЮК

аспірант

Інститут підготовки кадрів державної

служби зайнятості України

E-mail: nartocs@ukr.net

ІСТОРИЧНА ГЕНЕЗА ЗАЙНЯТОСТІ ЕКОНОМІЧНО АКТИВНОГО НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДЬОГО ВІКУ

Викладено історичний екскурс щодо процесу становлення та впровадження організаційно-економічного механізму оптимізації зайнятості економічно активного населення середнього віку в розвинених країнах заходу. Виявлено трансформацію цього процесу унаслідок впливу доктрини «держави загального добробуту» та особливості становлення в другій половині ХХ століття. Виокремлено та розкрито основні етапи імплементації організаційно-економічного механізму оптимізації зайнятості економічно активного населення середнього віку та їх вплив на сучасний стан ринку праці західних країн. У сучасних умовах соціально-економічного розвитку України існує низка викликів та загроз демографічного характеру, які суттєво впливають на функціонування вітчизняного ринку праці. Водночас, поряд із негативними демографічними перетвореннями, в останнє десятиліття на вітчизняному ринку праці поширюється тенденція виключення (ексклюзії) із трудових відносин економічно активного населення віком понад 45 років. Це призводить не тільки до втрат економічного характеру (зростання чисельності економічно неактивного населення і довготривалого безробіття), але й спричиняє ймовірність зростання соціальних ризиків і загроз для стабільного функціонування українського суспільства. Врахування одержаних результатів дослідження дає можливість розробити адекватний сучасним викликам на вітчизняному ринку праці механізм оптимізації зайнятості вразливих верств населення.

Ключові слова: історична генеза, організаційно-економічний механізм, зайнятість, економічно активне населення середнього віку, оптимізація зайнятості, ексклюзія (виключення).

І.Ф. Гнибиденко

д-р екон. наук, проф., зав. каф. управління персоналом і економіки труда

Інститут підготовки кадрів Государственной служби занятости Украины

E-mail: kurek@ukr.net

О.В. Нартюк

аспірант

Інститут підготовки кадрів Государственной служби занятости Украины,

E-mail: nartocs@ukr.net

© ГНИБІДЕНКО І.Ф., НАРТЮК О.В., 2015

ИСТОРИЧЕСКИЙ ГЕНЕЗИС ЗАНЯТОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКИ АКТИВНОГО НАСЕЛЕНИЯ СРЕДНЕГО ВОЗРАСТА

Изложен исторический экскурс о процессе становления и внедрения организационно-экономического механизма оптимизации занятости экономически активного населения среднего возраста в развитых странах запада. Показана трансформация этого процесса вследствие влияния доктрины «государства всеобщего благоденствия» и особенности становления во второй половине XX века. Выделены и раскрыты основные этапы имплементации механизма оптимизации занятости населения среднего возраста и их влияние на современное состояние рынка труда западных стран. В нынешних условиях социально-экономического развития Украины существует ряд вызовов и угроз демографического характера, которые существенно влияют на функционирование отечественного рынка труда. Одновременно, наряду с негативными демографическими преобразованиями, в последнее десятилетие на отечественном рынке труда распространяются тенденции исключения (экслюзии) из трудовых отношений экономически активного населения в возрасте более 45 лет. Это приводит не только к потерям экономического характера (росту численности экономически неактивного населения и долговременной безработицы), но и вызову вероятного роста социальных рисков и угроз для стабильного функционирования украинского общества. Результаты исследования дают возможность разработать соответствующий современным вызовам на отечественном рынке труда механизм оптимизации занятости уязвимых слоев населения.

Ключевые слова: исторический генезис, организационно-экономический механизм, занятость, экономически активное население среднего возраста, оптимизация занятости, экслюзия (исключение).

I.F. Gnibidenko

PhD of Economics, Professor, Staff Training Institute
of State Employment Service of Ukraine
E-mail: kypek@ukr.net

O.V. Nartyuk

Graduate student, Staff Training Institute
of State Employment Service of Ukraine,
E-mail: nartocs@ukr.net

THE HISTORICAL GENESIS OF EMPLOYMENT OF THE ECONOMICALLY ACTIVE POPULATION OF MIDDLE-AGE

The paper presents a historical excursions to the processes of formation and implementation of organizational and economic mechanism for employment optimization of economically active middle aged population in developed Western countries. Its transformation due to the influence of the doctrine of «welfare state» and the peculiarities of formation in the second half of the twentieth century are revealed. The main stages of the implementation of the mechanism for optimizing the employment of middle-aged population and their impact on the current state of the labor market in Western countries are highlighted and examined. In the current context of social and economic development of Ukraine, there are a number of threats and challenges of demographic character, which significantly affect the domestic labor market activity. At the same time, along with the negative demographic transformations of the last decade, in the domestic labor market there is also a trend of exclusion of economically active population aged over 45 from labor relations. This not only leads to the economic loss (growth of the economically inactive population and long-term unemployment), but also increased social risks and threats to the sustainable functioning of the Ukrainian society. Considering the results obtained, the study provides an opportunity to develop a suitable mechanism for optimizing the employment of vulnerable groups that face modern challenges in the domestic labor market.

Key words: historical genesis, organizational and economic mechanism, employment, middle aged economically active population, optimization of employment, exclusion.

Постановка проблеми. У сучасних умовах соціально-економічного розвитку України важливого значення набуває сфера зайнятості економічно активного населення середнього віку. Нині стратегічною метою нашої держави є досягнення рівня економічно розвиненої країни з високим рівнем зайнятості населення та надання йому соціальних гарантій. Утім, соціально-економічні перетворення, що здійснювались упродовж останніх двох десятиліть в Україні, та складна демографічна ситуація призвели до поширення негативної тенденції зростання соціальних ризиків у сфері зайнятості та безробіття. Це зумовило істотне збільшення чисельності економічно активного населення, що потребує гарантій щодо захисту трудових прав та протидії запобігання дискримінаційним проявам за ознакою віку на вітчизняному ринку праці. Нині в Україні вкрай актуальним є питання щодо впровадження організаційно-економічного механізму, що оптимізуватиме зайнятість економічно активного населення середнього віку в контексті запобігання його віковій дискримінації на ринку праці.

Необхідність впровадження такого механізму, адекватного сучасним реаліям розвитку ринку праці, що забезпечуватиме оптимізацію зайнятості населення середнього віку, потребує врахування історичних передумов особливостей впровадження такого механізму у сфері зайнятості економічно розвинених країн Заходу. Це й обґрунтовує вибір авторами теми даного дослідження. Врахування одержаних результатів дослідження дозволить уникнути небажаних помилок, а також використати у вітчизняній практиці накопичений позитивний досвід для дієвого впровадження організаційно-економічного механізму оптимізації зайнятості населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню різних аспектів зайнятості економічно активного населення на вітчизняному ринку праці населення присвячені праці С. І. Бандура (S.I. Bandur), В.М. Гейця (V.M. Geyz), В.С. Ведернікова (V.S. Vedernikov), В.С. Васильченка (V.S. Vasilchenko), А.С. Гальчинського (A.S. Galchinsky), О.А. Грішньої (O.A. Grishnova), О.Д. Гудзинського (O.D. Gudzinsky), В.М. Данюка (V.M. Danuk), Т.А. Заяць (T.A. Zayaz), О.О. Кисельової (O.O. Kiselova), А.М. Колота (A.M. Kolot), Е.М. Лібанової (E.M. Libanova), Л.С. Лісорог (L.S. Lisogor), Ю.М. Маршавіна (U.M. Marshavin), В.В. Онікієнка (V.V. Onikienko), І. В. Прокопи (I.V. Prokopa) та інших дослідників.

Осмисленню особливостей історичної генези розвитку організаційно-економічного механізму зайнятості економічно активного населення віком понад 55–65 років у розвинених країнах заходу в контексті дослідження, проведеного в межах даної статті, сприяли також аналітичні матеріали Міжнародної організації праці (МОП), Європейської комісії, Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) та ін.

Попри наявність низки наукових і аналітичних праць про забезпечення зайнятості економічно активного населення, питання, пов'язані з вивченням у історичному ракурсі особливостей становлення та розвитку в економічно розвинених західних країнах механізму оптимізації зайнятості населення середнього віку, залишається наразі на узбіччі вітчизняної наукової думки та проведених донині наукових досліджень в економічній науці.

Так, наприклад, С.І. Бандур у статті «Розвиток соціально-трудових відносин як передумова досягнення продуктивної зайнятості населення» зазначає, що «необхідність удосконалення нормативно-правового поля розвитку соціально-трудових відносин зумовлена збереженням відносно низького рівня захисту трудових прав громадян: значною кількістю випадків незаконного звільнення з роботи працівників; необґрунтованими відмовами у прийнятті на роботу; гендерною дискримінацією у сфері зайнятості; заборгованістю та несвоєчасною виплатою заробітної плати: збере-

женням практики надання працівникам безоплатних відпусток та їх переведення на роботу з неповним робочим днем (тижнем) з ініціативи роботодавця, адміністрації тощо». Проте, даних, які саме категорії працюючих найбільше страждають від зазначених причин, не наводить [1].

Не згадує про це і І.В. Прокопа у статті «Формалізація зайнятості в особистих селянських господарствах як засіб подолання соціального відторгнення селян» [2], хоча в сільській місцевості проблема зайнятості серед активного працездатного населення 45+ чи не найгостріша.

З огляду на викладене вище, **метою дослідження** є аналіз історичної генези впровадження організаційно-економічного механізму оптимізації зайнятості економічно активного населення середнього віку в розвинених країнах заходу.

Для досягнення визначеної мети поставлено **завдання**: крізь призму аналізу наукової літератури та нормативно-правових актів розкрити особливості історичної генези впровадження організаційно-економічного механізму оптимізації зайнятості економічно активного населення середнього віку в західних економічно розвинених країнах.

Виклад основного матеріалу. Необхідною умовою розроблення та впровадження економічно-організаційного механізму оптимізації зайнятості економічно активного населення середнього віку (далі — механізм) в Україні на сучасному етапі суспільного розвитку є наукові дослідження, кращі напрацювання в цьому напрямі інших країн, зокрема тих, що входять до Європейського Союзу. Це обґрунтовується, з одного боку, задекларованими нашою державою стратегічними євроінтеграційними намірами, а з іншого — недостатнім досвідом роботи державних та приватних структур з питань запобігання дискримінаційним проявам на ринку праці щодо економічно активного населення віком понад 45 років.

Тому, перш ніж проаналізувати особливості механізму оптимізації зайнятості економічно активного населення середнього віку в деяких країнах заходу, зупинимось на історичному аспекті необхідності його впровадження.

Як відомо, у 1950–1960-і рр. соціально-економічний розвиток більшості економічно розвинених країн заходу характеризувався реалізацією концепції «держави загального добробуту» (*welfare state*). В її основу було покладено ідею про те, що держава є основним гарантом забезпечення соціальних благ для кожного громадянина та створення умов для реалізації принципів соціальної справедливості, рівних можливостей та гідної праці. На практиці ж реалізація вказаних принципів утруднювалась через наявність дискримінаційних проявів у сфері зайнятості за різними ознаками (в тому числі за віком). Забезпечення рівності на робочих місцях як однієї із ключових засад впровадження механізму оптимізації зайнятості потребувало «впровадження традиційних політичних заходів з боку держави щодо запобігання дискримінації, зокрема таких, як законодавчі акти, ефективні механізми контролю і наявність спеціалізованих закладів контролю за дотриманням законодавства про зайнятість» [5] (переклад авт.).

Варто зазначити, що впровадження правових засад вказаного механізму оптимізації зайнятості населення середнього віку більш активно реалізовувалось у 1960–1980-х рр. у країнах з ліберальною моделлю соціального захисту (США, Велика Британія та ін.), ніж у країнах зі скандинавською (Швеція, Данія та ін.)¹ і консервативною моделлю соціального захисту (Німеччина, Франція, Італія та ін.). Необхідність у імплементації законодавчих актів щодо запобігання дискримінаційним проявам у

¹ У статті автор використав класифікацію моделей соціальної держави, визначену Дж. Еспінг-Андерсоном у праці «Три світи капіталістичної держави добробуту» («The Three Worlds of Welfare Capitalism»).

сфері зайнятості економічно активного населення середнього віку у цих країнах була зумовлена низкою чинників, зокрема:

- ратифікація країнами заходу одного із основоположних актів МОП – Конвенції про дискримінацію в галузі праці та занять (1958 р.) [3];
- провідна роль ринкової економіки та ринкових відносин у суспільному житті вказаних країн;
- зростання рівня безробіття серед працездатних контингентів економічно активного населення старшого віку як наслідок дискримінаційних проявів у ході трудових відносин (у 1965 році у доповіді міністра праці до Конгресу та Президента США зазначалось, що майже чверть від усіх робочих місць у приватному секторі економіки були закриті для шукачів роботи віком понад 45 років, а для шукачів роботи віком понад 55 років закриті для працевлаштування робочі місця становили половину від усіх наявних у приватному секторі);
- розвиток тенденції до зростання економічних втрат та соціальної нестабільності унаслідок зростання безробіття серед економічно активного населення середнього віку (за даними досліджень американських вчених у 2005 році соціальні виплати по безробіттю для економічно активного населення середнього віку складали майже три чверті мільярда доларів [8, С. 256]);
- вплив ідей лібералізму і прагматизму² (для країн з ліберальною моделлю соціального захисту), суспільної солідарності (для країн із скандинавською моделлю), культурних традицій протестантизму (індивідуальна свобода й приватна власність) на впровадження соціальних реформ;
- ідеологічне протистояння соціалістичної та капіталістичної політичних систем та його вплив на формування соціальної політики, тощо.

Ці та інші чинники зумовили упродовж 1960–1980-х рр. ухвалення та імплементацію у більшості розвинених країн заходу законодавчих актів (Закон про вікову дискримінацію у Законі про зайнятість у США (Age Discrimination in Employment Act of 1967 (ADEA) [6]) чи окремих положень у законодавчих актах, що регулюють сферу зайнятості щодо протидії дискримінації за віком у цій сфері (Закон про захист зайнятості (1975) у Великій Британії (Employment Protection Act (1975) [9]) тощо.

Окрім імплементації законодавчих актів, спрямованих на протидію віковій дискримінації й забезпечення рівних можливостей у сфері зайнятості, з'являлись нові або структурно перетворювались державні й неурядові спеціалізовані установи контролю за дотриманням законодавства у сфері зайнятості в частині протидії віковим обмеженням на ринку праці [5]. Прикладом таких організацій є Комісія з рівних можливостей (Equal Employment Opportunity Commission) у США, Рада з питань рівних відносин (Danish Board of Equal Treatment) у Данії, Вища рада з питань боротьби з дискримінацією і рівності (High Authority against Discrimination and in favour of Equality (HALDE)) у Франції. Основними функціями вищевказаних державних і неурядових організацій у контексті протидії дискримінаційним проявам на ринку праці були: сприяння приватним особам щодо звернення по юридичну допомогу, стимулювання процесу реформування та контролю щодо впровадження національних планів протидії дискримінації у сфері зайнятості економічно активного населення.

² Прагматизм – філософська доктрина виникла наприкінці XIX ст. у США (основоположник – Ч. Дьюї). Ставить усі знання у пряму залежність від життя та дії; прагматизм оцінює значення ідей, суджень, гіпотез, теорій і систем відповідно до їх придатності до задоволення людських потреб та інтересів у соціальний спосіб.

Економічний спад останніх трьох десятиліть минулого століття зумовив зростання пропозиції робочої сили на ринку праці. У свою чергу, це стимулювало конкуренцію серед різновікових контингентів економічно активного населення, спричинило деяку втрату конкурентних переваг економічно активним населенням віком понад 40 років та сприяло істотному поширенню вікових обмежень у сфері трудових відносин. Наслідком розповсюдження вищезазначених явищ стало зростання рівня безробіття як в цілому, так і серед цієї вікової категорії населення. Так, за даними статистичних досліджень Єврокомісії упродовж 1970–1990-х рр. рівень безробіття у країнах Західної Європи в середньому коливався від 8,0 до 10,5 %. У той же час, показник зростання рівня зайнятості економічно активного населення європейських країн у вказаний період становив 9,0 %, що у порівнянні з іншими розвиненими країнами (зростання зайнятості у США становило 49,0 %, у Японії – 25,0 %) є одним із найнижчих [11, С. 125]. Таким чином, використовуючи метод екстраполяції, можна констатувати, що тенденція до зростання рівня безробіття вплинула і на працездатні контингенти віком понад 45 років.

Отже, можна дійти висновку, що зростання безробіття серед економічно активного населення середнього віку спричинило значні економічні втрати, зумовило збільшення витрат на соціальні виплати (допомога по безробіттю) для цієї вікової категорії населення та втрату значної частки робочої сили на ринку праці.

На тлі економічного спаду та рецесії в 1970–1990-і рр. у деяких країнах заходу дедалі більше загострювалася демографічна криза, яка проявилася у зменшенні рівня народжуваності та трансформації вікової структури працездатних контингентів економічно активного населення у бік постаріння. Доречно зазначити, що ці демографічні явища мають досить тривалий часовий прояв і є однією з причин, що й нині зумовлюють значний вплив на вікову структуру економічно активного населення. Як зазначає британський науковець М. Сарджент у праці «Вікова дискримінація в зайнятості», за попередніми даними демографічного прогнозу, здійсненого у 2006 році, чисельність категорії осіб віком 50–64 роки у країнах ЄС упродовж десяти років (2006–2016 рр.) зросте приблизно на 6,5 млн осіб [12, С. 11].

Як показує досвід, ця демографічна тенденція є однією із причин, що зумовлює зростання демоекономічного навантаження на працездатні вікові контингенти населення унаслідок переходу населення віком понад 40 років до стану економічної неактивності. Зокрема, згідно з демографічними дослідженнями, до 2050 року таке навантаження на працездатні контингенти населення у країнах Європи прогнозується «на рівні до одного пенсіонера на кожного працівника» [12, С. 46].

Таким чином, інерційний характер демографічної кризи в поєднанні з економічними спадам є одними із ключових причин перегляду концепції «держави загального добробуту» та поширення доктрини лібералізму та пошуку «конкурентної моделі» в соціальній політиці та у сфері зайнятості у деяких країнах заходу [4, С. 122].

Іншими причинами, які зумовили трансформації соціально-економічного розвитку та сфери зайнятості західних країн на початку 2000-х років, стали, зокрема, зміни технологічної основи виробництва (перехід до постіндустріальної інформаційної економіки), посилення впливу глобалізації на розвиток національних економік, розширення меж ЄС за рахунок входження до нього нових країн, зростання інтенсивності процесу зовнішньої міграції працездатних контингентів економічно активного населення та ін.

Усе це потребувало пошуку нових підходів до вдосконалення механізму оптимізації зайнятості економічно активного населення середнього віку. Тому на початку 2000-х років виникає друга хвиля актуалізації питання щодо впровадження механізму оптимізації зайнятості економічно активного населення середнього віку в країнах заходу.

Варто зазначити, що воно переважно стосувалось законодавства, що регулює сферу зайнятості країн ЄС. Це пояснюється тим, що у 2000 році було прийнято Директиву Ради 2000/78/ЄС, яка визначала загальну систему рівного ставлення у сфері зайнятості і професійній діяльності. Цим правовим актом передбачено, що країни-члени ЄС вживатимуть заходів щодо створення сприятливих умов розвитку соціально інтегрованого ринку праці з метою реалізації принципу рівних можливостей та правового забезпечення захисту від дискримінації за віком у сфері зайнятості та професійних можливостей [7, С. 17].

Тож подальшим кроком у напрямі вдосконалення механізму оптимізації зайнятості економічно активного населення середнього віку стало ухвалення упродовж 2000–2009 років більшістю країн-членів ЄС законодавчих актів, що забезпечували захист від вікової дискримінації на ринку праці.

За результатами наукового дослідження, аналізу наукової літератури та правових актів, які дають уявлення про історичну ретроспективу еволюції впровадження механізму оптимізації зайнятості економічно активного населення середнього віку у деяких країнах заходу, авторами виділено такі етапи його реалізації (рис. 1):

Перший етап (1960-ті рр.) – спрямованість у соціальній політиці країн заходу на реалізацію доктрини «держави загального добробуту», упровадження принципу рівних можливостей у сфері зайнятості та протидії дискримінації за ознакою віку на ринку праці, імплементація вікового антидискримінаційного законодавства (США) та положень, що регламентують протидію віковій дискримінації у законодавстві про зайнятість країн заходу.

Другий етап (1970–1990 рр.) – зміна вектору у соціальній політиці у бік лібералізму, поширення негативної тенденції щодо збільшення проявів вікової дискримінації у сфері зайнятості як наслідок економічного спаду й рецесії економіки, поглиблення вияву демографічної кризи у розвинених країнах заходу.

Третій етап (2000–2009 рр.) – закріплення на законодавчому рівні країн-членів ЄС правових норм, що забезпечують запобігання дискримінації за ознакою віку у сфері зайнятості та сприяють розробленню та реалізації механізму оптимізації зайнятості економічно активного населення середнього віку.

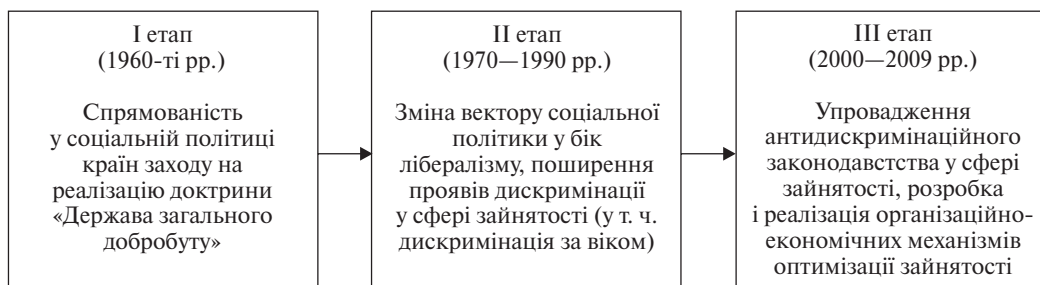

Рис. 1. Етапи впровадження організаційно-економічного механізму оптимізації зайнятості економічно активного населення середнього віку в країнах Заходу

Представлений до розгляду аналіз зарубіжного законодавства у сфері зайнятості у частині протидії віковим обмеженням на ринку праці вважаємо за доцільне повною мірою використати і в Україні. Адже, як свідчать оприлюднені дані соціологічних досліджень масштабів трудової дискримінації, проведених у регіонах України, на вітчизняному ринку праці кожна третя особа у віці понад 45 років зазнає обмежень трудових прав через свій вік. Найчастіше ці люди піддаються такому виду дискримінації під час працевлаштування (23,5 %). Має місце обмеження трудових прав економічно активного населення зазначеної вікової групи в процесі трудової діяльності (18,5 %) та в разі звільнення (скорочення, незаконного звільнення) – 2,9 %; майже третина опитаних респондентів зазначеного віку не працюють взагалі (27,1 %) [8, С. 54–56]. Це вказує на наявність систематичних порушень принципу соціальної справедливості на ринку праці.

Аналіз вітчизняної правової бази «Ліга Закон» свідчить, що на початок 2013 р. сфера зайнятості в Україні регулюється п'ятьма десятками чинних правових актів, частина з яких застарілі. За приклад можна взяти Кодекс законів про працю, впроваджений ще 1971 року [9], в якому присутні відсталі від реалій нинішнього життя суспільства норми, термінологічні неузгодженості та суперечності у врегулюванні питань зайнятості економічно активного населення України. Не впорядковано ряд проблем і в Законі України «Про колективні договори (угоди)».

На підставі вивчення законодавчої та нормативно-правової бази, як елемент наукової новизни, нами уперше розроблено **модель тривірневої ієрархічної системи правового регулювання сфери зайнятості економічно активного населення в Україні** (рис. 2). Варто відмітити, що її формування здійснене згідно з положеннями низки міжнародних правових актів, конвенцій та рекомендацій МОП, які встановлюють міжнародні стандарти у сфері зайнятості та нормативно закріплюють принцип соціальної справедливості, зокрема Загальної декларації прав людини, Конвенції МОП № 111 про дискримінацію в галузі праці й зайнятості, Конвенції МОП № 168 про сприяння зайнятості та захист від безробіття, Рекомендацій МОП № 111 щодо дискримінації у галузі праці та знань та ін.

Перший (конституційний) рівень правового регулювання сфери зайнятості економічно активного населення базується на нормах Конституції України, у ст. 24 якої, зокрема, зазначено, що кожному громадянину гарантуються рівні конституційні права й свободи, в тому числі право на працю, для здійснення якого держава створює умови та гарантує кожному рівні можливості. Положення вказаної статті відбивають ще один аспект принципу соціальної справедливості у сфері зайнятості: відсутність дискримінації за будь-якими ознаками.

Згідно зі ст. 43 Конституції, громадянам України гарантується право на вільно обрану працю, рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності. Для здійснення цього права держава реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб. А у ст. 46 вказано, що кожен громадянин має право на соціальний захист, що включає, зокрема, право на забезпечення його в разі безробіття з незалежних від нього обставин, яке гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням.

Отже, принцип соціальної справедливості у сфері зайнятості закріплено, держава зобов'язана створювати дієві правові механізми для його реалізації шляхом розробки та впровадження нормативно-правових актів, що регулюють зайнятість населення на державному та регіональному рівнях та встановити дієвий контроль за дотриманням і виконанням прийнятих законів.

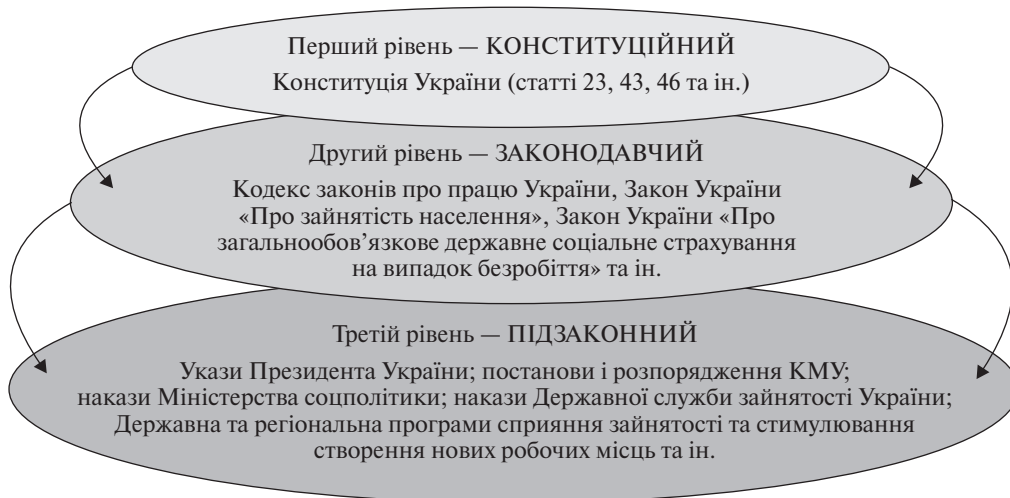

Рис. 2. Модель трирівневої ієрархічної системи правового регулювання сфери зайнятості економічно активного населення в Україні

Другий (законодавчий) рівень правового регулювання сфери зайнятості економічно активного населення (рис. 2) ґрунтується на законах, серед яких основними є Кодекс законів про працю України, Закон України «Про зайнятість населення», Закон України «Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» та ін.

Реалізацію принципу соціальної справедливості у сфері зайнятості доречно розглянути на прикладі чинної редакції Закону України «Про зайнятість населення» (далі — Закон), яким передбачається створення ефективного механізму сприяння повній, продуктивній і вільно обраній зайнятості населення, забезпечення конституційних прав і гарантій громадян на працю та соціальний захист від безробіття, реалізацію принципу соціальної справедливості у сфері зайнятості для економічно активного населення. У Законі закріплені основні принципи державної політики у сфері зайнятості, що гарантують рівні можливості всім громадянам незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, віку тощо, передбачено державні гарантії захисту економічно активного населення від необґрунтованої відмови в прийнятті на роботу і незаконного звільнення, а також сприяння в збереженні роботи.

Досліджуючи зарубіжний досвід правового та соціального захисту працездатного населення середнього та похилого віку, доходимо висновку щодо доцільності його часткового застосування в Україні. Вітчизняній практиці можна рекомендувати методичні підходи до оцінювання оптимальних значень економічно активного населення, визнання працівниками достатнього матеріального та нематеріального заохочення, соціального забезпечення, умов та безпеки праці.

Нами окреслено комплексний методичний підхід до визначення стратегії забезпечення якості трудового життя працюючих, а запропонована модель трирівневої ієрархічної системи правового регулювання сфери зайнятості економічно активного населення може слугувати підставою для розробки базових засад регулювання, впровадження і реалізації нової національної концепції соціального забезпечення економічно активного населення, пріоритетами якої можуть стати такі напрями:

- розширення сфери охоплення соціально-трудовими відносинами населення середнього та похилого віку;
- удосконалення для працюючих віком 45+ правових і соціальних гарантій звільнення з роботи та подальшого працевлаштування;
- удосконалення чинної системи державних соціальних стандартів і гарантій, фінансово-економічного обґрунтування та законодавчого впровадження соціального захисту працюючих, соціальної відповідальності бізнесу за прийняття рішень у соціально-трудої сфері.

Результати дослідження історичної генези впровадження організаційно-економічного механізму оптимізації зайнятості населення середнього віку в розвинених країнах дають підстави сформулювати такі **висновки**:

1. В основу організаційно-економічного механізму оптимізації зайнятості населення середнього віку в розвинених країнах заходу покладено ідею впровадження доктрини «держави загального добробуту». Тому впровадження механізму оптимізації зайнятості економічно активного населення середнього віку зумовлене пошуком у (1950–1960 рр.) адекватних реаліям соціально-економічного розвитку цих країн інструментів реалізації принципів рівних можливостей та гідної праці на ринку праці з метою запобігання поширенню дискримінації громадян на ринку праці за віком.

2. На підставі аналізу зарубіжних статистичних матеріалів та узагальнення низки наукових праць та правових джерел щодо впровадження механізму оптимізації зайнятості населення середнього віку в історичному ракурсі нами виокремлено такі етапи його імплементації:

1) впровадження механізму оптимізації зайнятості, що ґрунтується на доктрині «держави загального добробуту» (1950–1960 рр.);

2) вплив економічної кризи 1970-х рр. та ідей лібералізму у сфері зайнятості, поширення дискримінаційних обмежень за віком на ринку праці розвинених країн заходу (1970–1990 рр.);

3) «друга» хвиля імплементації механізму оптимізації зайнятості (країни-члени ЄС) як результат реалізації підходів у сфері зайнятості і професійній діяльності та протидії дискримінаційним обмеженням на ринку праці;

4) Можливість впровадження світового досвіду зайнятості населення середнього віку на вітчизняному ринку праці.

Перспективні напрями подальших наукових розвідок: дослідження інституціональних та правових засад імплементації організаційно-економічного механізму оптимізації населення віком понад 45 років у розвинених країнах, аналіз економічної складової механізму оптимізації зайнятості крізь призму реалізації стратегії «Європе 2020» (далі – Стратегія).

Як зазначено у цій стратегії, одною з ключових її цілей є розумне зростання: розвиток економіки знань та інновацій та всеохопне (інклюзивне) зростання, яке сприяє забезпеченню зайнятості населення і досягненню соціальної та територіальної згоди. Результатом реалізації Стратегії є зростання рівня зайнятості населення віком 20–64 роки до 75 % та зростання частки молоді з вищою освітою до 40 % [13, С. 3].

Реалізація вказаних стратегічних завдань у контексті розвитку економіки знань потребуватиме інвестицій у розвиток науки та освіти населення. Згідно з положеннями Стратегії, 3 % ВВП Євросоюзу передбачено інвестувати у наукові дослідження та розробки. Водночас, важливим є не стільки залучення державних, скільки зростання частки приватних інвестицій у розвиток науки та цифрових технологій. Це дасть можливість вирішити завдання щодо зростання конкурентоспроможності ЄС у науково-технічній сфері порівняно з США та Японією, а також сприяти модернізації наявних і створенню нових робочих місць у висо-

котехнологічних галузях промисловості, а отже, і забезпеченню зростання рівня зайнятості населення.

Як зазначається у Стратегії, досягнення цих цілей потребуватиме ефективних інвестицій у системи освіти і навчання на всіх рівнях — від дошкільного до вищого. Інвестування у розвиток освіти спричинятиме поліпшення базових умов виходу нових працівників на ринок праці ЄС, оскільки якісна освіта є необхідним і важливим підґрунтям їх подальших відносин на ринку праці.

Утім, сучасні вимоги ринку праці в контексті розвитку економіки знань потребуватимуть інвестицій у людський капітал у контексті професійної освіти упродовж усього трудового життя (long life education). Ця необхідність зумовлюється як економічною доцільністю (зміна вектору економіки у сторону наукоємної, з більшою доданою вартістю, діяльності), мінімізацією соціальних видатків на безробіття, так і необхідністю подолання дискримінаційних стереотипів у суспільстві щодо якості робочої сили економічно активного населення середнього віку. Інвестиції у професійну освіту упродовж трудового життя є суттєвою складовою механізму оптимізації зайнятості економічно активного населення Євросоюзу унаслідок швидкого переміщення кваліфікованої робочої сили з однієї економічної діяльності в іншу без суттєвих економічних та соціальних втрат.

Як зауважують фахівці ПРО ООН у Доповіді про людський розвиток 2014 року «Забезпечення стійкого прогресу людства: зменшення вразливості і формування життєвої стійкості», інвестицій у людський капітал потребує кожен віковий контингент працездатного населення. На їхню думку, однією із ключових характеристик цих інвестицій є своєчасність: чим раніше відбувається інвестування у людський капітал індивіда, тим кращі його перспективи у майбутньому. Іншими словами, інвестиції попередніх вікових періодів визначають якість людського капіталу у подальші роки життя. [14, С. 55].

На наш погляд, відсутність інвестицій у людський капітал на будь-якому відтинку життя людини зумовлює не тільки економічні втрати від зростання рівня безробіття, а й соціальне виключення значної частки різновікових контингентів (здебільше середнього і старшого віку) економічно активного населення з економічного, соціального та громадянського життя та викликатиме соціальну та політичну напруженість у суспільстві. Отже, наукові пошуки оптимізації зайнятості населення середнього та похилого віку є перспективними і повинні продовжуватися.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандур С.І. Розвиток соціально-трудових відносин як передумова досягнення продуктивної зайнятості населення// Ринок праці та зайнятість населення, Журнал Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України. — 2014. — № 1. — С. 8—13.
2. Прокопа І.В. Формалізація зайнятості в особистих селянських господарствах як засіб подолання соціального відторгнення селян // Там само. — 2013. — № 3. — С.10—14.
3. Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять : [Конвенція МОП від 25 черв. 1958 р. № 111] : [Електронний ресурс] / Верховна Рада України (офіц. веб-сайт). — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_161.
4. Люблинский В.В. Социальная политика в странах Запада: новые вызовы и характер трансформации / В.В. Люблинский // Вестник института социологии. — 2010. — № 1. — С. 120—132.
5. Равенство в сфере труда: поиски ответов на вызовы : [Доклад МОТ на 96-й сессии от 2007 года № I (B)] : [Электронный ресурс] // Международная организация труда: (офиц. веб-сайт). — Режим доступа : http://www.ilo.org/ilc/ReportsavailableinRussian/WCMS_ILC_96_REP-I-B_RU/lang-en/index.htm.
6. Age Discrimination in Employment Act of 1967, 29 U.S.C. §§ 621—633a (2000) : [Electronic resource] / US Equal Employment Opportunity Commission : (official web-site). — 2013. — Access Mode: <http://www.eeoc.gov/laws/statutes/adea.cfm>.

7. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation // Official Journal L 303. – 02 dec. 2000. – P. 0016–0022.
8. Employment. Discrimination. Litigation. Behavioral, Quantitative and Legal Perspectives / Ed. by Frank. J. Landy ; Foreword by Eduardo Salas. – John Wiley & Sons, Inc., 2005. – 672 p.
9. Employment Protection Act 1975: [UK Public General Act] [Electronic resource] // The official home UK Legislation. – 2013. – Access Mode : <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1975/71/contents>.
10. Esping-Andersen G. The Three Worlds of Welfare Capitalism / G. Esping-Andersen. – Polity Press & Princeton: Princeton University Press, 1990. – 248 p.
11. Growth, competitiveness, employment. The challenges and ways forward into the 21st century [White Paper, 5 December 1993] / Commission of the European Communities // Office for Official Publications of the European Communities. – Luxembourg, 1993. – 151 p.
12. Sargeant M. Age discrimination in employment / Malcolm Sargeant. – England : Gower Publishing Limited, 2006. – 233 p.
13. Europe 2020. A strategy for smart sustainable and inclusive growth: [Electronic resource] // European Commission. – 2010. – Access Mode : http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm.
14. Human Development Report 2014. Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience // United Nations Development Programm. – New York, 2014. – 226 p.

REFERENCES

1. Bandur, S.I. (2014). Rozvitok sotsialno-trudovih vidnosin yak peredumova dosyagnennya produktivnoyi zaynyatosti naselennya [The development of industrial relations as a prerequisite for achieving productive employment]. *PIK – PIK*, 1, 8–13 [in Ukrainian].
2. Prokopa, I.V. (2013). Formalizatsiya zaynyatosti v osobistih selyanskikh gospodarstvakh yak zasib podolannya sotsialnogo vidtorgnennya selyan [The formalization of employment in subsistence agriculture as a means of overcoming social exclusion farmers]. *PIK–PIK*, 3, 10–14 [in Ukrainian].
3. Konventsiya pro diskriminatsiyu v galuzi pratsi ta zanyat: (Konventsiya MOP vid 25 cherv. 1958 r. № 111) [Convention concerning Discrimination in Respect of Employment and Occupation: (ILO Convention 25 on Jun. 1958 p. № 111)]. [www.rada.gov.ua](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_161). Retrived from: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_161. [in Ukrainian].
4. Lyublinskiy, V. V. (2010). Sotsialnaya politika v stranah Zapada: novyye vyzovy i harakter transformatsii [Social policy in the West: New Challenges and character transformation]. *Vestnik instituta sotsiologii – Bulletin of the Institute of Sociology*, 1, 120–132. [in Russian].
5. Ravenstvo v sfere truda: poiski otvetov na vyzovy: Doklad MOT na 96-y sessii ot 2007 goda № I (V) [Equality at work: Tackling the challenges: Report of the ILO at the 96th session of the 2007 number I (B)]. [www.ilo.org](http://www.ilo.org/ilc/ReportsavailableinRussian/WCMS_ILC_96_REP-I-B_RU/lang-en/index.htm). Retrived from: http://www.ilo.org/ilc/ReportsavailableinRussian/WCMS_ILC_96_REP-I-B_RU/lang-en/index.htm. [in Russian].
6. Age Discrimination in Employment Act of 1967, 29 U.S.C. §§ 621–633a (2000). www.eeoc.gov. Retrieved from: <http://www.eeoc.gov/laws/statutes/adea.cfm>. [in English].
7. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. Official Journal L 303. 02 dec. 2000, 0016 – 0022. [in English].
8. Frank. J. Landy (Ed.). (2005). *Employment. Discrimination. Litigation. Behavioral, Quantitative and Legal Perspectives*. [in English].
9. Employment Protection Act 1975: (UK Public General Act). Retrieved from: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1975/71/contents> [in English].
10. Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton University Press. [in English].
11. Growth, competitiveness, employment. The challenges and ways forward into the 21st century (*White Paper*, 5 December 1993) Office for Official Publications of the European Cornmunities. Luxembourg. [in English].
12. Sargeant, M. *Age discrimination in employment*. (2006). England : Gower Publishing Limited. [in English].
13. Europe 2020. A strategy for smart sustainable and inclusive growth. Retrieved from: http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm. [in English].
14. *Human Development Report 2014*. Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience. (2014). United Nations Development Programm. New York. [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 06.02.2015.

doi: <http://dx.doi.org/10.15407/dse2015.02.088>

УДК 330.342.146; 331.55

І.С. КАЛЕНЮК

д-р екон. наук, проф.

голов. наук. співроб. відділу соціальної інфраструктури

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: kalenuk@ukr.net

В.А. ЯМКОВИЙ

заслужений працівник освіти, зав. сектором

Інститут інноваційних технологій і змісту освіти

Міністерства освіти і науки України

E-mail: v_yamkovoy@mon.gov.ua

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ОСВІТИ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Досліджено роль освіти у соціальній мобільності населення. Проаналізовано сучасні тенденції розвитку освіти (поширення масштабів та охоплення населення вищою освітою), які впливають на забезпечення соціальної мобільності. Доведено вагомий вплив освіти батьків на рівень освіти наступних поколінь. Виявлено вплив освіти на співвідношення процесів соціальної мобільності та соціальної селекції в сучасній українській економіці.

Ключові слова: соціальна мобільність, висхідна мобільність, низхідна мобільність, соціальна функція освіти, соціальний ліфт, освітня мобільність між поколіннями.

І.С. Каленюк

д-р екон. наук, проф., гл. науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: kalenuk@ukr.net

В.А. Ямковий

заслужений работник образования, зав. сектором

Институт инновационных технологий и содержания образования

Министерства образования и науки Украины

E-mail: v_yamkovoy@mon.gov.ua

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ НА ОБЕСПЕЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ МОБИЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Исследована роль образования в обеспечении социальной мобильности населения. Проанализированы современные тенденции развития образования в современном мире: увеличение образовательного

© КАЛЕНЮК І.С., ЯМКОВИЙ В.А., 2015

срока в жизни человека, расширение масштабов и охвата высшим образованием, формирование мирового рынка образовательных услуг. Определены основные направления обеспечения социальной мобильности: личностные характеристики человека (способности, образование родителей) и общественные механизмы обеспечения равного доступа к образованию. Доказана зависимость между образованием родителей и образовательными достижениями последующих поколений на основе данных Украины и стран ОЭСР. Раскрыты современные тенденции трансформации системы образования Украины: диверсификация и стратификация общего среднего и высшего образования, расширения доступа к высшему образованию, значительное влияние демографических факторов и непродуманных политических решений на контингент системы образования. Проанализированы тенденции доступа отдельных групп населения (чернобыльцы, сельская молодежь) к высшему образованию. Доказано влияние образования на процессы социальной селекции в обществе вследствие расслоения системы общего среднего и высшего образования по критерию качества образования. Проанализировано влияние высшего образования на возможности трудоустройства выпускников на рынке труда. Выявлено влияние образования на соотношение процессов социальной мобильности и социальной селекции в современной украинской экономике. Доказано значение гарантирования доступа к качественному образованию всем слоям населения, что будет способствовать усилению роли образования в обеспечении социальной мобильности.

Ключевые слова: социальная мобильность, восходящая мобильность, нисходящая мобильность, социальная функция образования, социальный лифт, образовательная мобильность между поколениями.

I.S. Kalenyuk

Dr. of sciences (Economy), Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
03032, Kyiv-32, bul. T.Shevchenko, 60
E-mail: kalenyuk@ukr.net

V.A. Yamkoviychuk

Head of sector, Ministry of education and science of Ukraine
01135, Kyiv-135, pr.Peremogi, 10
E-mail: v_yamkovoy@mon.gov.ua

FEATURES OF INFLUENCE OF EDUCATION ON THE PROVISION OF SOCIAL MOBILITY IN MODERN CONDITIONS

The role of education in social mobility is examined in the article. The general trends of education development in the modern world are analyzed: increasing educational period in human life, expanding scope and coverage of the population in higher education, formation of the world market of educational services. The basic directions of ensuring social mobility are determined: a person's characteristics (skills, parents' education) and social mechanisms of ensuring equal access to education. Relationship between parents' education and educational achievements of next generations based on the data of Ukraine and the countries OECD is proven. The current trends of educational system's transformation in Ukraine is revealed: diversification and stratification of general and higher education, expanding access to higher education, influence of demographic factors and ill-conceived political decisions on the contingent of education system. The trends of access of certain sections of the population to higher education (Chernobyl victims, rural youth) are analyzed. The education's effect on social selection as a result of the layering system of secondary and higher education for the education quality criteria is proven. The influence of higher education on graduates' employability on the labor market is analyzed. The influence of education on the value of social mobility and social selection in the modern Ukrainian economy is determined. The importance of guaranteeing access to high-quality education to all sectors of population, which will facilitate the strengthening of the role of education in achieving social mobility, is proven.

Key words: social mobility, upward mobility, downward mobility, social function of education, social lift, inter-generational educational mobility

Постановка проблеми. Формування правової демократичної державності є складним багатовимірним процесом, метою реалізації цілеспрямованої державної політики. Одним із важливих механізмів цього процесу є забезпечення ефективних шляхів соціальної мобільності в суспільстві, що необхідно для подолання замкненості різних верств, розширення можливості руху між верствами, загалом — зменшення соціального розшарування та напруги. Освіта, як відомо, є одним із найважливіших шляхів реалізації соціальної мобільності в суспільстві, оскільки сприяє розвитку особистості та накопиченню людського капіталу. Водночас, виконання освітою цієї важливої ролі є неоднозначним і багато в чому залежить від масштабів її поширення, способів організації, управління, фінансування тощо. Саме тому актуальним для кожної країни є аналіз цих процесів з метою виявлення стану та визначення можливих напрямів посилення ролі освіти у забезпеченні соціальної мобільності в суспільстві.

Актуальність дослідження. В умовах складної соціально-економічної та політичної ситуації сучасної України важливою проблемою є зменшення соціальної диференціації та, відповідно, — соціальної та політичної напруги в суспільстві. Важливим кроком у цьому напрямі може стати посилення ролі освіти як соціального ліфта. Реалізація цього завдання має базуватися на комплексному та ґрунтовному аналізі стану та тенденцій поточної ситуації в країні з подальшим визначенням основних завдань і механізмів. У сучасних умовах як в Україні, так і в інших країнах система освіти зазнає кардинальних перетворень, що потребує аналізу новітніх тенденцій та змін у виконанні освітою важливих соціальних функцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Засади концепції соціальної мобільності були закладені ще К. Марксом, М. Вебером, Т. Парсонсом, тоді як засновником її вважається Пітірім Сорокін, що вперше в 1927 році ввів у науковий обіг поняття «соціальна мобільність» та виділив її види [1]. Надалі проблеми соціальної мобільності досліджували Р. Бендікс (R. Bendix), П. Блау (P. Blau), Л. Бляхман (L. Blyakhman), П. Бурдьє (P. Bourdieu), Е. Гідденс (A. Giddens), Е. Еріксон (Erik Erikson), Т. Заславська (T. Zaslavskaya), С. Ліпсет (S. Lipset), М. Лукашевич (M. Lukashevich), О. Шкаратан (O. Shkaratan), В. Ядов (V. Yadov). Вплив освіти на соціальну мобільність населення став предметом дослідження в працях Н. Коваліско (N. Kovalisko), І. Петрової (I. Petrova), М. Руткевича (M. Rutkevich), Ф. Філіппова (F. Philipov), В. Шубкіна (V. Shubkin). Разом з тим, дослідження проблем соціальної мобільності здійснюються переважно в контексті соціології, тоді як не менш важливим виступає аналіз вказаних процесів в межах економічної науки: їх економічної сутності, механізмів, наслідків. Особливої актуальності набуває дослідження ролі окремих факторів, у тому числі і такого важливого як освіта.

Мета статті — виявлення ролі та особливостей впливу освіти на забезпечення соціальної мобільності населення в Україні та інших країнах світу в контексті визначальних тенденцій розвитку світової економіки.

Виклад основного матеріалу. Під соціальною мобільністю розуміємо зміну людиною чи групою соціальної позиції в ієрархічній структурі суспільства. Розрізняють два типи соціальної мобільності: горизонтальну (перехід індивіда чи групи від однієї соціальної позиції до іншої на тому ж рівні: з однієї сім'ї до іншої, з однієї релігійної групи в іншу, зміна місця проживання тощо) і вертикальну (перехід індивіда чи соціального об'єкта з одного соціального прошарку в інший: службове підвищення (професійна вертикальна мобільність), суттєве покращення добробуту (економічна вертикальна мобільність), перехід на інший рівень влади (політична вертикальна мобільність)) [1; 2]. На наш погляд, можна виділити такі основні механізми мобільності: військова,

політична, релігійна діяльність, мистецтво та креативний сектор, економічна активність, шлюбне партнерство, підвищення освітнього рівня, керування враженнями (демонстрування статусних символів). Ефективні механізми соціальної мобільності впливають на соціальну структуру суспільства: вона стає не такою жорсткою, а більш відкритою; соціальне життя — більш егалітарним; негативні відмінності між різними соціальними групами реально пом'якшуються. Все це разом сприяє зменшенню розриву між верствами та загалом — соціальної напруги в суспільстві.

Освіта виступає важливим каналом соціальних переміщень індивідів (як правило висхідних) до більш складних видів праці, вищих доходів та статусу. Поряд з цим, освіта відіграє і певну роль у соціальній селекції, адже вона розділяє індивідів на потоки, в основі чого лежить індивідуальний рівень здібностей та культурні особливості мікросередовища первинної соціалізації учня. Загальна середня школа дає індивідам неоднакову освіту, нерівний розвиток здібностей і навичок, що підтверджується, як правило, сертифікатами встановлених зразків і є умовою зайняття відповідних місць у системах поділу праці. Така диференціація вже програмує майбутній статус учнів і так само істотно впливає на різноманітність і мобільність суспільства.

Доступність шляхів соціальної мобільності залежить як від індивідуальних характеристик особи, так і від суспільства. З боку людини зміна соціального статусу за допомогою освіти залежить від особистих здібностей, мотивації та стартових можливостей, значною мірою визначених рівнем освіти батьків. З боку суспільства важливим є встановлення такої структури, правил та механізмів системи освіти, які б забезпечували рівний доступ до якісної освіти та давали змогу подолати соціальну сегментацію суспільства. Тому в організації та фінансуванні освіти повинні існувати і суспільний механізм для виконання соціально важливих цілей, і приватний — для введення елементів відповідальності та конкурентності. Інституційна організація системи освіти, форми та методи навчального процесу, фінансові механізми освіти значною мірою визначають ефективність її соціальної функції, тобто впливу на соціальну структуру і тенденції розвитку суспільства. Причому цей вплив може бути нейтральним, може поглиблювати соціальне розшарування, а може і сприяти вирівнюванню доходів різних соціальних верств і прошарків населення, зменшенню соціальної диференціації, якщо в суспільстві створені умови для здобуття освіти дітям різного соціального походження. В цьому випадку освіта може стати потужним фактором економічного і соціального розвитку країни.

Як зазначено вище, одним із ключових чинників забезпечення соціальної мобільності є освіта батьків. Дослідженню цих процесів був присвячений щорічний випуск видання ОЕСР «Education at Glance 2014» [3]. У табл. 1 наведені дані щодо освітнього бекграунду студентів та всього населення вікової групи 25–34 роки, з яких очевидно, що серед студентів набагато більшою є частка тих, у кого мають батьки мають вищу і повну середню освіту. Разом з тим, суттєво меншою є частка студентів, чії батьки не мають закінченої середньої освіти.

Проведений аналіз також дозволив виявити наступні тенденції міжпоколінної мобільності: близько 40 % дорослих віком 25–64 роки мають рівень освіти вищий, ніж у їхніх батьків (у Фінляндії, Бельгії (Фламандській), Кореї та Росії — понад 55 %). Натомість тільки 12 % дорослих мають рівень освіти нижчий, ніж у їхніх батьків (в Австрії, Данії, Естонії, Німеччині, Норвегії, Швеції та США — понад 15 %). Більше 30 % дорослих, чії батьки не мають повної середньої освіти, також не завершили своє навчання у середній школі. Водночас, з 45 % дорослих, чії батьки мають повну середню освіту, тільки 20 % отримали вищу.

Таблиця 1. Розподіл студентів та населення віком 25–34 роки за рівнем освіти батьків, %

Країна	Відсоток студентів віком 25–34 роки, чий батьки мають освіту			Відсоток населення віком 25–34 роки, чий батьки мають освіту		
	незакінчену середню	повну середню	вищу	незакінчену середню	повну середню	вищу
Канада	3	24	73	9	35	56
Естонія	2	31	67	7	44	50
Фінляндія	5	39	56	13	51	36
Німеччина	2	32	65	6	48	46
Японія	2	22	76	4	44	51
Норвегія	6	21	73	10	38	51
Швеція	6	26	68	14	34	53
США	8	34	58	12	40	48
В середньому	9	37	55	19	45	36

Джерело: Education at glance 2014. Paris: OECD. Режим доступу: <http://www.oecd.org/>

В усіх країнах ОЕСР 25 % дорослих, чий батьки не отримали повної середньої освіти, мають найнижчий рівень грамотності, тоді як тільки 5 % мають найвищий рівень. І навпаки – серед тих, чий батьки мають вищу освіту, більше 20 % виявляють найвищі показники успішності.

Понад половина 20–34-річних студентів у системі вищої освіти мають принаймні одного з батьків з таким же рівнем освіти (56 %), а трохи більше третини (36 %) – принаймні одного з батьків з повною середньою освітою. І навпаки, частка 20–34-річних студентів, чий батьки не мають повної середньої освіти, дуже мала: тільки в одного з десяти студентів рівень освіти батьків нижчий від середнього (9 %). Для усіх країн, за винятком Естонії, Німеччини, Норвегії та Швеції, характерна абсолютна висхідна мобільність. Найбільш виразною вона є у Франції, Ірландії, Італії, Кореї, Іспанії та Росії, де різниця між висхідною та низхідною освітньою мобільністю складає 30 % і вище [3].

В Україні аналогічні тенденції були проаналізовані Центром імені Разумкова в ході соціологічного дослідження, присвяченого проблемам формування середнього класу. Дослідження дозволило виявити у цьому процесі значну роль освіти батьків. Так, представники «ядра» середнього класу помітно частіше, ніж представники його периферії та нижчого класу, відповідають, що їхні батьки мали вищу, незакінчену вищу або середню спеціальну освіту (72, 50 і 32 % відповідно). Найвищим був освітній рівень батьків нинішніх представників вищого класу – 45 % з них мали вищу (40 %) або незакінчену вищу (5 %) освіту, тоді як серед батьків представників нинішнього «ядра» середнього класу ці показники становлять 35 % (31 і 4 відповідно).

Відмічено, що від покоління до покоління освітній рівень усіх соціально-класових груп українського суспільства підвищується. Так, якщо серед батьків представників нинішнього «ядра» середнього класу 35 % мали вищу або незакінчену вищу освіту, то серед нинішніх представників майже вдвічі більше – 68 %. Для вищого класу ці показники становлять відповідно 45 і 60 %; для периферії середнього класу – 18 і 36 %, для нижчого класу – 13 і 23 % [4].

Іншим важливим чинником соціальної мобільності, як вказано вище, може слугувати система освіти: особливості її організації, масштаби тощо. У цьому контексті, перш за все, необхідно виявити новітні тенденції розвитку системи освіти в сучасному світі. До таких тенденцій належать: а) збільшення освітнього терміну (років перебування особи у формальній системі освіти, на всіх рівнях: дошкільному, шкільному, післясередньому, вищому та ін.): в країнах ОЕСР в середньому – 18 років, ЄС – 18,2 років, в найбільш розвинених країнах 18–21 роки; б) зміна значення вищої освіти, наявність базової вищої освіти все більше стає необхідною умовою ефективної зайнятості: зростає чисельність студентів в абсолютному вимірі (за 10 років студентський контингент у світі виріс майже вдвічі) та відносні показники: охоплення населення 18–23 років вищою освітою (в передових країнах понад 60 %), частка населення з вищою освітою (більше половини населення 25–34 років), чисельність студентів на 10 тис. осіб населення (в більшості передових країн перевищує 500 і навіть 600 осіб); в) формування світового ринку освітніх послуг, стрімке зростання чисельності іноземних студентів (більше ніж удвічі за 10 років) та загострення конкуренції між університетами та країнами за залучення талановитої молоді [5].

Для розвитку системи освіти України властиві тенденції, які, з одного боку, відповідають загальноосвітнім (а саме – поширення вищої освіти), а з іншого характеризуються впливом внутрішніх демографічних та соціально-політичних процесів. Тенденції зростання народжуваності у 1980-х роках, а потім різкого її скорочення з 1991 року мали наслідком збільшення студентського контингенту до 2009 року та постійне скорочення чисельності учнів загальноосвітніх закладів. З 1995 по 2013 рр. загальний контингент учнів/студентів у системі освіти України скоротився на 28,1 %, у тому числі у системі загальної середньої освіти – на 41,1 %, в професійно-технічній – на 29,5 %, у ВНЗ I–II рівня акредитації (р. а.) – на 46,8 %; за цей час контингент студентів ВНЗ III–IV р. а. збільшився на 86,8 % [6–15].

Позитивні значення мають тенденції змін в охопленні освітою певних вікових груп молоді. З 1990 по 2013 роки охоплення дітей відповідного віку дошкільною освітою зросло з 57 до 61 % (після тривалого падіння до 40 % у 1990–2000 рр.); охоплення загальною середньою освітою залишається на рівні 98,8–99 %; охоплення вищою освітою – зросло з 40 до 58 % (пік зростання в середині 2000 р. – понад 70 %). Відповідно спостерігається тенденція зменшення кількості учнів/студентів на одного вчителя/викладача: в системі ЗСО – з 12 до 8, в системі базової вищої – з 14,9 до 10,7, водночас у системі повної вищої – збільшення з 11,5 до 12,5 [6–15].

Тривала тенденція скорочення учнівського та студентського контингенту загострює проблему використання матеріально-технічної бази всіх ланок системи освіти: наявність застарілих та таких, що потребують ремонту та оновлення приміщень; збільшення кількості малочисельних та малокомплектних навчальних закладів; підвищення комунальних платежів за відсутності коштів на розвиток та ін. Системі дошкільної освіти властиві такі тенденції: зростає охоплення дітей дошкільного віку навчальними закладами; недостатньо забезпечені дошкільними навчальними закладами міста та недостатньо завантажені дошкільні заклади у сільських поселеннях; недостатньо диверсифіковані дошкільні навчальні заклади: переважна більшість їх належить до в комунальної власності (97 %) та має загальний характер (87 %) [6, 7].

У системі загальної середньої освіти спостерігаємо: різке скорочення контингенту; зменшення чисельності дітей, що навчаються в другу зміну; зменшення кількості учнів на одного вчителя; появу численних малокомплектних шкіл (переважно в сільській місцевості), недостатню завантаженість учителів та навчальних площ; ди-

версифікацію навчальних закладів: появу приватних навчальних закладів та закладів нового типу. В 2013/2014 навчальному році в приватних закладах навчалось 0,5 %, у закладах нового типу (гімназіях, ліцеях, колегіумах) – 10,9 % всіх учнів.

В цілому це свідчить про розширення можливостей доступу до якісної освіти. Але водночас фіксується суттєва відмінність у доступі міської та сільської молоді до якісної освіти. Так, серед денних з/о закладів нового типу (гімназії, ліцеї, колегіуми) 91,8 % знаходиться в міських поселеннях, навчається в них 96,5 % всіх учнів цих закладів. Серед всіх приватних закладів у містах – 94,5 % закладів, в яких навчається 96,7 % учнів приватних закладів. Дещо краща ситуація щодо навчально-виховних комплексів (НВК): у містах знаходиться 28,1 % всіх НВК і навчається 63,6 % загальної кількості учнів НВК. Якщо говорити про такі заклади, як гімназії, ліцеї, колегіуми (без НВК), то в них навчається 15 % міської та всього 1,25 % сільської молоді. В НВК навчається 13 % міської та 16,6 % сільської молоді.

Загалом же, в сільській місцевості навчається лише 30,7 % всіх учнів, і лише 17,8 % їх чисельності має можливість навчатися в приватних або закладах нового типу (гімназіях, ліцеях, колегіумах, НВК). В містах у середньому 29 % молоді навчається в аналогічних закладах. Ці середні дані свідчать про відсутність рівного доступу до якісної освіти серед міської та сільської молоді [8, 9].

Таким чином, соціальне розшарування починається вже на рівні середньої школи, для якої характерною стає значна диференціація. На наш погляд, можна виділити чотири типи загальноосвітніх навчальних закладів: по-перше, елітні гімназії, ліцеї та спецшколи, як правило платні, по-друге, школи з частково оплачуваними послугами або окремими привілеями в освіті, по-третє, масові загальноосвітні школи, які забезпечують мінімальний освітній стандарт, по-четверте, малокомплектні сільські школи, яким властиві слабкості матеріальної бази та недостатність учителів взагалі, не кажучи вже про висококваліфікованих вчителів.

Між цими групами навчальних закладів наявні суттєві відмінності в кваліфікації вчителів, матеріально-технічному оснащенні (навчально-методичними матеріалами, комп'ютерною технікою, меблями і обладнанням), санітарно-гігієнічних умовах. Зрозуміло, що різні типи шкіл надають різні можливості доступу до вищої освіти.

Професійно-технічна освіта (ПТО) характеризується такими тенденціями: скорочення порівняно з 1995 роком кількості закладів на 18 %, контингенту слухачів – на 30 %, прийому – на 25 %. Темпи скорочення чисельності слухачів системи професійно-технічної освіти перевищують темпи скорочення всієї когорти населення, що навчається в різних закладах. Це означає не виправдане зменшення частки цієї когорти молоді. Якщо в 1990 році співвідношення між чисельністю слухачів ПТО та студентів ВНЗ I–IV р. а. складало 1 : 2,5, то в 2013–1 : 5,2 [10, 11].

У системі вищої освіти спостерігаємо суперечливі тенденції: динаміка студентського контингенту після тривалого піднесення демонструє низхідні тенденції, що корелює із тенденціями народжуваності в Україні. Порівняно з 1995 р. чисельність студентів зросла на 33,2 %, професорсько-викладацького складу – збільшилась на 57,4 % (з 2000 р.), кількість закладів скоротилася з 1037 до 803. Абсолютно різні тренди демонструє динаміка ВНЗ I–II та ВНЗ III–IV р. а.: відбулося різке скорочення кількості закладів (з 782 до 478) і чисельності студентів (з 618 тис. до 329 тис.) ВНЗ I–II р. а., але зросли відповідні показники (з 146 до 325 закладів; з 923 тис. до 1724 тис. осіб) ВНЗ III–IV р. а. Причинами цих процесів треба вважати: входження деяких закладів до складу ВНЗ III–IV р. а., непродумана політика щодо поширення ліцензованих обсягів діяльності ВНЗ, пріоритети суспільної думки: престижність

повної вищої освіти, сприйняття вищої освіти як засобу уникнення молодіжного безробіття [12, 13].

У даному контексті цікавими є такі дані: в 2013 році повну загальну середню школу закінчило 303,6 тис. випускників, а поступило на перший курс усіх ВНЗ III–IV р. а. – 348,1 тис. (табл. 2). Зрозуміло, що певна частина поступила після коледжів, технікумів тощо, інша частина – випускники попередніх років. Але, тим не менше, ці цифри свідчать, що вища освіта загалом стає загальнодоступною. В 2013 році чисельність прийнятих до ВНЗ III–IV р. а. склала 114,6 % випускників загальноосвітніх середніх закладів, в 2012 році – 103,9, в 2010 р. – 107,8 %.

За такої кількості та різноманітності ВНЗ здобуття вищої освіти (взагалі, безвідносно до закладу) перестає бути проблемою для випускників шкіл, навіть за умови ефективного функціонування зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО). Основною проблемою є вступ саме до престижних закладів, а також вступ на навчання на умовах державного замовлення. Таким чином, в умовах, коли вища освіта набуває всеохопного характеру, доступ до неї означає передовсім доступ до якісної освіти.

Система вищої освіти також зазнає певного розшарування, на що впливають і популярні останнім часом рейтинги університетів. В її складі, на думку авторів, виділяються: 1) елітні, національні університети, які мають тривалі традиції та потужний потенціал; 2) університети середнього рівня (невеликі за масштабами, переважно регіонального значення, державні та великі приватні ВНЗ); 3) невеликі, переважно приватні ВНЗ з несформованою репутацією та демпінговими цінами, орієнтовані в першу чергу на бізнес в освіті.

Саме навчання у ВНЗ першого типу вважається найбільш престижним, високоякісним та перспективним, оскільки роботодавці надають перевагу їх випускникам та тим особам, які навчалися на бюджетних місцях. Разом з тим, останніми роками спостерігається тенденція і розширення можливостей навчання за рахунок державних або інших, не особистих коштів.

Дані табл. 3 яскраво засвідчують ці процеси, адже з 2005 року частка вступників, прийнятих за кошти фізичних осіб, скоротилася у всіх ВНЗ з 60,9 до 48,3 %, а у ВНЗ III–IV р. а. – з 64,3 % до 50,9 %. Така тенденція, свідчить про зростання доступності безкоштовної вищої освіти для студентів, але й вказує, що за умови її збереження відбуватиметься поступова втрата таким навчанням ознаки елітарності.

Таблиця 2. Чисельність випускників закладів загальної середньої освіти та вступників ВНЗ, 2010–2013 рр.

Рік	Випускники закладів загальної середньої освіти	Прийнято на перший курс ВНЗ			Прийнято на перший курс ВНЗ, на умовах державного замовлення		
		I–II р. а.	III–IV р. а.	I–IV р. а.	I–II р. а.	III–IV р. а.	I–IV р. а.
2010	363 751	129 102	392012	521 114	67 710	179 734	247 444
2012	328 549	99 807	341 290	441 097	60 664	174 948	235 612
2013	303 644	93 888	348 051	441 939	57 262	171 076	228338

Джерело: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010/11 навчального року // Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>; Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2013/14 навчального року // Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>; Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2010/11 навчального року; Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2013/14 навчального року // Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Таблиця 3. Вступники до ВНЗ, що навчаються за кошти фізичних осіб, %

Структура вступників до різних ВНЗ	2005	2007	2010	2011	2012	2013
Навчаються за кошти фізичних осіб, усього						
I–IV р. а.	60,9	58,1	52,5	49,5	46,6	48,3
I–II р. а.	50,6	47,5	47,6	41,3	39,2	39,0
III–IV р. а.	64,3	63,0	54,2	52,3	48,7	50,9

Джерело: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010/11 навчального року // Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>; Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2013/14 навчального року // Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Поряд зі зростанням студентського контингенту має місце тенденція зростання чисельності професорсько-викладацького складу ВНЗ, а також підвищення його якісних показників (збільшення абсолютних та відносних показників кількості кандидатів і докторів наук, доцентів і професорів). Так, протягом 1995–2013 рр. чисельність докторів наук ВНЗ III–IV р. а. зросла на 227 %, кандидатів наук – на 183 %. Констатація цієї позитивної тенденції потребує уваги та продуманих дій, спрямованих на збереження висококваліфікованої когорти працівників в умовах подальшого скорочення студентського контингенту. Загрозливою також є тенденція збільшення педагогічного складу навчальних закладів загальної середньої освіти. В умовах зменшення контингенту учнів/студентів необхідна державна політика передбачення соціальних диспропорцій та підтримки висококваліфікованих категорій працівників освіти [12, 13].

Доступність вищої освіти для різних верств населення характеризується різними тенденціями. З одного боку, введення в правила вступу до ВНЗ пільг для таких груп як сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, інваліди, призвело до збільшення їх серед вступників до ВНЗ. З іншого боку, скорочується частка сільської молоді та осіб, постраждалих від аварії на ЧАЕС.

Дані табл. 4 свідчать про зниження у відносному вимірі частки сільської молоді серед вступників до ВНЗ. Протягом 1996–2014 років частка сільської молоді серед випускників повної загальної середньої школи зросла з 25,5 до 32,8 %. За цей же час зросла і частка сільської молоді серед зарахованих до ВНЗ III–IV р. а., але набагато меншою мірою: з 25,5 (1993 р.) до 29,3 %. Значно скоротився прийом до ВНЗ сільської молоді за цільовим направленням: з 14 330 до 6610 осіб або з 3,5 до 2,3 % від загальної кількості зарахованих. Об'єктивними причинами пояснюється скорочення чисельності осіб з числа постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС: з 3954 у 1993 р. до 866 у 2014 р (відповідно з 2,3 % до 0,3 %). Тоді як невиправданим є зменшення частки сільської молоді в загальному обсязі та за цільовим направленням у структурі загального обсягу прийому до ВНЗ III–IV р. а.

Фахівці Міністерства освіти і науки України в процесі моніторингу виконують кластерний аналіз регіональних систем освіти. Серед 216 показників вказаного моніторингу здійснена оцінка і за критерієм «Доступ за рівнями освіти та сільської молоді», що враховує три показники: зараховані за рівнями освіти, частка сільської молоді, зарахованої на навчання у ВНЗ III–IV р. а., та частка сільської молоді, зарахованої на навчання до ВНЗ III–IV р. а. за цільовим направленням (рисунки). Діапазон індексів: 1,616 – 0,637, які згруповано в три кластери:

Таблиця 4. Динаміка прийому окремих категорій молоді до ВНЗ

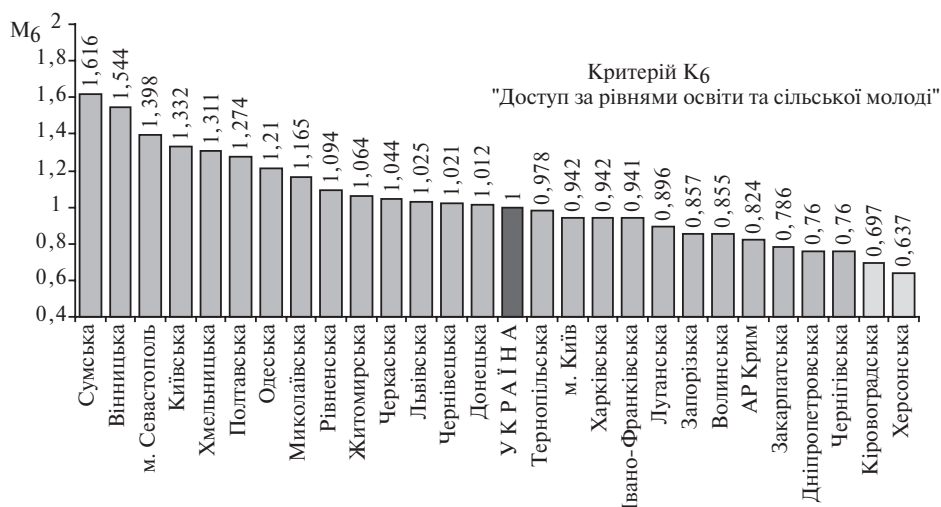
Рік	Всього зараховано на 1 курс ВНЗ III–IV р. а.	Сільська молодь	У т. ч. за цільовим направленням	Сільська молодь, у % до всіх зарахованих на 1 курс ВНЗ III–IV р. а.	У т. ч. за цільовим направленням, у % до всіх зарахованих	Частка сільської молоді серед випускників повної ЗСО
2014	291 647	85 349	6 610	29,3	2,3	32,8
2013	348 051	94 818	8 228	27,2	2,7	30,9
2012	341 290	91 828	9 562	26,9	2,8	30,4
2011	314 530	105 974	9 766	33,7	3,1	41,2
2010	392 012	121 894	13 033	31,1	3,3	30,5
2006	507 683	154 419	16 163	30,4	3,2	28,2
2003	432 452	108 816	12 930	25,2	3,0	27,1
2000	346 359	83 092	12 024	24,0	3,5	26,2
1996	221 486	54 707	10 410	24,7	4,7	25,5
1993	169 958	43 285	14 330	25,5	8,4	...

Джерело: складено за даними Міністерства освіти і науки України.

Класстер А (успішні). Інтервал індексів $1,616 \geq M_6 \geq 1,0$. Позиціонує 14 (52 %) регіональних систем.

Класстер В (достатньо успішні). Інтервал індексів $1,0 > M_6 \geq 0,75$. Позиціонує 11 (41 %) регіональних систем.

Класстер С (частково успішні). Інтервал $0,75 > M_6 \geq 0,5$. Позиціонує 2 (7 %) регіональні системи (Кіровоградську та Херсонську).

Позиціонування регіонів за індексом доступу за рівнями освіти та сільської молоді

Джерело: розраховано за даними Міністерства освіти і науки України.

Представлені на рисунку показники індексів доступу за 2013 р. свідчать, що цей процес на рівні регіонів є неоднозначним та підтверджує розшарування регіональних систем за результатами вступної кампанії в площині формування якісного контингенту студентів першого курсу та задоволення потреб у здобутті вищої освіти.

Протягом останніх 20 років в Україні підготовка фахівців найвищих рівнів кваліфікації зазнала стрімкого зростання: кількість аспірантів збільшилася майже в 2,5 рази, докторантів — більше ніж у 3,5 рази. Ефективність роботи аспірантури та докторантури залишається не високою, хоча і демонструє тенденцію до зростання. Лише 26,1 % аспірантів та 32,5 % докторантів виходять на захист дисертації, тобто — лише один з чотирьох аспірантів та один з трьох докторантів. У структурі підготовки фахівців в аспірантурі та докторантурі переважають спеціальності соціально-гуманітарного напрямку (більше половини), тоді як технічного — всього 26–28 % всіх здобувачів [14–15].

У сучасних умовах основною тенденцією трансформації українського суспільства стає поглиблення соціального розшарування, що виявляється у посиленні дезінтеграційних процесів, поляризації та соціальної нерівності, обмеженні можливостей висхідної мобільності, замкненості вищих верств та маргіналізації значної частини населення. Ставлення до освіти з боку окремих громадян характеризується парадоксальним поєднанням зниження цінності самої освіти як процесу здобуття знань та достатньо стійким інтересом до освіти.

Зростання обсягів вищої освіти та збільшення її доступності зумовило збільшення частки осіб, які мають повну вищу освіту. За даними Державної служби статистики України, частка осіб з повною вищою освітою у складі населення старше 6 років на початок 2014 року складала 21,6 % (у 2013 р. — 20,7 %). Причому вона суттєво зростає із зменшенням віку: у віковій групі 14–35 років вона складає 28,2 % [16].

Підвищення освітнього рівня населення є безумовно позитивним явищем, хоча це не може не впливати на роль освіти у забезпеченні соціальної мобільності. Збільшення масштабів вищої освіти, яка понад 20 років тому була доступною лише п'ятій частині населення, не може не означати відносного зменшення можливостей професійного зростання. Певним доказом цього є дані про те, яка частка фахівців працює за набутою спеціальністю. Так, у 2011 році із загальної кількості зайнятих в економіці України віком 20–40 років 58,7 % працювало не за своєю спеціальністю. Це усереднені дані, для різних спеціальностей вони суттєво різні: працює не за фахом 95,1 % керівників та менеджерів, 77,4 % фахівців сільського господарства, лісівництва та рибальства, 88,6 % фахівців з фінансів і торгівлі, 97,6 % фахівців у галузі транспорту та зв'язку, 92,7 % фахівців у галузі туризму, готельного, ресторанного та санаторного господарства, 55,2 % фахівців у галузі управління, правознавства та соціального захисту. Найменше серед тих, хто працює не за фахом, у галузі медицини — 5 %, інженерів — 13,8 %, будівничих — 18,9 % та у галузі фізико-математичних наук — 34 %. За результатами дослідження, проведеного фахівцями ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України, більшість молодих українських працівників працюють на робочих місцях, які відповідають їхньому рівню освіти (64,5 %), тоді як 30,9 % — занадто добре освічені для роботи, а 4,6 % — недостатньо¹.

Таким чином, соціальна функція освіти реалізується у формуванні загального професійного кругозору, страхуванні від безробіття (коли молодь перебуває на навчанні, а

¹ Розраховано О. Лисою, канд. екон. наук, науковим співробітником відділу соціально-демографічної статистики Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

не поповнює лави безробітних), забезпечення можливої кар'єри (отримання диплому є певною гарантією). Підтверджують це дані про структуру безробітних: в 2000 році чисельність безробітних з вищою освітою (325,2 тис.) була майже втричі меншою, ніж чисельність безробітних із повною та неповною середньою освітою (942,1 тис.); в 2013 р. чисельність безробітних з вищою освітою зросла до 400,9 тис., але все одно залишається вдвічі меншою, ніж чисельність безробітних із повною і неповною середньою освітою (832,6 тис.). У неформальному секторі економіки в 2013 р. зайнято лише 6,4 % всіх осіб з вищою освітою, 33,8 % усіх зайнятих – з повною середньою освітою та 61,1 % – з базовою середньою освітою [11]. Ці дані означають, що особи з вищою освітою зайняті, як правило, у більш статусних та організованих формах діяльності. Якщо говорити про роль освіти у забезпеченні соціальної мобільності, то внаслідок суттєвої диференціації системи освіти (загальної середньої та післясередньої) та її значного поширення ця функція загалом послаблюється.

Рівень безробіття серед молоді у 2013 р. становив 17,4 %. Найбільш уразливою є молодь віком 20–24 роки: вихід молоді із завищеними очікуваннями на ринок праці після здобуття вищої освіти, відсутність у неї досвіду роботи та навичок її пошуку і зумовлюють те, що 47 % молоді 20–24 років не можуть відразу працевлаштуватися. Тим не менше, наявність вищої освіти збільшує можливості працевлаштування. Так, серед молоді із загальною середньою освітою рівень безробіття складає 27,8 %, а серед молоді з вищою освітою – 10,3 % [17]. З огляду на критичність проблем безробіття молодих випускників ВНЗ доцільно реалізувати ідею створення бази даних щодо їх працевлаштування [18].

Таким чином, сучасні тенденції розвитку освіти в Україні характеризуються такими рисами: по-перше, відбувається диверсифікація та стратифікація системи освіти (позиціонування елітних та суперелітних навчальних закладів, які надають високоякісні освітні послуги); по-друге, в умовах стагнації ринку праці система вищої освіти виконує і функцію уникнення безробіття. Все це разом сприяє зменшенню впливу системи освіти на процеси соціальної мобільності в суспільстві. Освіта менше виступає фактором висхідної мобільності внаслідок значної диференціації загальної середньої освіти та суттєвого поширення вищої освіти. Водночас, посилюється її роль у стратифікації суспільства. Отже, вплив освіти на соціальну селекцію стає не менш вагомим, ніж функції соціальної мобільності. Остання є необхідною для суспільного розвитку, для чого потрібні відповідні механізми забезпечення рівного доступу до якісної освіти та створення умов для розкриття і розвитку здібностей кожної людини. Саме гарантування доступу до якісної освіти є стрижневим напрямом посилення ролі освіти у забезпеченні соціальної мобільності.

Економічні механізми посилення соціальної функції системи освіти полягають у розвитку механізмів фінансової підтримки студентів; удосконаленні механізмів фінансування різних ланок освіти на основі впровадження гнучких схем і врахування особливостей різних контингентів. Що стосується механізмів підтримки студентів, то Україна належить до країн з невисоким рівнем оплати навчання та нерозвиненою системою фінансової підтримки студентства. З одного боку, в Україні функціонує система стипендій, формально прив'язана до успішності студентів. Ця стипендіальна підтримка здійснюється тільки в державних закладах, вона є незначною і не дозволяє покривати витрати на проживання та супутні навчальні послуги.

З іншого боку, вітчизняний досвід надання позик і грантів також не можна назвати успішним. Практично відсутня практика надання індивідуальних грантів студентам, за винятком поодиноких випадків. Досвід кредитування послуг вищої

освіти також не став ефективним. Адміністрування цих позик покладено на навчальні заклади, які фактично не мають важелів впливу на своїх випускників з точки зору стягнення заборгованості. В такій ситуації перспективним для нашої країни може бути досвід поширення індивідуалізованої грантової системи підтримки студентів та впровадження різних систем кредитування: на основі фіксованих платежів та на основі майбутнього доходу. Потребує відпрацювання практика адміністрування різних видів освітніх кредитів.

Водночас, необхідні стимули і для роботодавців щодо працевлаштування випускників ВНЗ. Хоча останніми роками були здійснені позитивні кроки (введення оплати стажування, пільг за надання першого робочого місця), ситуація на ринку праці потребує радикальніших рішень. Є певні сподівання на здійснене урядом зменшення єдиного соціального внеску для роботодавців.

Механізм державного фінансування системи освіти в умовах кризового зменшення контингенту має бути орієнтований на збереження наявного рівня забезпечення та зменшення критичної залежності від чисельності учнів/студентів. У процесі організації та фінансування освіти мають бути і суспільний механізм для виконання соціально важливих цілей, і приватний механізм для введення елементів відповідальності та конкурентності. В умовах зменшення всього контингенту необхідна державна політика, спрямована на передбачення соціальних диспропорцій та підтримку висококваліфікованих категорій працівників освіти.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Побудова ефективної державної політики зменшення соціальної стратифікації суспільства передбачає забезпечення та розширення можливостей для соціальної мобільності в суспільстві. Дієвим способом цього є створення такої системи освіти, в якій би був гарантований доступ до якісної освіти всім верствам населення незалежно від їх доходу та місця проживання.

Проведене дослідження засвідчило зміни загальної конфігурації та ролі освіти в житті людини в сучасному світі (збільшується освітній термін, розширюється залучення до вищої освіти, освіта перестає бути дискретним відтинком часу тощо). Перехід від елітарності до масовості вищої освіти, тенденції соціальної селекції в освіті — виступають чинниками послаблення ролі освіти в забезпеченні соціальної мобільності населення. Тим не менше, освіта залишає за собою роль соціального ліфта, що підтверджена результатами дослідження. У країнах ОЕСР доведено прямий зв'язок між освітою батьків та доступом до вищої освіти молоді. Як в інших країнах, так і в Україні особи з вищою освітою мають кращі можливості працевлаштування.

Перспективними є подальші дослідження соціальної мобільності в суспільстві, оцінки нерівностей у доступі до освіти, а також визначення конкретних шляхів і механізмів забезпечення доступу до якісної освіти всього населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сорокин П.А. Социальная стратификация и социальная мобильность // Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. С. 373.
2. Вебер М. Основные понятия стратификации // СОЦИС. — 1994. — № 5. — С. 155.
3. Education at glance 2014 [Електронний ресурс]. — Paris: OECD. — Режим доступу : <http://www.oecd.org/>
4. Середній клас в Україні: життєві цінності, готовність до асоціації і просування демократичних норм і стандартів (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона.—2004.— № 1–2 (144–145). [Електронний ресурс].—Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NBIO_Srdn_kls_1_2_fnl_A4.pdf

5. Kalenyuk I., Dyakon A. Development of higher education in a globalized world // *Demography and social economy*. – 2014. – №1. – С. 24–36.
6. Дошкільна освіта України 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
7. Дошкільна освіта України 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
8. Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2010/11 навчального року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
9. Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2013/14 навчального року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
10. Продовження навчання та здобуття професії 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
11. Продовження навчання та здобуття професії 2013 р.. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
12. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010/11 навчального року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
13. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2013/14 навчального року. Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
14. Підготовка наукових кадрів 2010 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
15. Підготовка наукових кадрів 2013 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
16. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2014 році (За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) / Державна служба статистики. // Статистичний збірник. – К., 2014. – 87 с.
17. Економічна активність населення України 2013: Стат. збірник / Державна служба статистики України. – К., 2013. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
18. Грішнова О.А. Молоді спеціалісти на ринку праці: проблеми конкурентоспроможності та працевлаштування / Грішнова О.А., Самарцева А.Є. // Соціально-трудові відносини: теорія та практика : 36. наук. пр. – 2012. – Вип. № 1 (3). – С. 28–35.

REFERENCES

1. Sorokin, P. (1992). *Socialnaya stratificaciya i socialnaya mobilnost [Social stratification and social mobility]*. Chelovek. Civilizatiya. Obschestvo. Moskva [in Russian]
2. Weber, M. (1994). *Osnovnie ponyatiya stratifikacii [The basic concepts of stratification]*. SOCIS, 5, 155 [in Russian].
3. Education at glance 2014. Paris: OECD. Retrieved from: <http://www.oecd.org/> [in English].
4. Seredni class v Ukraini, jittevi cinnosti, gotovnist do asociatii i prosuvannya demokratichnih norm i standartiv (Analitichna dopovid Centru Razumkova). [The middle class in Ukraine, life values, commitment to the association and promotion of democratic norms and standards (Razumkov Centre analytical report)]. Retrieved from: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NBIO_Srdn_kls_1_2_fnl_A4.pdf [in Ukrainian].
5. Kalenyuk, I., Dyakon, A. (2014). Development of higher education in a globalized world. *Demography and social economy*, 1, 24–36. [in English].
6. Doschkilna osvita Ukraini 2010 [Pre-school education in Ukraine 2010]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
7. Doschkilna osvita Ukraini 2013 [Pre-school education in Ukraine 2013]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
8. Zagalnoosvitni navchalni zakladi Ukraini na pochatok 2010/11 navchalnogo roku [Secondary schools Ukraine at the beginning of the 2010/11 school year]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
9. Zagalnoosvitni navchalni zakladi Ukraini na pochatok 2013/14 navchalnogo roku [Secondary schools Ukraine at the beginning of the 2013/14 school year]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].

10. Prodvjennya navchannya ta zdobuttya professii 2010 p. [Continuing education and entrance into the profession 2010]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
11. Prodvjennya navchannya ta zdobuttya professii 2013 [Continuing education and entrance into the profession 2013]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
12. Osnovni pokazniki diyalnosti vischih navchalnih zakladiv na pochatok 2010/11 navchalnogo roku [Key indicators of higher education in Ukraine at the beginning of the 2010/11 school year]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
13. Osnovni pokazniki diyalnosti vischih navchalnih zakladiv na pochatok 2013/14 navchalnogo roku [Key indicators of higher education in Ukraine at the beginning of the 2013/14 school year]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
14. Pidgotovka naukovih kadriv 2010 [Training of scientific personnel 2010]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
15. Pidgotovka naukovih kadriv 2013 [Training of scientific personnel 2013]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
16. *Socialno-demografichni charakteristiki domogospodarstv Ukraini v 2014 roci (Za danimi vibirkovogo obstejennya umov jittya domogospodarstv Ukraini) [Socio-demographic characteristics of households in Ukraine in 2014. According to sample survey Household Budget Ukraine].* (2014). Derjavna slujba statistiki Ukraini. Kiev. [in Ukrainian].
17. *Economic Activity Ukraine's population in 2013*: Derjavna slujba statistiki Ukraini. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
18. Grishnova, O.A., Samarceva, A.E. (2012). Molodi specialisti na rinku praci Ukraini: problemi konkurentospromojnosti ta pracevlashtuvannya [Young professionals in the labor market: problems of competitiveness and employment]. *Zbirnik naukovih prac Socialno-trudovi vidnosini: teoria ta praktika - Labor Relations: Theory and Practific Scientific, Works*, 1(3), 28-35 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 10.03.2015

doi: <http://dx.doi.org/10.15407/dse2015.02.103>

UDK 330.11 : 378.147(680)

LUCKY SIBANDA

Graduate student, Faculty of Business and Management Sciences
Cape Peninsula University of Technology, South Africa
Keizersgracht and Tennant Street, Zonnebloem, PO Box 652, Cape Town 8000.
E-mail: ckisto@gmail.com

CHUX GERVASE IWU

Prof Dr., Head, Department of Entrepreneurship and Business Management
Faculty of Business and Management Sciences
Cape Peninsula University of Technology, South Africa
Keizersgracht and Tennant Street, Zonnebloem, PO Box 652, Cape Town 8000.
E-mail: iwuc@cput.ac.za

OLUMIDE HENRIE BENEDICT

Dr., Senior Lecturer, School of Accounting Sciences
Faculty of Business and Management Sciences
Cape Peninsula University of Technology, South Africa
Keizersgracht and Tennant Street, Zonnebloem, PO Box 652, Cape Town 8000.
E-mail: benedict@h@cput.ac.za

FACTORS INFLUENCING ACADEMIC PERFORMANCE OF UNIVERSITY STUDENTS

Considering the increasing reports of high student failure rates as well dropout rates worldwide, this study sought to statistically determine what students perceive as the highly influential academic success and or failure factors. The hope was to uncover these factors so as to provide some direction in terms of intervention. A quantitative approach was followed in pursuing this. The population for the study consisted of second year students because they fit the context within which this study defines success and failure. The findings reveal a mix of factors some of which are consistent with previous research on student academic performance. This study derives its uniqueness from the perspective of the significance of the discipline – entrepreneurship, which has been touted as the major economic force that can deliver the necessary socioeconomic development to a country. The results of this study will not only add to the global literature on student academic performance, but will also provide those in management of higher education with the necessary material for intervening in issues of student academic performance. Further research might consider increasing the population size to gain much deeper insights into the perceptions. It may also help to undertake a different research methodology in the form of one-on-one interviews or focus group interviews.

Key words: Failure factors, Success factors, Perceptions, Tertiary Education, University of Technology, Academic performance

© LUCKY SIBANDA, CHUX GERVASE IWU, OLUMIDE HENRIE BENEDIC, 2015

Лаки Сибанда

аспірант, факультет бізнесу та менеджменту
Технологічний університет Капського півострова, Південна Африка
E-mail: ckisto@gmail.com

Чак Жерваз Іву

проф., канд. наук, зав. кафедри підприємництва та менеджменту
факультет бізнесу і менеджменту
Технологічний університет Капського півострова, Південна Африка
E-mail: iwuc@cput.ac.za

Олумід Генрі Бенедикт

старший викладач, канд. наук, Школа бухгалтерського обліку,
факультет бізнесу і менеджменту
Технологічний університет Капського півострова, Південна Африка
E-mail: benedict@cpuc.ac.za

ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА УСПІШНІСТЬ СТУДЕНТІВ УНІВЕРСИТЕТУ

Зважаючи на зростання рівня неуспішності студентів вищих навчальних закладів, а також відсотка відсіву студентів у світі, це дослідження виконане з метою статистично визначити фактори, які, на думку студентів, істотно впливають на їхні академічні успіхи або невдачі. Метою роботи є висвітлення цих факторів для розробки заходів втручання у процес навчання. Дослідження проведено на основі кількісного підходу шляхом опитування студентів другого курсу, (саме вони підходять під контекст, в якому це дослідження визначає успіхи і невдачі). Результати висвітлюють низку факторів, серед них деякі узгоджуються з попередніми результатами дослідження успішності студентів. Ця робота є унікальною з точки зору значущості досліджуваної навчальної дисципліни — підприємництво, яке вважається значним економічним рушієм, що може забезпечити необхідний соціально-економічний розвиток країни. Представлені результати не тільки доповнюють світовий досвід оцінювання академічної успішності студентів, але також можуть використовуватись в управлінні вищою освітою з метою розробки заходів її підвищення. У подальших дослідженнях може бути розглянуто питання про збільшення чисельності опитаних з метою отримання глибших знань про сприйняття навчального процесу. Це також може допомогти провести інші дослідження у вигляді індивідуальних інтерв'ю або опитування фокус-груп.

Ключові слова: фактори неуспішності, фактори успіху, сприйняття, вища освіта, Технологічний університет, академічна успішність.

Лаки Сибанда

аспірант, факультет бізнесу і менеджмента
Технологический университет Капского полуострова, Южная Африка
E-mail: ckisto@gmail.com

Чак Жерваз Иву

проф., канд. наук, зав. кафедрой предпринимательства и менеджмента
факультет бизнеса и менеджмента
Технологический университет Капского полуострова, Южная Африка
E-mail: iwuc@cput.ac.za

Олумид Генри Бенедикт

старший преподаватель, канд. наук, Школа бухгалтерского учета,
факультет бизнеса и менеджмента
Технологический университет Капского полуострова, Южная Африка
E-mail: benedict@cput.ac.za

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА УСПЕШНОСТЬ СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТА

Учитывая растущий уровень неуспеваемости студентов высших учебных заведений, а также процент отсева студентов в мире, это исследование направлено на то, чтоб статистически определить факторы, которые, по мнению студентов, значительно влияют на их академические успехи или неудачи. Цель работы — освещение этих факторов для разработки мер вмешательства в процесс обучения. Исследование проведено на основе количественного подхода путем опросов студентов второго курса, (они подходят под контекст, в котором это исследование определяет успехи и неудачи). Результаты определили ряд факторов, некоторые из них согласуются с предыдущими оценками успеваемости студентов. Это исследование уникально с точки зрения значимости рассмотренной учебной дисциплины — предпринимательство, которое считается значительным экономическим механизмом, обеспечивающим необходимое социально-экономическое развитие страны. Представленные результаты не только дополняют мировой опыт исследования академической успеваемости студентов, они могут быть использованы в управлении высшим образованием с целью разработки мероприятий по повышению студенческой успеваемости. В дальнейших исследованиях целесообразно рассмотреть вопрос об увеличении численности опрошенных с целью получения более глубоких знаний о восприятии учебного процесса. Это также может помочь провести другие исследования в виде индивидуальных интервью или опроса фокус-групп.

Ключевые слова: факторы неуспеваемости, факторы успеха, восприятие, высшее образование, Технологический университет, академическая успеваемость.

Introduction and background. This study trails a previous study (Sibanda, Iwu & Benedict, in press) which simply identified the factors that lead to success and or failure amongst second year students of Entrepreneurship in a university of technology (UoT) in South Africa. That study aimed at identifying the factors so as to generate discussions that could possibly bring about interventions for failure as well as suggestions to improve success. Institutions of higher learning in South Africa and a number of others worldwide have reported high rates of student failure and dropout which have heaped severe burdens on management of these institutions especially considering that most of the institutions are public funded. Following the pressure from government for the institutions to arrest this malaise, there has been increased clamor for workable interventions. This is perhaps why several studies have been undertaken in recent years to try to unearth the factors that influence student failure and or success. In Trinidad and Tobago for instance, Mlambo (2011) reported that chronic high failure rates had warranted a surge of studies intentioned to unravel the reasons for suboptimal academic performance. Also, in the United States of America, Benford and Gess-Newsome (2006) decried what they called ‘moderate or low levels of success in college’. According to Morgan (2001: 234) information on students’ success and failure factors provide both academic and support staff with data to assist with intervention where necessary. Therefore, a need to identify the factors and avail them to both students and lecturers would possibly result in improved student performance. Killen, Marais and Loedoiff (2003:157) conclude that «the provision of an effective educational programme relies, in part, on both the providers and receivers of that programme being adequately aware of the factors that are likely to influence the success and failure of students in that programme».

While the previous study (referred to earlier) was basically exploratory, this paper reports an effort to quantitatively interrogate those factors which were identified during the first exploratory study. Therefore, this study serves to confirm some of the top listed factors in the first study. Essentially, this study attempts to understand the factors that influence academic success/failure at a university of technology so as to provide some form of «guidelines for helping students to reflect on their perceptions and expectations of university study so that they could gain more control over their learning and approach their university studies in ways that enhance their success» (Killen, et al., 2003:147).

A preliminary investigation which provided the impetus for this study was earlier conducted by one of the authors in an academic department at a university in South Africa. It involved monitoring enrolment (cohort) pattern on one of the major modules for a group of students over a minimum study period – i.e. three years. The findings revealed that, out of approximately 150 students who registered for a National Diploma programme in 2010, only 68 of them graduated within the minimum study period of three years.

McKenzie and Schweitzer (2001) in Killen et al. (2003:147) however assert that the «high attrition rates» problem is not unique to South Africa as countries that have shifted the focus of higher education from elitism to mass opportunity experience this trend. Nonetheless, Killen, et al., (2003:147) suggest that «higher education institutions should be proactive in attempting to improve the success rates of their students at the same time as they strive to maintain or improve their academic standards». The foregoing inspired this case study which sought to answer the following research question: what do students perceive as the highly influential academic success and or failure factors? The hope was to quantitatively reveal the relevant variables that influence academic performance. According to Yin (2003, cited in Napier and Makura, 2013:4), case studies are viewed as producing «soft data», which are considered more effective (Baxter & Jack, 2008) for capturing relevant variables in an investigation.

This study's objective was to statistically determine what students perceive as the highly influential academic success and or failure factors. This study is unique in the sense that this is the first study to examine – using statistical software – student academic performance factors in a department of Entrepreneurship in a South African UoT. Moreover the discipline of entrepreneurship has begun to gain traction in recent times perhaps prompted by the increasing need for socioeconomic development – job creation, poverty reduction and increased self employment. These are the touted benefits of entrepreneurship.

The next section reviews pertinent literature associated with the research objective. The theoretical frameworks underpinning this study are also discussed. This is followed by section on research methods. Thereafter the results are presented and discussed. We however conclude with some recommendations afterwards.

Literature review. In line with the Revised Strategic Plan (2010–2015) of the South African Department of Higher Education and Training (2011) as cited in Iwu and Xesha (2011:88), South African colleges and universities still experience poor pass rates despite the numerous studies by experts which have sought to identify academic performance factors. Killen, et al. (2003:148) suggest that universities need to be reasonably confident that students enrolled for programmes will be capable of completing the programme in which they enrol. This is supported by Fraser and Killen (2005:26) who commented that «there is no point in universities admitting students if there is no reasonable probability that those students will succeed in the courses they are enrolled». Chances are high that pass rates would significantly improve if tertiary institutions admitted only students who have the potential to succeed. This would have a positive bearing on the pass rates. However, in justifying the enrolment of academically promising students by institutions, support should also be given to those students who show low chances of success (Potgieter, Ackermann & Fletcher, 2009).

Killen, et al. (2003:148) found that some post enrolment factors that strongly influence success include motivation; students' approach to studying; cultural expectations; psychological factors; student's academic literacy; students' time management skills; peer culture; the quality of teaching; students' belief in their own ability and student support structures offered by the university.

Tait, Van Eeden and Tait (2002) citing Killen, et al. (2003:148), are of the notion that students' approach to study seems to be strongly influenced by their perceptions of what will enhance their chances of success or diminish their chances of failure at university even when those perceptions are misguided. Killen (2003) had indicated that lecturers' perceptions of the factors that contribute to student success appear to influence their approach to teaching and their relationship with students. This study will be crucial to the current case (the department of entrepreneurship) as both students and lecturers might adjust their approaches towards the outcome of their objectives so as to enhance pass rate.

Theoretical framework. Two theoretical frameworks are relied upon to provide substance to the study's objective which is to determine what students perceive as the highly influential academic success and or failure factors. This objective is premised on the need to continuously investigate reasons for poor pass rates as well as dropout rates. The frameworks are Tinto's model of student attrition and the Goal theory.

Tinto's (1975) model of student attrition is identified by Zulu (2008) as a framework that could be regarded for many studies using pre-enrolment and post-enrolment factors to predict student success and failure. Our study partially relies on this framework. Ditcher and Tetley (1999) are of the opinion that suggestions exist in Ramsden (1992) as well as Laurillard's (1993) works that many factors influence students' success in higher education. Examples suggested are the learning context, teaching strategies, student motivation and students' understanding of course requirements.

This study also attaches significance to Goal theory, which Martin and Dowson (2009) avow focuses on the meaning students attach to achievement situations and the purpose of their actions. The Goal theory thus suggests that students tend to be in a better position in making sense of their engagement at university once they are aware of the varying factors that influence their academic performance.

Research methodology. This section presents information about the research design, the data collection methodology, the sample population and the ethical considerations that guided the study. To give context to the meanings of the major variables – success and failure – in this study, we have a sub section that clarifies our contextual definitions.

Design. This study was quantitative in nature; utilizing a questionnaire with a list of factors (success and failure). These factors were ranked on a four point Likert type questionnaire requiring participants to rank each factor from a range of «not influential» to «very influential».

Quantitative methods assist with careful and systematic collection, ordering, description and interpretation of data. Kitto, Chesters and Grbich (2008) support the idea of quantitative research because it explores the behaviour, processes of interaction, meanings, values and experiences of purposefully sampled individuals and groups in their natural context. Simply explained, quantitative research involves the use of numerical values, which are used to count or measure variables derived from questionnaires. Questionnaires are reliable tools for quantitative studies (Lloyd et al., 2012). They help in concealing identities of participants as well as assist in rounding up a large number of subjects unlike the interview method that takes a long time and expense to conduct (Rao, 2010).

Population. There is a large body of knowledge that seeks to identify the factors that are perceived as contributors to students' academic success or failure. These studies mostly focus on the perceptions of first years (Ditcher & Tetley, 1999; Fraser & Killen, 2003; Zulu, 2008; Steenkamp, Baard & Frick, 2009), albeit there are some studies that sought to understand the success/failure factors from a broader view by including senior students apart from first year students (Ditcher & Tetley, 1999; Fraser & Killen, 2005; Zhang & Aasheim, 2011).

The population for this study comprised second year Diploma in Entrepreneurship students of a South African UoT. The Diploma in Entrepreneurship is a three year programme. It has two major subjects namely Financial Management and Small Business Management. Anyone enrolled in the programme must pass the major subjects in the first attempt for them to proceed to the next level and then stand the chance of graduating within the minimum duration (Lancia, Petrucci, Giorgi, Dante & Cifone, 2013). Considering the objective and nature (as in a case study) of this study, it made sense to utilise a population that had gone beyond the first year. The assumption in this case was that first year students would not fit the contextual definitions of «success» and «failure» in this study. Furthermore, first year students may not fit in well with the practical understanding of the meaning of success or failure at university given that they would not have completed a full year of study (i.e. participated in all summative assessments). This was the basis for choosing second year students as the population for this study. This choice is consistent with the objectives of Zhang and Aasheim's (2011) study which set out to capture the perceptions of students on academic success.

Sampling and instrument description. Purposive sampling was used to select the participants for this study in order to ensure that the researchers could access a particular subset of people (Trochim, 2006), who would participate meaningfully in the survey (Adler & Clark, 2007), so as to gain better control of the research process (Keegan, 2009).

A questionnaire with two factor categories (success and failure) was distributed to the target population. These factors were identified by the students in the first phase of Killen's (1994) study. The questionnaire used in this study forms a second phase of Killen's 1994 study on the success/failure factors that influence academic performance hence this validates the instrument used. Previous studies (such as Fraser & Killen, 2003, 2005; Zhang & Aasheim 2011; Ndlovu, 2011) also utilized this questionnaire. Essentially the utility of a quantitative research is justified in the use of numerical values to count or measure variables.

Aside from demographic elements, the questionnaire consisted of thirty eight academic success factors and forty one academic failure factors, which were presented in a Likert format thus: NI = not influential; SI = slightly influential; FI = fairly influential; and VI = very influential. Questionnaires were distributed during one of the lectures, while collection of the questionnaires was reserved for the following week during lecture time. Ninety six questionnaires were received from the students with only two of those invalid.

Ethical consideration. Ethics protocols were observed firstly by obtaining permission to conduct the study by the UoT's Ethics Committee. A meeting was subsequently held between the researchers and the Financial Management lecturer to inform him about the study and to obtain his consent. Dates were suggested by the lecturer for the researchers to visit his class and inform the students about the study. Essentially, these protocols were observed with the intention of obtaining informed consent both from the lecturer and the population. Informed consent is crucial in ensuring that participants understand their position in the research (Mack, Woodsong, Macqueen, Guest & Namey, 2005). The anonymity of participants was protected as their details were concealed. Participants were informed that they will receive feedback on research results upon the completion of the study.

Defining academic success and failure. The specific contextual definitions of these terms, in this study, are presented below:

Success refers to:

- i. A student graduating within the minimum duration of the Diploma in Entrepreneurship at a UoT; and
- ii. Obtaining at least a 50 % mark in all assessments (formative or summative).

However, the term «failure» refers to the following in this study:

- i. graduate student not graduating within the minimum duration of the Diploma in Entrepreneurship at a UoT; and
- ii. Obtaining less than 50 % mark in all assessments (formative or summative). This will result in the student repeating some of the subjects for the whole year or dropping out of the system before completion.

Results and discussion. Results of this study consist of demographic representation of the sample and descriptive statistics of some variables. Cronbach's Alpha was computed to test for reliability of the collected data while the entire data had a Coefficient Alpha of 0.955. The section on success (39 factors) returned a Cronbach Alpha of 0.927 while the section on failure (41 factors) was 0.952. According to Chen, Yang, Shiau and Wang (2006), all these coefficients indicate acceptable level of reliability.

The results are presented in a mix of tables and histograms.

Demographic information. Table 1 below depicts a summary of the demography of the sample. There are equal female and male students. Almost two thirds of the students are between 21 to 25 years with more than a third below. South African students were five times more than the international students.

Factors influencing student academic success. A list of thirty nine factors was presented to the participants in a Likert-type format. The participants had to indicate how they perceive these factors. The range of the scale was from 1 (not influential) to 4 (very influential). Apart from regular study, regular attendance at lecture and hard work, commitment and dedication were considered to be very influential towards student success (see Table 2 below). This confirms that students perceive regular study and class attendance as very influential towards their success. Zhang and Aasheim (2011) had 'study' and 'attend class' ranking the first and second. Other factors which appear in the top six on both studies are hard work, commitment and dedication as well as assignment completion and submission.

The first five factors in the table above were further interrogated statistically producing the data below, which are presented in histograms.

Regular study. Majority of the participants indicated that regular study was a very influential success factor. This finding is somewhat consistent with Steenkamp et al's (2009) study which found that regular attendance at lecture complemented by study effort and long hours spent studying accounted for student's success. Steenkamp et al also indicated that there was a positive correlation between achievement and effort. See Figure 1 below.

Table 1. Demographic data of respondents

Variable	Values	Count	%
Gender	Male	45	47.9
	Female	49	52.1
Age	20 years and below	33	35.1
	21 – 25 years	58	61.7
	26 – 30 years	3	3.2
Nationality	South African	75	79.8
	Non-South African	19	20.2

Source: Fieldwork (Researchers' computation using SPSS)

Table 2. Ranking of factors influencing student success (Top 11)

Success Factors	Mean	Std. Deviation	Rankings
Regular study	3.60	0.693	1
Regular attendance at lecture	3.57	0.711	2
Hard work, commitment and dedication	3.55	0.742	3
Self-motivation to become successful in future	3.51	0.715	4
Self-confidence to make presentations in class	3.49	0.684	5
Assignment completion and submission	3.49	0.758	6
Motivated lecturers	3.40	0.738	7
Having own resources e.g. text books	3.40	0.807	8
Lecturers to communicate exam dates allowing time for preparation	3.40	0.752	9
Timely and regular examination preparation	3.39	0.751	10
Easy access of lecturers' notes and slides via blackboard learning	3.39	0.765	11

Source: Fieldwork (Researchers' computation using SPSS)

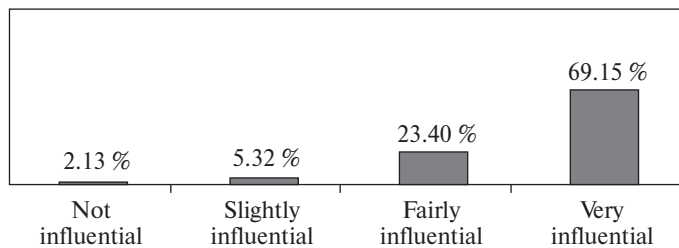

Fig 1. Regular study

Source: Fieldwork (Researchers' computation using SPSS)

Regular attendance at lectures. We found regular attendance at lecture to be a highly influential (68.09%) success factor. Interestingly, Steenkamp et al (2009) identified class attendance as a top ranking success factor. The need for class attendance could be linked to formative assessments which are essential for student progress. According to Steenkamp et al, class attendance can be linked to motivation to do well at school thus strengthening the Goal theory which assumes that the need for achievement could serve as a powerful allure to regularly attend lectures. This argument supports the study by Fraser and Killen (2003). See Figure 2 below.

Self-motivation to become successful in future. Fraser and Killen (2005) identify “dedication to a career goal” as crucial towards student success. More than sixty percent of the respondents perceive this factor to be highly influential towards success.

The least ranking factors are listed below in Table 3. However, it can be observed that they are fairly influential as indicated by the mean of the last ranked factor being almost between 2 and 3 – slightly influential and fairly influential towards success. This could possibly mean that most listed success factors have significant influence towards academic success. In a

study by Zhang and Aasheim (2011), tutors were ranked among the factors which had low influence towards student success. Surprisingly, in a study by Steenkamp et al (2009), class attendance and tutorial class (facilitated by tutors) were identified as significant factors for student success although they are perceived differently in this study.

Factors influencing student academic failure. Noisy lecturing environment and not finishing and doing assignments rank the first and second very influential factors for academic failure respectively. The mean of the top eight factors is slightly above 3 which indicate that they are fairly influential towards academic failure. Other factors confirmed in a previous study (Sibanda et al. in press) are lack of attendance to lecture and insufficient effort – studying. See Table 4 below.

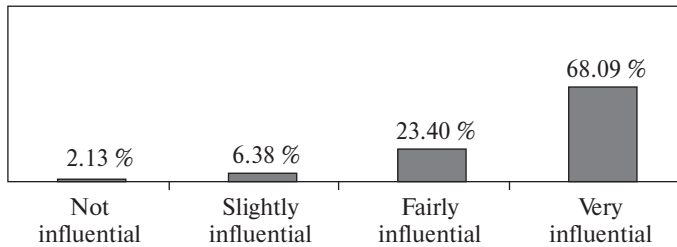

Fig 2. Regular attendance at lecture

Source: Fieldwork (Researchers' computation using SPSS)

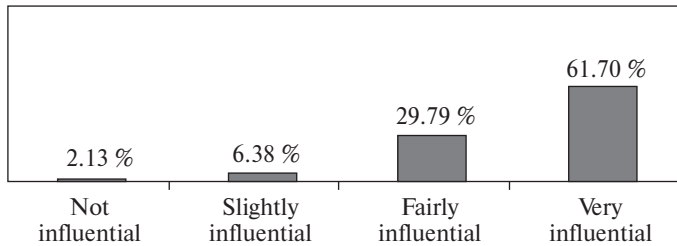

Fig 3. Self-motivation to become successful

Source: Fieldwork (Researchers' computation using SPSS)

Table 3. Ranking of factors influencing student success (Bottom 6)

Success Factors	Mean	Std. Deviation	Rankings
Lecturer and student relationship	3.00	0.962	34
Quiet and comfortable lecture rooms	3.00	0.916	35
Awareness of the available support services e.g. tutors	2.98	0.961	36
Tutorials	2.96	1.004	37
Information if class is cancelled	2.88	1.115	38
Assignments given by all lecturers at the same time	2.66	1.169	39

Source: Fieldwork (Researchers' computation using SPSS)

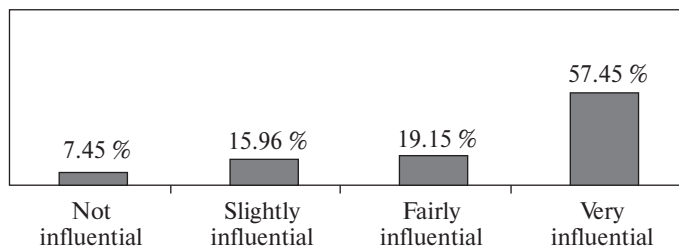
Table 4. Ranking of factors influencing student failure (Top 8)

Failure factors	Mean	Std. Deviation	Rankings
Noisy lecturing environment	3.27	0.986	1
Not finishing or doing assignments	3.17	1.064	2
Insufficient effort – studying	3.17	1.023	3
Lack of communication between student and lecturer	3.14	0.957	4
Lack of attendance at lectures	3.12	1.014	5
Lack of dedication and commitment	3.11	1.031	6
Laziness	3.10	1.058	7
Lack of interest in the course	3.10	1.098	8

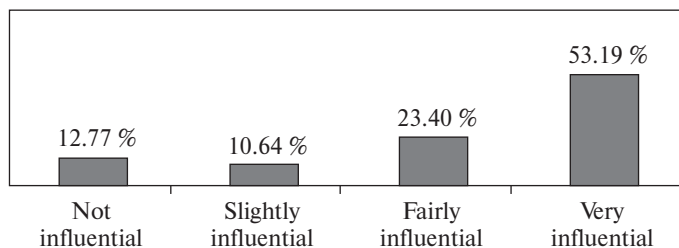
Source: Fieldwork (Researchers' computation using SPSS)

Noisy lecturing environment. Almost sixty percent of the respondents perceive a noisy environment as very influential towards student failure. This could mean that despite students attending lectures, they miss out on most of what the lecturer would have said. This is further depicted in Fig 4 below.

Not finishing or doing assignments. In most subjects, assignments form part of formative assessment in preparation for summative assessment. Partially completing or not doing an assignment highly influences the final mark of the student, in a negative way. See Fig 5 below.

Fig 4. Noisy lecturing environment

Source: Fieldwork (Researchers' computation using SPSS)

Fig 5. Not finishing or doing assignments

Source: Fieldwork (Researchers' computation using SPSS)

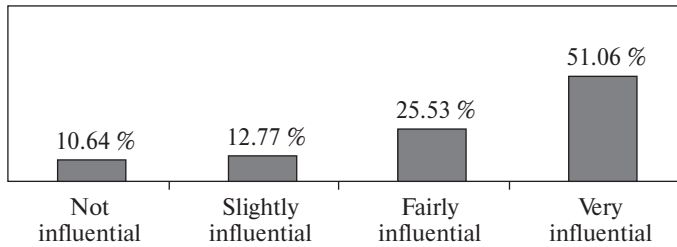

Fig 6. **Insufficient effort – studying**

Source: Fieldwork (Researchers' computation using SPSS)

Insufficient effort – studying. Over fifty percent of the respondents indicated insufficient effort as a very influential factor for student failure.

Lack of attendance at lectures. It is interesting to observe that lack of attendance at lectures ranked 5th (see Table 4) in the list of factors that influence student failure, whereas in the list of factors that influence success (please see Table 2), attendance at lectures ranked 2nd. Steenkamp et al (2009) and Fraser and Killen (2003) nonetheless discussed lack of attendance as crucial as it can prevent student failure. This would imply that students who do not attend classes are not aware of the tips which are given in class hence they may not be able to provide correct answers during formative assessments. Also, lack of attendance is associated with missing formative assessments.

The least ranking factors were upfront cash payment to tutors by students and low self esteem. However, their means are above 2 meaning that they have some sort of influence. See Table 5 below.

There seems to be a relationship between the top ranking factors appearing in both the success and failure factors. For example, regular study is perceived as the top influential factor towards success which could be linked to hard work, commitment and dedication. Regular study, regular attendance and assignment completion and submission are outcomes of hard work, commitment and dedication. It is perceived that the lack of these is highly influential to failure such as insufficient study effort, lack of dedication and commitment, not finishing or doing assignments. The study shows that even if students have regular attendance, regular study among the key influential elements, a noisy lecture environment is perceived as highly influential. This means that it is essential to have a noise free lecture environment for the other factors to be effective. Students largely miss most of what is taught in a noisy lecture

Table 5. **Ranking of factors influencing student failure (Bottom 6)**

Failure factors	Mean	Std. Deviation	Rankings
Lack of self-confidence	2.74	1.026	36
Little usage of the library	2.73	0.986	37
Poor first year foundation	2.69	1.088	38
Not given the opportunity to explore own business ideas	2.64	0.971	39
Low self esteem	2.64	1.106	40
Upfront cash payments to tutors by students	2.48	1.085	41

Source: Fieldwork (Researchers' computation using SPSS)

environment which could render them similar to not attending the lecture. Our previous research (Sibanda et al. in press) as well as (Steenkamp et al, 2009) ranked not paying enough attention in class as one of the top failure factors. This could justify the argument that if some students are not paying attention, they create a noisy lecture environment. Among the top ranking influential failure factors, lack of dedication and commitment is evident in lack of attendance at lectures; insufficient study and not finishing or doing assignments.

Conclusion and recommendations. This study's main intention was to quantitatively identify factors that are responsible for student's academic success or failure. The reason for this was to realise from the findings, possible interventions for the reasons for failure so as to try to improve the factors that lead to success.

The researchers made use of second year students specifically because they fit the context within which this study defines success and failure. Moreover, given previous studies, utilizing second year students was a better option because they would have completed a year of study in higher education.

The study has found a number of factors responsible for success and failure respectively. Among the highly influential factors for success are regular study, regular attendance and assignment completion, which are regarded as products of hard work, commitment and dedication. With regard to failure, factors such as lack of effort, lack of dedication and commitment, not finishing or doing assignments ranked highly.

The results of this study will not only add to the literature on student academic performance, but will also provide those in management of higher education with the necessary suggestions for intervening in issues of student academic performance.

An option for further research would be to increase the population size to gain much deeper insights into the perceptions from all the levels. Also, another angle is finding avenues for integrating the research findings with the approach used by lecturers to improve performance which we think would be ideal to research on. To gain a deeper understanding, one-on-one interviews or focus group interviews are recommended.

REFERENCES

1. Adler, E.S. & Clark, R. (2007). *How it's done: an invitation to social research*. California, Thomson Learning [in English].
2. Baxter, P. & Jack, S. (2008). Qualitative case study methodology: Study design and implementation for novice researchers. *The Qualitative Report*, 13(4), 544–559 [in English].
3. Benford, R. & Gess-Newsome, J. (2006). *Factors affecting student academic success in gateway courses at Northern Arizona University*. Flagstaff, AZ: Center for Science Teaching and Learning, Northern Arizona University. ERIC Document No ED495693 [in English].
4. Chen, S. H., Yang, C. C., Shiau, J. Y. & Wang, H. H. (2006). The development of an employee satisfaction model for higher education. *The TQM Magazine*, 18(5), 484–500 [in English].
5. Ditcher, A. & Tetley, J. (1999). Factors influencing university students' academic success: what do students and academics think? *Paper presented at HERDSA Annual International Conference, Melbourne. (12–15 July 1999)* [in English].
6. Fraser, W. & Killen, R. (2005). The perceptions of students and lecturers of some factors influencing academic performance at two South African universities, *Perceptions in Education*, 23(1), 25–39 [in English].
7. Fraser, W. J. & Killen, R. (2003). Factors influencing academic success or failure of first-year and senior university students: do education students and lecturers perceive things differently? *South African Journal of Education*, 23(4), 254–260. [in English].
8. Iwu, C. G. & Xesha, D. (2011). Used bookstore as a vehicle of learning and development: A case study of a South African tertiary institution. *Journal of Education and Vocational Research*, 1(3), 87–95 [in English].

9. Keegan, S. (2009). *Qualitative research: good decision making through understanding people*. London, Kogan Page [in English].
10. Killen, R., Marais, A. de K. & Loedolff, P. Van Z. (2003). Success and failure in distance education: perceptions of South African students and lecturers in Business Management. *South African Journal of Higher Education*, 17(2), 147–158. Retrieved from: http://reference.sabinet.co.za/webx/access/electronic_journals/high/high_v17_n2_a17.pdf. [in English].
11. Kitto S.C., Chesters, J., & Grbich, C. (2008). Quality in qualitative research. Criteria for authors and assessors in the submission and assessment of qualitative research articles for the Medical Journal of Australia *Med J. Aust*, 188, 243–246 [in English].
12. Lancia, L., Petrucci, C., Giorgi, F, Dante, A. & Cifone, M. G. (2013). Academic success or failure in nursing students: Results of a retrospective observation study. *Nurse Education Today* [in English].
13. Lloyd, C.E., Roy, T., Begum, S., Mughal, S &, Barnett, A.H. (2012). Education and Psychological Aspects Measuring psychological well-being in South Asians with diabetes; a qualitative investigation of the PHQ-9 and the WHO-5 as potential screening tools for measuring symptoms of depression. *Diabet. Med*, 29, 140–147 [in English].
14. Mack, N., Woodson, C., Macqueen, K. M., Guest, G. & Namey, E. (2005). *Qualitative Research Methods: A data collector's field guide*. North Carolina: FHI360 [in English].
15. Martin, A. J., & Dowson, M. (2009). Interpersonal relationships, motivation, engagement, and achievement: Yields for theory, current issues, and educational practice. *Review of Educational Research*, 79(1), 327–365 [in English].
16. Mlambo, V. (2011). An analysis of some factors affecting students' academic performance in an introductory biochemistry course at the University of the West Indies. *Caribbean Teaching Scholar*, 1(2), 79–92 [in English].
17. Morgan, D. (2001). Indigenous education: Factors affecting students' decisions to continue or withdraw from tertiary studies at Flinders University. *International Education Journal*, 2(4), 233–239 [in English].
18. Napier, A. & Makura, A. H. (2013). Students' and staff perceptions of the efficacy of English language literacy support programmes for students at a previously disadvantaged higher education institution in South Africa. *International Journal of Educational Sciences*, 5(1), 1–10 [in English].
19. Ndlovu, M. C. (2011). Students' perceptions of the in-service training for the Advanced Certificate in Education programme. *South African Journal of Higher Education*, 25(3), 523–541. [in English].
20. Potgieter, M., Ackermann, M. & Fletcher, L. (2010). Inaccuracy of self-evaluation as additional variable for predicting of students at risk of failing first-year chemistry. *Chemistry Education Research and Practice*, 11, 17–24 [in English].
21. Rao, T.B. (2010). *Research Methodology*. 3rd ed. New Delhi: Paras. [in English].
22. Sibanda, L., Iwu, C. G., & Benedict, O, H. Academic success factors. Evidence from Entrepreneurship students at a University of Technology. In Press.
23. Steenkamp, L. P., Baard, R. S. & Frick, B. L. (2009). Factors influencing success in first-year accounting at a South African university: A comparison between lecturers' assumptions and students perceptions. *South African Journal of Accounting Research*, 23(1), 113–140 [in English].
24. Trochim, W.M.K. 2006. Nonprobability sampling. Retrieved from <http://www.socialresearchmethods.net/kb/samprnon.php> [in English].
25. Zhang, A. & Aasheim, C. L. (2011). Academic success factors: An IT student perspective. *Journal of Information Technology Education*, 10, 309–331 [in English].
26. Zulu, C. (2008). An exploratory study of first-year students at a historically black university campus in South Africa: their academic experiences, success and failure. *Africa Education Review*, 5(1), 30–47 [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 06.04.2015.

Article received on 06.04.2015 the journal.

doi: <http://dx.doi.org/10.15407/dse2015.02.116>

УДК 336.226(477)

В.С. ЗАЯЦЬ

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних
досліджень імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: zayac@idss.org.ua

**ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ:
ОСОБЛИВОСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ**

Розкрито сутність, якісні ознаки та новітні тенденції сучасного процесу формування сукупних доходів населення. Визначено динамічні зміни в їх структурі, співвідношенні різних джерел надходження та практиці регулювання на державному та регіональному рівнях. Значну увагу приділено проблемі наближення до європейської практики формування доходів населення. У зв'язку з тим, що наразі створення нових джерел надходження сукупних доходів населення ускладнюється суспільно-економічною ситуацією, акцентовано увагу на необхідності посилення її антикризового регулювання, а також вирішенні нагальних проблем, пов'язаних з удосконаленням методології визначення соціальних гарантій і державних стандартів у цій сфері з орієнтацією на прогресивні досягнення європейських країн.

Ключові слова: сукупні доходи населення, заробітна плата, джерела надходження доходів, регулювання доходів, соціально-трудова гарантія та стандарти.

В.С. Заяц

канд. екон. наук, старш. науч. сотр., старш. науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований
имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: zayac@idss.org.ua

**ФОРМИРОВАНИЕ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ:
ОСОБЕННОСТИ И ТЕНДЕНЦИИ**

Исследование и оценка сложных и противоречивых процессов формирования, распределения и использования доходов населения может осуществляться на основе разных методологических принципов — от их теоретического рассмотрения как основного источника воспроизводства рабочей силы и достижения надлежającego уровня жизни до обоснования ведущей функциональной роли в обеспечении нормального течения процессов воспроизводства на уровне регионов. Региональные возможности наращивания объемов доходов и оптимизации их структуры обусловлены, прежде всего, появлением новых источников или диверсификацией существующих при условии комплексного развития экономики территории и рационального использования средств местных бюджетов.

Современный процесс формирования совокупных доходов населения Украины характеризуется изменениями в соотношении основных источников их поступления за 2000–2013 гг., которые можно сгруппировать так: с установившейся восходящей динамикой — оплата труда, доходы от

предпринимательской деятельности и самозанятости, социальные трансферты; со значительной нисходящей динамикой — доходы от продажи сельскохозяйственной продукции, полученной из личных подсобных хозяйств, льготы и субсидии на оплату жилищно-коммунальных услуг; с относительно стабильной динамикой — доходы от собственности, продажи имущества, денежная помощь. Сейчас неденежные доходы населения сохраняют важное значение в основном в регионах с аграрной специализацией.

Абсолютный уровень совокупных доходов подавляющего большинства населения Украины остается чрезвычайно низким. Практика определения минимальных социально-трудовых стандартов существенно отличается от европейской, учитывающей реальную стоимость жизни в стране, а, следовательно, позволяющей обеспечить благосостояние населения. Несмотря на решение задач, направленных на формирование экономически и социально обоснованных нормативов и стандартов оплаты труда, значительная часть украинцев выживает за счет миграционного капитала.

Ключевые слова: совокупные доходы населения, заработная плата, источники поступления доходов, регулирование доходов, социально-трудовые гарантии и стандарты.

V.S. Zaiats

PhD in Economics, Senior Researcher

Ptoukha Institute for Demography

and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Shevchenko, 60

E-mail: zayac@idss.org.ua

THE FORMATION OF POPULATION INCOME IN UKRAINE: SPECIAL ASPECTS AND TRENDS

Research and evaluation of complex and contradictory processes of formation, distribution and use of population incomes can be performed on the basis of different methodological principles — starting from their theoretical consideration as the main source of reproduction of labor power and achieving of the appropriate level of life through to substantiation of leading functional role in ensuring of the normal course of reproduction processes at the regional level. Regional opportunities of income increasing and optimization of its structure are determined primarily by the emergence of new sources or by diversification of existing sources upon condition of territories integrated economic development and rational use of local budgets.

The current process of aggregate population income formation in Ukraine is characterized by changes in the ratio of main income sources during 2000–2013, which can be represented by such groups: with the steady upward trend — salaries and emoluments, entrepreneurial and self-employment income, social transfers; with a significant downward trend — proceeds from the sale of agricultural products obtained from private households, perquisites and subsidies for housing and utilities; with the relatively stable dynamics — property income, revenue from the sale of assets, financial assistance. Currently, non-cash population incomes remain essential mainly in agricultural areas of specialization.

The absolute level of total income of vast majority of Ukraine's population remains low. The practice of determining the minimum social and labor standards substantially differs from European, taking into account the real cost of living in the country, and thus ensuring the welfare of the population. Despite solving of tasks aimed at building of economically and socially justified norms and standards of wages, considerable part of Ukrainians survives using migration capital.

Key words: aggregate income, wages, sources of income formation, adjustment of income, social and labor guarantees and standards.

Постановка проблеми. З ускладненням суспільно-політичної ситуації в країні та зростанням її нестабільності, загрозою дефолту та поглибленням кризових явищ з'являються нові обмеження і ризики щодо забезпечення процесу стабільного формування сукупних доходів населення України та її регіонів, зайнятого в різних секторах економіки, інших організаційно-правових форм власності. Внаслідок значного падіння реальних трудових доходів населення через соціально-економічні негаразди та зростання вартості життя, зниження купівельної спроможності населення

та знецінення заощаджень істотно загострюються проблеми бідності та нерівності. Порушення нормального перебігу процесу формування сукупних доходів населення України містить реальну загрозу його збідніння, посилення нерівності та стрімкої інтенсифікації міграційного впливу високоосвіченої частини українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виявленню новітніх закономірностей та обґрунтуванню тенденцій трансформації структури сукупних доходів населення, дослідженню пов'язаних з ними проблем рівня і якості життя населення присвячено наукові праці відомих українських учених В. Близнюк (V. Blyzniuk), Е. Лібанової (E. Libanova), Л. Лісогор (L. Lisogor), О. Макарової (O. Makarova), В. Новікова (V. Novikov), С. Полякової (S. Polyakova), О. Рогожина (O. Rogozhin), У. Садової (U. Sadova), Л. Ткаченко (L. Tkachenko), Л. Черенко (L. Cherenko) та інших учених. У нових соціально-економічних умовах актуалізуються наукові задачі оцінювання втрат внаслідок зниження рівня трудових доходів більшості населення країни та її регіонів, обумовлених падінням ділової активності, згоранням окремих виробництв, зростанням ризиків незайнятості і безробіття, раптової бідності чи вимушеного переселення.

У сучасних наукових дослідженнях сформовано різні підходи до дослідження та оцінки складних і суперечливих процесів формування, розподілу та використання доходів населення — від їх розгляду як основного джерела відтворення робочої сили і досягнення належного рівня життя, до обґрунтування провідної функціональної ролі в забезпеченні нормального перебігу відтворювальних процесів на рівні регіонів. Доведено, що основні параметри і характеристики, які визначають рівень, динаміку і структуру сукупних доходів населення, є важливими індикаторами виникнення нових соціально-трудових проблем на регіональних ринках праці [1; 10, С. 8–23], головним економічним чинником кінцевого споживання домогосподарств і навіть формування базового демоекономічного стандарту певної території [12, С. 63, 69].

Доходи населення розглядають і досліджують як цілком самостійний об'єкт оподаткування і важливий елемент фінансової системи регіону та його фінансового ринку [4, С. 104; 17, С. 92–94] і як засіб гарантування економічної та соціальної безпеки [7, С. 150–151; 15, С. 98–103]. У зв'язку з цим цілком закономірно основні проблеми і загрози пов'язують зі зниженням сукупних доходів і витрат населення до певної критичної межі, неадекватної змінам реальної вартості життя, на тлі їх інфляційного знецінення, а також ускладненням процесу трансформації доходів у складову інвестиційного капіталу регіонів країни.

Мета статті полягає у визначенні якісних змін у сучасному процесі формування сукупних доходів населення України на регіональному рівні з позиції оцінки співвідношення основних джерел їх утворення як базових у досягненні бажаних орієнтирів рівня життя населення та забезпечення його основних потреб у складних соціально-економічних умовах.

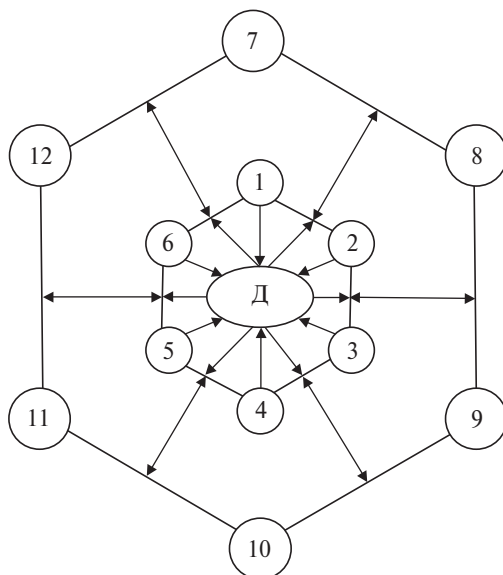
Виклад основного матеріалу. Тривалий процес формування сукупних доходів населення відбувається під впливом дії політичних, економічних та соціальних чинників; він залежить від нагромадженого соціально-економічного потенціалу країни та кожного регіону. Процес формування доходів пов'язаний з широким спектром актуальних проблем — зокрема, порушення його нормального перебігу спричиняє в суспільстві надмірну диференціацію за доходами та бідність, обумовлює зростання обсягів соціальних трансфертів та відповідних бюджетних витрат, покриття яких за складних соціально-економічних умов здійснюється здебільшого через грошо-

ву емісію, що прискорює інфляцію і, відповідно погіршує становище вразливих верств населення. Інший, не менш важливий аспект цієї проблеми, — забезпечення прийняттого рівня міжрегіональної диференціації доходів населення, зайнятого в аналогічних секторах економіки та видах діяльності.

Сучасні наукові трактування процесу формування сукупних доходів населення та змістовного наповнення категорії «дохід» представники різних наукових шкіл подають практично тотожними. Вони виходять з того, що в загальноекономічному розумінні будь-який дохід — це надходження у грошовій або натуральній формі (частина вартості виготовленого суспільного продукту без матеріальних витрат), сформовані внаслідок використання факторів виробництва суб'єктами господарювання [2, С. 218; 5, С. 298; 6, С. 57–60; 13, С. 127; 14; 16, С. 433–434]. Доведено доцільність трактування доходів у широкому розумінні (як усієї сукупності надходжень із різних джерел до населення чи суб'єктів господарювання) та вузькому (як певного потоку грошових надходжень юридичних і фізичних осіб, що формується за одиницю часу) [5, С. 298]. Варто акцентувати увагу на думці акад. НАН України А.А. Чухна, який підкреслював важливість наукового розуміння природи доходу як соціальної оцінки результатів економічної діяльності [18, С. 510].

Залежність між цими взаємопов'язаними процесами формується у конкретному регіональному просторі (рис. 1).

Отже, сучасний процес формування сукупних доходів населення регіонів значною мірою обумовлений трансформаційними змінами у нагромаджені виробничому, інвестиційно-інноваційному, фінансовому і соціальному потенціалах. Рівень їх завершеності — це реальні та потенційні джерела надходження трудових доходів, можливості їх диверсифікації, безпосередньо пов'язаної з продуктивною економічною діяльністю. У зв'язку з цим головна проблема, що набуває загострення і потребує

Д — досягнутий рівень доходів населення; 1 — соціально-трудова стандарти і нормативи; 2 — особиста ініціатива та активність, професійні якості; 3 — соціально-демографічний статус; 4 — сфера докладання праці, оснащення робочого місця; 5 — рівень реалізації трудового потенціалу; 6 — наявність інших (крім трудових) джерел доходів; 7–12 — потенціали регіону: 7 — природно-ресурсний; 8 — виробничий; 9 — інвестиційний; 10 — інноваційний; 11 — фінансовий; 12 — соціальний

Рис. 1. Формування доходів населення в регіональному просторі

Джерело: розроблено автором.

вирішення саме на регіональному рівні, — це розгалуження та досягнення збалансованості різних джерел, що дає змогу підтримувати динамічну рівновагу цього процесу за умов ринкової нестабільності, можливої втрати вітчизняними товаровиробниками ринків збуту, коливання цін на енергоносії чи інших ринкових негараздів.

У зв'язку з цим реальні економічні можливості збільшення обсягу сукупних доходів населення регіонів ми вбачаємо в реалізації потенціалу комплексного розвитку регіонів, розвитку виробничої та соціальної інфраструктури та раціональному використанні коштів місцевого бюджету. Однак складність практичного вирішення цього завдання полягає в тому, що регіональний механізм формування доходів населення має двоїстий характер — з одного боку, його основні параметри (здебільшого мінімальні) визначаються встановленими державою соціальними гарантіями і підпорядковуються їм, з іншого — він залежить від ресурсної бази, структури економіки регіону, економічної активності населення. Головний виклик у цій сфері обумовлений тим, що сучасна державна регуляторна політика зайнятості та оплати праці, на жаль, не орієнтована на те, щоб створити умови, необхідні для реалізації соціально-економічних можливостей регіонів щодо формування нових джерел трудових доходів населення.

Визначені на державному рівні й централізовано встановлені соціальні гарантії та стандарти (мінімальна заробітна плата, прожитковий мінімум, співвідношення між оплатою праці різної складності за тарифною системою) по суті «фіксують» низький рівень оплати праці переважної більшості працюючих за наймом у державному секторі економіки, і водночас є орієнтиром для формування невисокого рівня трудових доходів переважної більшості зайнятих у комерційному секторі.

У зв'язку з провідним значенням цих соціальних гарантії для нормального перебігу процесу формування сукупних доходів населення регіонів необхідно наголосити на принципових відмінностях у методології визначення мінімальної заробітної плати в національній економіці та країнах світу. Якщо в Україні в основу її розрахунку покладено прожитковий мінімум на одну працездатну особу, який характеризує рівень задоволення мінімальних споживчих потреб на рівні фізіологічного виживання і тривалий час не переглядається, то в Сполучених Штатах Америки цей стандарт характеризує вартість життя домогосподарства, що складається з двох дорослих людей і двох дітей [11, С. 292)]. Це дає змогу врахувати специфіку відтворення людського потенціалу країни, а відтак забезпечити формування доходів з орієнтацією на гідний рівень життя. Динаміку основних державних гарантії оплати праці країн Євросоюзу протягом 2002–2013 рр. характеризують показники, представлені у табл. 1.

У цьому контексті необхідно зазначити, що в системі державного регулювання оплати праці мінімальну заробітну плату встановлено наразі в переважній більшості країн Європейського Союзу на основі практики галузевих колективних угод, якими охоплено більшість працюючого населення, при цьому зазвичай її рівень не перевищує 50 % від середньої. Важко переоцінити значення державних гарантії оплати праці та практики їх застосування для загального спрямування процесу формування сукупних доходів населення, тим більше за складних соціально-економічних умов, коли частка працівників з найнижчим рівнем оплати праці є значною.

Динамічні зміни та домінантні тенденції формування доходів відображає структура сукупних ресурсів домогосподарств України (табл. 2), зокрема зростання питомої ваги оплати праці (з 37,1 % у 2000 р. до 50,8 % у 2013 р.) як основного їх джерела для населення країни, переважна більшість якого працює за наймом (80,9 % у 2013 р.) та одержує заробітну платню, що не перевищує 3500 грн (66,5 % зайнятого населення).

Таблиця 1. Динаміка основних стандартів оплати праці країн Євросоюзу у 2003–2013 рр., у євро

Країни	Погодинна (середня) оплата праці		Мінімальна заробітна плата в місяць (на початок року)		Середньорічна заробітна плата	
	2003	2013	2003	2013	2003	2011
Бельгія	29,6	36,5	1163,0	1501,8	34643,0	—
Болгарія	1,4	4,0	56,3	158,5	1677,8	4668,0
Велика Британія	23,6	20,9	1063,8	1249,9	38792,5	40045,0
Голландія	26,5	33,0	1249,2	1469,4	36600,0	46287,0
Люксембург	27,0	35,7	1368,7	1874,2	39587,0	—
Німеччина	26,8	31,3	—	—	37200,0	43300,0
Румунія	1,6	4,8	71,2	157,5	—	6146,0
Фінляндія	24,8	31,4	—	—	30978,0	43848,0
Франція	27,7	34,5	1154,3	1430,2	28847,0	36950,0
Швеція	30,0	40,0	—	—	32177,4	43196,0
Для довідки: Україна	—	0,65	33,5	108,8	—	—

Джерело: за даними <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.

Залежно від характеру змін у співвідношенні основних джерел формування сукупних доходів населення регіонів України за 2000–2013 рр. їх можна згрупувати так: з усталеною висхідною динамікою — оплата праці, доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості, соціальні трансфери; зі значною низхідною динамікою — доходи від продажу сільськогосподарської продукції, одержаної з особистих підсобних господарств, пільги та субсидії на оплату житлово-комунальних послуг; з відносно стабільною динамікою — доходи від власності, продажу майна, грошова допомога. Проведені міжрегіональні порівняння показали, що у промислових регіонах з розгалуженими економічними зв'язками та територіально мобільною робочою силою частка грошових доходів населення є найвищою, негрошові доходи мають істотне значення здебільшого в регіонах з аграрною спеціалізацією. На цьому тлі зберігаються значні міжрегіональні відмінності у досліджуваних структурах, зокрема за часткою заробітної плати — в промислових регіонах вона є значно вищою (рис. 2).

Закономірно, що в економіці регіонів України з найнижчою часткою заробітної плати в структурі сукупних ресурсів домогосподарств, а саме в Закарпатській (32,6 %), Житомирській (34,1), Тернопільській (36,3), Івано-Франківській (37,8 %) областях відмічається і низький рівень середньомісячної оплати праці — відповідно 2553 грн, 2561, 2359 та 2679 грн (за середнього показника 3265 грн у 2013 р.). Найвищий її рівень досягнуто в економіці регіонів країни, де сформовано структуру зайнятості населення з вагомою часткою промислових видів економічної діяльності, фінансового сектору та державного управління.

Достатньо інформативним для об'єктивної характеристики сучасного процесу формування сукупних доходів населення будь-якої країни є співвідношення динаміки ВВП з реальною і номінальною заробітною платою. В Україні протягом 2000–2013 рр. воно є нестійким (рис. 3).

Таблиця 2. Структура сукупних ресурсів домогосподарств України у 2000–2013 рр., %

Показники	Роки									
	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Оплата праці	37,1	46,0	48,4	50,6	49,4	47,9	47,9	49,3	50,9	50,8
Доходи від підприємництва та самозайнятості	2,4	4,9	4,6	5,2	5,3	5,1	6,2	4,6	4,1	4,0
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	5,3	4,6	3,8	3,6	3,3	2,9	3,4	3,2	2,9	2,8
Пенсії, стипендії, допомоги та субсидії	15,9	24,0	23,7	23,0	23,1	26,0	25,9	25,5	27,1	27,2
Грошова допомога та інші доходи	7,4	6,9	7,1	6,6	6,8	6,6	6,7	7,3	6,6	6,6
Грошові доходи	68,1	86,4	87,6	89,0	87,9	88,5	90,1	89,9	91,6	91,4
Вартість спожитої продукції з підсобного господарства та від самозаготівель	17,1	6,0	5,4	4,8	4,0	4,6	4,8	4,5	3,6	3,8
Пільги та субсидії на оплату житлово-комунальних послуг	2,9	0,5	0,6	0,7	0,5	0,6	0,5	0,6	0,5	0,5
Інші негрошові надходження	6,0	2,6	2,2	1,9	1,7	2,2	2,0	1,9	1,8	1,7
Негрошові доходи	26,0	9,1	8,2	7,4	6,2	7,4	7,3	7,0	5,9	6,0
Залучені ресурси (заощадження, позики, повернені борги)	5,9	4,5	4,2	3,6	5,9	4,1	2,6	3,1	2,5	2,6
Сукупні ресурси	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: [3].

Спостерігається уповільнення темпів зростання як номінальної, так і реальної заробітної плати протягом тривалого часу за збереження її низького абсолютного рівня, хоча ці темпи і перевищують аналогічні показники зміни обсягів валового внутрішнього продукту у розрахунку на одну особу.

У структурі сукупних ресурсів домогосподарств України протягом 2000–2013 рр. істотно зросла питома вага доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості (у 1,7 раза), хоча і зазнала впливу кризових явищ 2008–2010 рр. та залишилась низькою відносно аналогічних показників європейських країн. Внаслідок певних кроків з дерегуляції економіки та реформування умов ведення бізнесу Україна підвищила рейтингові позиції у Doing Business і у червні 2014 року посіла 96 місце серед 189 країн

світу за загальним індексом ведення бізнесу [19], увійшовши до числа країн — активних реформаторів бізнес-середовища. Основні перешкоди на шляху досягнення покращень експерти пов'язують усе-таки зі складністю оподаткування.

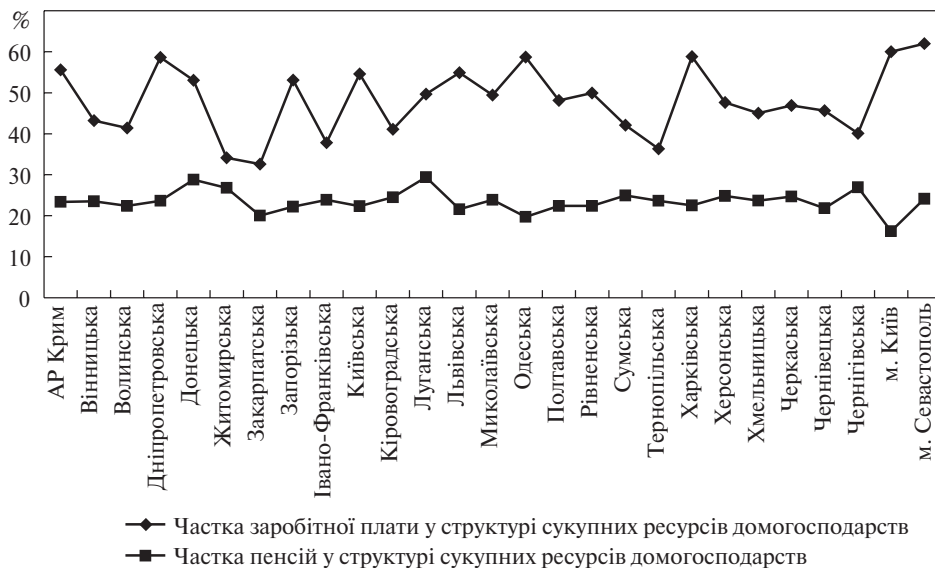

Рис. 2. Частка зарплати і пенсій у структурі сукупних ресурсів домогосподарств регіонів України, 2013 р., %

Джерело: [3].

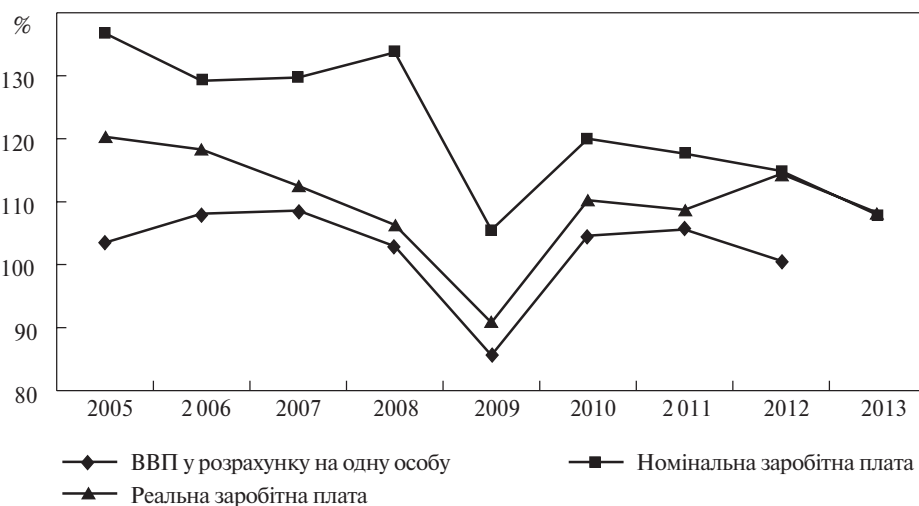

Рис. 3. Динаміка ВВП України у розрахунку на одну особу та середньої зарплати, 2000-2013 р., % до попереднього року

Джерело: за даними <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Таблиця 3. Грошові перекази в Україну, 2007–2014 рр., млн дол. США

Показники	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	9 міс. 2014
Усього	4922	6177	5370	5862	7019	7526	8537	5105
<i>За каналами надходження</i>								
Через коррахунки банків	2818	3275	2832	2959	3252	3278	3293	1813
Через міжнародні платіжні системи	1458	2097	1825	2126	2804	3213	4084	2600
Неформальними шляхами	646	805	713	777	963	1035	1160	692
<i>За джерелами формування</i>								
Оплата праці (без податків)	1842	3024	2855	3373	4022	4619	5662	3358
Приватні трансферти, у т. ч.	3080	3153	2515	2489	2997	2911	2885	1747
грошові перекази робітників	2292	2140	1643	1560	1890	1749	1531	929
інші приватні трансферти	788	1013	872	929	1107	1158	1354	818
Обсяги грошових переказів, % до ВВП	3,4	3,4	4,6	4,3	4,3	4,3	4,7	5,0

Джерело: за даними <http://www.bank.gov.ua/>

Доречно зазначити, що в європейських країнах діє значно менша кількість податкових платежів, зокрема у Швеції їх лише два, Норвегії — чотири, країнах Балтії та Франції — сім платежів [8, С. 49, 101]. Можна очікувати, що передбачені урядом зміни в державному регулюванні податкової сфери з часом позитивно вплинуть на формування сукупних доходів населення, зайнятого в національній економіці. Наразі значна частка доходів формується поза межами вітчизняного ринку праці, а грошові перекази в Україну за останні роки зростають і становлять 5 % до ВВП (табл. 3).

Важливим індикатором досліджуваного процесу є співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати (індекс Кейтця), значення якого за рекомендаціями міжнародних організацій повинно знаходитись в діапазоні 50–60 % [11, С. 215]. Проведені за даними 2013 р. розрахунки показали, що його значення змінюються в діапазоні від 24,3 % (м. Київ) до 51,6 % (Тернопільська обл.) (рис. 4). Це регіони, відповідно, з найвищим рівнем оплати праці і найнижчим, який залишається недостатнім для задоволення першочергових потреб громадян у зв'язку зі зростанням споживчих цін, неефективною індексацією доходів, поширенням неповної зайнятості.

Доводиться визнати, що недостатній рівень диверсифікації структури сукупних доходів населення України з низькою часткою пасивних доходів обумовлює загострення ще однієї проблеми, а саме — високої залежності їх абсолютної величини від найманої праці. Внаслідок цього у 2013 р. в економіці України частка населення з доходами, нижчими за прожитковий мінімум, становила 11,4 % і скоротилась лише на 0,7 відсоткових пунктів порівняно з 2012 роком; при цьому в окремих областях, а саме у Волинській, Рівненській, Тернопільській областях середні значення значно перевищено (рис. 5).

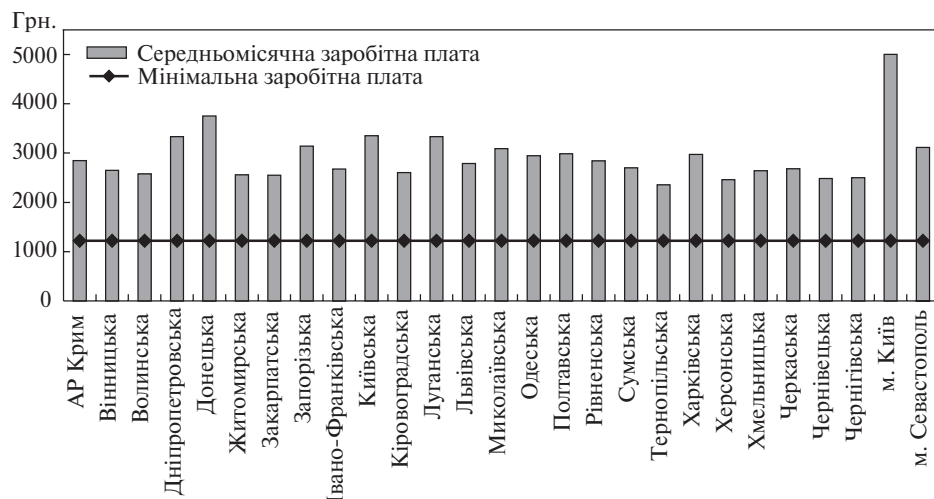

Рис. 4. Середньомісячна і мінімальна заробітна плата в економіці регіонів України, грн, 2013 р.

Джерело: за даними <http://www.ukrstat.gov.ua>

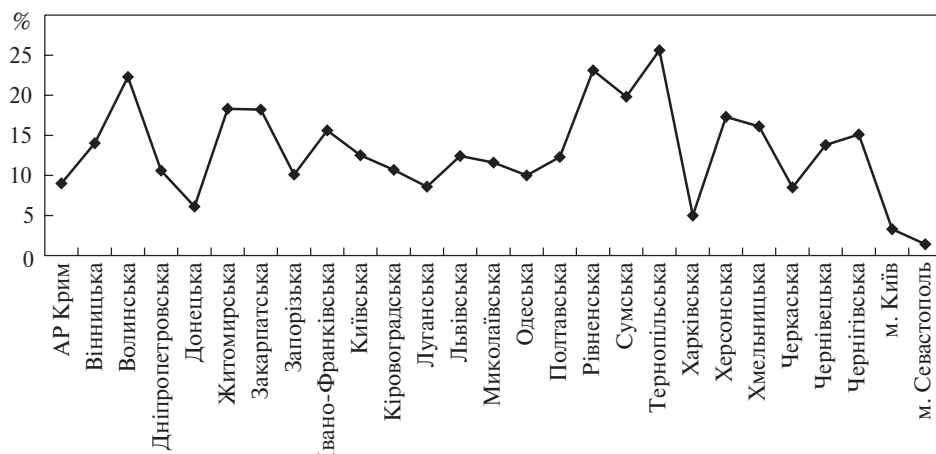

Рис. 5. Питома вага населення регіонів України з грошовими доходами, нижчими за прожитковий мінімум, 2013 р., %

Джерело: [3].

За досягнутим рівнем сукупних доходів (4485,6 тис грн на одне домогосподарство у 2013 р.), заробітної плати та соціальних трансфертів населення регіонів України залишається бідним, з примітивною структурою споживання, орієнтованого здебільшого на задоволення першочергових потреб фізіологічного виживання. Зрозуміло, що абсолютна величина одержаних домогосподарствами доходів неспівмірна з аналогічними показниками домогосподарств європейських країн (табл. 4).

Таблиця 4. Чистий (еквівалентний) дохід домогосподарств європейських країн, 2005–2013 рр., тис. євро на рік

Країни	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Норвегія	25,69	28,41	28,93	31,79	33,73	32,42	36,48	40,13	42,94
Швеція	17,50	17,99	18,85	20,57	21,23	19,73	22,50	24,64	26,41
Великобританія	18,55	19,40	21,14	18,77	16,27	17,11	17,14	19,17	18,69
Франція	15,94	16,23	16,46	18,90	19,66	19,96	20,01	20,61	20,95
Німеччина	16,40	15,65	17,77	18,30	18,59	18,80	19,04	19,59	19,55
Греція	9,40	9,83	10,08	10,80	11,53	11,96	10,99	9,46	8,38
Словаччина	2,83	3,31	3,97	4,79	5,67	6,12	6,31	6,93	6,74
Польща	2,53	3,11	3,50	4,15	5,09	4,40	5,03	5,06	5,17
Латвія	2,20	2,55	3,40	4,75	5,36	4,47	4,16	4,44	4,70
Болгарія	—	1,38	1,48	2,18	2,83	3,02	2,91	2,86	2,92
Для довідки:									
Україна*	1,1	1,4	1,6	2,0	1,50	1,81	1,91	2,23	2,32

* сукупний еквівалентний дохід

Джерело: за даними http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_di04&lang=en

Висновки. Проведені дослідження показали, що за умов соціально-економічної нестабільності власне процес формування доходів населення, що розглядається на регіональному рівні, поступово набуває специфічних ознак, які свідчать про нагромадження значного потенціалу проблем у цій сфері. Це посилення залежності абсолютної величини доходів від централізовано встановлених державних гарантій оплати праці на рівні, що, на жаль, не забезпечують гідного рівня життя; своєрідна «консервація» недостатньо диверсифікованої структури сукупних доходів, що характеризується низькою часткою пасивних надходжень; відсутність для економічно активного населення переважної більшості регіонів країни інших (крім оплати праці за наймом) джерел формування трудових доходів; збереження протягом тривалого часу вагомому значення негрошових форм доходів для населення регіонів аграрної спеціалізації; зростання загальних обсягів грошових переказів в Україну через ускладнення соціально-економічної ситуації; неспівмірність доходів українських та європейських домогосподарств. Виходячи з цього, можна стверджувати, що регіональний механізм формування сукупних доходів населення України та її регіонів потребує істотної модернізації, насамперед у частині визначення напрямів і конкретних шляхів диверсифікації основних джерел формування доходів населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Близнюк В.В. Перспективи розвитку соціально-трудової сфери України / В.В. Близнюк // Pro-sopon. Europejskie Studia Spoteczno-Humanistyczne. — 2012. — № 2. — С. 87–102.
2. Борисов А.Б. Большой экономический словарь / А. Б. Борисов. [2-е изд. перераб. и доп.]. — М. : Книжный мир, 2007. — 860 с.
3. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2013 році: стат. зб. — К. : Державний комітет статистики України, 2014. — 380 с.

4. Данилишин Б.М. Просторова організація продуктивних сил України: мезо- та мікрорегіональний рівень / Б.М. Данилишин, Л.Г. Чернюк, М.І. Фашевський. — Вінниця : Книга-Вега, 2007. — 572 с.
5. Економічна теорія: політекономія : підручник / [за ред. В.Д. Базилевича]. — [2-ге вид.]. — К. : Знання-Прес, 2008. — 581 с.
6. Заяць В.С. Міжрегіональна асиметрія формування доходів населення України, їх диференціація та резерви зростання // Економіка і регіон. — 2009. — № 2 (21). — С. 57–60.
7. Коваленко М.А. Управління економічною безпекою регіону: сутність та механізм реалізації / М.А. Коваленко, І.І. Нагорна, Б.В. Сіленков. — К. : Олді-плюс, 2006. — 444 с.
8. Краус Н.М. Детермінанти тіньової економіки в інноваційних умовах господарювання : монографія. — Полтава : Дивосвіт, 2014. — 148 с.
9. Нерівні можливості дітей в Україні: аналіз та рекомендації для політики / [Л.М. Черенько, С.В. Полякова, В.С. Шишкін та ін.] / ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України, ЮНІСЕФ, Український центр соціальних реформ. — К., 2011. — 47 с.
10. Лич В.М. Людський капітал України: стан, проблеми, перспективи відтворення. — [В.М. Лич, І.К. Бондар, Т.А. Заяць]. — К. : КНУБА, 2009. — 223 с.
11. Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики / за ред. Е.М. Лібанової; Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. — К., 2014. — С. 215.
12. Рогожин О.Г. Економічні механізми міграцій та природного відтворення населення: концепція демоекономічної ніші / Рогожин О.Г. // Демографія та соціальна економіка. — 2009. — № 1 (11). — С. 61–70.
13. Румянцева Е.Е. Новая экономическая энциклопедия / Е.Е. Румянцева. — М. : ИНФРА, 2005. — 724 с.
14. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи [С.І.Бандур, Т.А. Заяць, В.І. Куценко та ін.]. — К. : Брама-Україна, 2006. — 618 с.
15. Сундук А.М. Регіональний вимір економічної безпеки України / А.М. Сундук. — К. : Логос, 2007. — 182 с.
16. Трансформаційна економіка: навч. посіб. / [В.С. Савчук, Ю.К. Зайцев, І.Й. Малий та ін.]. — К. : КНЕУ, 2000. — 612 с.
17. Федоренко В.Г. Інвестознавство : підручник / В.Г. Федоренко, А.Ф. Гойко; за ред. В.Г. Федоренка. — К. : МАУП, 2000. — 408 с.
18. Чухно А.А. Основи економічної теорії / А.А. Чухно, П.С. Єщенко, Г.Н. Климко. — К. : Вища школа, 2001. — 606 с.
19. Рейтинг благоприятности условий ведения бизнеса [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://russian.doingbusiness.org/rankings>

REFERENCES

1. Blyzniuk, V.V. (2012). Perspektyvy rozvytku sotsial'no-trudovoyi sfery Ukrayiny [Development prospects of social-labor sphere of Ukraine]. *Prosopon. Europejskie Studia Spoteczno-Humanistyczne*, 2, 87-102 [in Ukrainian].
2. Borysov, A.B. (2007). *Bolshoy ekonomicheskyy slovar [Great Dictionary of Economics]*. Moskva: Knyzhnyy myr [in Russian].
3. *Vytraty i resursy domohospodarstv Ukrayiny u 2013 rotsi: stat. zb. [Costs and resources of households in Ukraine 2013: stat. yearbook]*. (2014). State Statistics service of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
4. Danylyshyn, B. M., Chernyuk, L. H. & Fashchev'skyi, M. I. (2007). *Prostorova orhanizatsiya produktyvnykh syl Ukrayiny: mezo- ta mikrorehional'nyy riven' [The spatial organization of the productive forces of Ukraine: meso and microregional level]*. Vinnytsya: Knyha-Veha [in Ukrainian].
5. Bazylevych, V.D. (Ed). (2008). *Economic theory: political economy*. Kyiv: Znannya-Pres [in Ukrainian].
6. Zayats'. V.S. (2009). Mizhreghionalna asymetriya formuvannya dokhodiv naselennya Ukrayiny, yikh dyferentsiatsiya ta rezervy zrostannya [Interregional asymmetry of income of the population of Ukraine, differentiation and reserves to growth]. *Ekonomika i rehion. - Economic and region*, 2(21), 57-60 [in Ukrainian].

7. Kovalenko, M.A., Nahorna, I.I. & Silenkov, B.V. (2006). *Upravlinnya ekonomichnoyu bezpekoyu rehionu: sutnist' ta mekhanizm realizatsiyi. [Managing the economic security of the region: the nature and mechanism of implementation]*. Kyiv: Oldi-plyus [in Ukrainian].
8. Kraus, N.M. (2014). *Determinanty tin'ovoyi ekonomiky v innovatsiynykh umovakh hospodaryuvannya: monohrafiya [Determinants of the shadow economy in terms of innovation management]*. Poltava: Dyvosvit [in Ukrainian].
9. Cheren'ko, L.M., Polyakova, S.V., Shyshkin, V.S. (2011). *Nerivni mozhyvosti ditey v Ukraini: analiz ta rekomendatsiyi dlya polityky [Unequal opportunities of children in Ukraine: analysis and recommendations for policy]*. Kyiv: IDSD im. Ptukhy NANU, YuNISEF, Ukrayins'kyi tsentr sotsial'nykh reform [in Ukrainian].
10. Lych, V.M., Bondar, I.K., Zayats', T.A. (2009). *Lyuds'kyi kapital Ukrainy: stan, problemy, perspektyvy vidtvorennya [Human capital of Ukraine: state, problems and prospects playback]*. Kyiv: KNUBA [in Ukrainian].
11. Revko, A.M. (2014). Kupivel'na spromozhnist' zarobitnoyi platy yak bazys rozvytku lyuds'koho potentsialu [The purchasing power of wages as the basis of human development]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho universytetu. — Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, 3, 290-294 [in Ukrainian].
12. Rohozhyn, O.H. (2009). Ekonomichni mekhanizmy mihratsiy ta pryrodnoho vidtvorennya naselennya: kontseptsiya demoekonomichnoyi nishi [Economic mechanisms of migration and natural reproduction: the concept of demo-economic niche]. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika. — Demography and social economy*, 1(11), 61-70 [in Ukrainian].
13. Rumyantseva, E. E. (2005). *Novaya ekonomicheskaya entsyklopedyya [New economic encyclopedia]*. Moskva: YNFRA [in Russian].
14. Bandur, S.I., Zayats', T.A., Kutsenko, V.I. (2006). *Sotsial'nyy rozvytok Ukrainy: suchasni transformatsiyi ta perspektyvy [Social development in Ukraine: modern transformation and prospects]*. Kyiv: Brama-Ukrayina [in Ukrainian].
15. Sunduk, A.M. (2007). *Rehional'nyy vymir ekonomichnoyi bezpeky Ukrainy [Regional dimension of economic security of Ukraine]*. Kyiv: Lohos [in Ukrainian].
16. Savchuk, V.S., Zaytsev, Yu.K. & Malyi, I.Y. (2000). *Transformatsiyina ekonomika: navch. posib. [Transformational economy: teach. guidances]*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
17. Fedorenko, V.H., Hoyko, A.F. (2000). *Investoznavstvo: pidruchnyk [Investment: textbook]*. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
18. Chukhno, A.A., Yeshchenko, P.S. & Klymko, H.N. (2001). *Osnovy ekonomichnoyi teorii [Basics of economic theory]*. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
19. Reytynh blahopryyatnosti uslovyy vedenyya byznesa [Ease of Doing Business Rank]. Retrieved from: <http://russian.doingbusiness.org/rankings> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 23.02.2015.

doi: <http://dx.doi.org/10.15407/dse2015.02.129>

УДК 364.45

О.О. ДАВИДЮК

канд. соціолог. наук, стар. наук. співроб.

зав. від. з проблем соціальних послуг

Науково-дослідний інститут праці і зайнятості населення

Міністерства соціальної політики України та

Національної академії наук України

E-mail: olena.davydyuk@gmail.com

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ РЕІНТЕГРАЦІЇ БЕЗДОМНИХ ОСІБ, ЯКІ ВТРАТИЛИ ЖИТЛО ВНАСЛІДОК ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Обґрунтована необхідність диференційованого підходу в роботі з бездомними особами, які втратили житло внаслідок позбавлення волі. Розглянуто правові норми щодо соціальної адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі, та проаналізовано вітчизняні реалії щодо заходів соціальної підтримки визначеної категорії бездомних. За результатами емпіричного дослідження виявлені основні соціально-демографічні характеристики бездомних осіб, які втратили житло внаслідок позбавлення волі, охарактеризовано стан здоров'я, засоби існування, визначено специфіку потреб щодо реінтеграції. Надано рекомендації щодо впровадження ефективних соціальних заходів підтримки даної категорії бездомних осіб на основі виявлених специфічних потреб. Особливу увагу приділено проблемам працевлаштування — показано, що саме працевлаштування є головною умовою процесу ефективної соціальної реінтеграції та адаптації бездомних осіб, звільнених із місць позбавлення волі. Виявлено проблемні аспекти працевлаштування цієї категорії осіб, не здатних конкурувати на ринку праці, важливим напрямом підвищення зайнятості серед цієї категорії осіб визначено розвиток спеціалізованих соціально-економічних підприємств.

Ключові слова: бездомність, позбавлення волі, реінтеграція, специфічна потреба, соціально-демографічна характеристика.

Е.А. Давидюк

канд. социол. наук, старш. науч. сотр., зав. отд. по проблемам социальных услуг

Научно-исследовательский институт труда и занятости населения

Министерства социальной политики Украины

и Национальной академии наук Украины

E-mail: olena.davydyuk@gmail.com

ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ РЕИНТЕГРАЦИИ БЕЗДОМНЫХ ГРАЖДАН, УТРАТИВШИХ ЖИЛЬЕ ВСЛЕДСТВИЕ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ

Обоснована необходимость дифференцированного подхода в работе с бездомными лицами, потерявшими жилье в результате лишения свободы. Рассмотрены правовые нормы по социальной адаптации лиц, освобожденных из мест лишения свободы, и проанализированы отечественные реалии относительно мер социальной поддержки данной категории бездомных. По результатам эмпирического исследования выявлены основные социально-демографические характеристики бездомных лиц, утративших жилье

© ДАВИДЮК О.О., 2015

в результате лишения свободы, охарактеризовано состояние здоровья, средства существования, определена специфика потребностей в реинтеграции. Даны рекомендации по внедрению эффективных социальных мер поддержки данной категории бездомных лиц на основе выявленных специфических потребностей. Особое внимание уделено проблемам трудоустройства — показано, что именно трудоустройство служит главным условием процесса эффективной социальной реинтеграции и адаптации бездомных лиц, освобожденных из мест лишения свободы. Выявлены проблемные аспекты трудоустройства данной категории лиц, не способных конкурировать на рынке труда, важным направлением повышения занятости среди данной категории лиц определено развитие специализированных социально-экономических предприятий.

Ключевые слова: бездомность, лишение свободы, реинтеграция, специфическая потребность, социально-демографическая характеристика.

O.O. Davydyuk
PhD (Sociology), Head of Department of Social Services
Institute of Labor and Employment
Ministry of Social Policy and
National Academy of Sciences of Ukraine
01030, Kyiv-30, I. Franko str., 15b
E-mail: olena.davydyuk@gmail.com

PROBLEMATIC ASPECTS OF THE REINTEGRATION OF HOMELESS PEOPLE WHO LOST THEIR HOMES AS A RESULT OF IMPRISONMENT

The article is about topicality of a differentiated approach in working with homeless people who lost their homes due to imprisonment. Considered The law on social adaptation of persons released from prison is considered and analyzed domestic realities on measures of social support for certain categories of homeless people are analyzed. According to the results of empirical research identified the main socio-demographic characteristics of homeless people who lost their homes due to imprisonment are identified, described their health, livelihoods are described, defines their specific needs for reintegration are defined. The recommendations on the implementation of effective social support measures of the categories of homeless people are identified on the basis of specific needs. Particular attention is paid to the problems of employment — it is shown that employment is a major prerequisite for effective adaptation and social reintegration of homeless persons released from prison. The identified aspects of employment of this category of persons who are not able to compete in the labor market, the development of specialized socio-economic enterprises is noted as an important area of increasing employment among this category of persons mentioned development of specialized socio-economic enterprises.

Key words: homelessness, incarceration, reintegration, specific needs, socio-demographic characteristics.

Постановка проблеми. Соціальна адаптація та реабілітація осіб, звільнених із місць позбавлення волі, які поповнюють групу бездомних громадян України, є важливим завданням державної влади та органів місцевого самоврядування. Ця тема стає все актуальнішою з кожним роком, адже кількість людей, які стають бездомними, постійно зростає внаслідок складних соціально-економічних умов.

Після звільнення колишні ув'язнені стикаються з масою соціальних проблем. Насамперед, це відсутність житла, засобів до існування, постійної роботи. Значна частина звільнених втратила соціально корисні зв'язки, потребує психологічної, соціальної, юридичної та медичної допомоги. Як показує досвід, звільнені з місць позбавлення волі люди часто повертаються до колишнього способу життя або поповнюють лави бездомних. Одна з основних причин — складна соціальна адаптація.

Тому в структурі такої соціальної групи, як бездомні, особливо ускладненим є процес реінтеграції осіб, що втратили житло внаслідок позбавлення волі. Зазначимо, що під колишніми ув'язненими як групою ризику розуміємо не всіх тих, хто взагалі

протягом життя відбував покарання у місцях позбавлення волі, а тільки тих, хто знаходиться в стані реінтеграції в суспільство після відбуття покарання. Покарання у вигляді позбавлення волі позначається на всьому подальшому житті і кар'єрі людини, а саме на її психологічному стані та конкурентоспроможності на ринку праці.

Україна перебуває на етапі формування політики щодо бездомності, тому вивчення специфічних потреб окремих соціально-демографічних категорій у структурі такої соціальної групи як бездомні особи, дозволить ефективніше вибудовувати стратегії підтримки бездомних, здійснювати цільовий розподіл коштів та ресурсів, гнучкіше реагувати на потреби цієї категорії.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Понад десятирічний досвід роботи з бездомними у нашій країні та вивчення міжнародного досвіду повернення бездомних до нормального способу життя вказав на необхідність диференційованого підходу в роботі з цією групою населення. Соціологічні дослідження, проведені, зокрема, Центром перспективних соціальних досліджень, дозволили обґрунтувати твердження, що сукупність бездомних осіб як соціальної групи за своїми соціально-демографічними та культурно-психологічними характеристиками є неоднорідною. Отже, потребує диференційованих підходів та засобів реінтеграції, різні категорії бездомних всередині даної соціальної групи мають різні специфічні потреби. Тому проблематика реінтеграції бездомних осіб, які втратили житло внаслідок позбавлення волі, знаходиться на перетині досліджень практики роботи з бездомними (Н. Кабаченко (N. Kabachenko), Л. Соловій (L. Soloviy), С. Ананко (S. Ananko), М. Соха (M. Sokha)) та напрацювань у галузі соціальної роботи з особами, що звільняються з місць позбавлення волі (Т. Журавель (T. Zhuravel), В. Калівошко (V. Kalivoshko), О. Кочемировська (O. Kochemirovska), В. Проскура (V. Proskura), О. Вакуленко (O. Vakulenko)). Однак проблема опрацювання та втілення соціальних технологій, які б охоплювали способи організації сприяння засудженим у створенні передумов для успішної адаптації на етапі відбування покарання, а також безпосередніх засобів соціальної адаптації після звільнення за умов відсутності житла, поки що залишається недостатньо розробленою.

Мета статті – виявити специфічні характеристики, потреби, рівень соціальної підтримки бездомних осіб, які втратили житло внаслідок позбавлення волі, для оптимізації заходів щодо їх реінтеграції.

Виклад основного матеріалу. Важливим чинником успішної соціалізації осіб, які звільняються з місць позбавлення волі, є наявність житла після звільнення, як однієї з базових потреб людини для її життєдіяльності. Зокрема, статтею 47 Конституції України передбачено, що кожен громадянин має право на житло [1]. Держава створює умови, за яких кожен громадянин має можливість побудувати своє житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою або органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату згідно із законом.

У реальному житті значній кількості засуджених нема куди повертатись після звільнення, вони часто стикаються з тим, що навіть маючи певну житлову площу до ув'язнення, втрачають її на момент після звільнення. З'ясовується, що вони втратили житло з різних причин: родичі за час відсутності ув'язненого продають житло чи виписують його з помешкання (зрозуміло, з порушенням законодавства), або відбуваються незаконні операції з нерухомістю з боку шахраїв.

Адміністрація установ виконання покарань у відповідності до нормативно-правових актів, що регламентують питання ресоціалізації, соціальної адаптації засуджених, є головним суб'єктом, що відповідає за соціально-побутове влаштування осіб, які готуються до звільнення, у тому числі шляхом визначення місця проживання засудженого. Кримінально-виконавчим кодексом України, а саме ч. 1 статті 156 передбачено, що адміністрація установи не пізніше ніж за три місяці до закінчення строку покарання через територіальні органи внутрішніх справ і центри зайнятості населення вживає заходів до трудового і побутового влаштування засудженого за обраним ним місцем проживання [2]. Координація взаємодії суб'єктів соціального патронажу здійснюється на основі «Порядку взаємодії установ виконання покарань та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» [3].

Законом України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» також передбачено вирішення житлових питань засуджених [4]. Зокрема, у п. 2 статті 10 цього закону йдеться про те, що звільнені особи, які потребують поліпшення житлових умов, мають право на отримання житлового приміщення в порядку, передбаченому законодавством. Там само зазначено, що до звільнення з установ виконання покарань за особами, які відбувають покарання, зберігається житлове приміщення, яке вони на законних підставах займали до засудження. У статті 71 Житлового кодексу уточнено, що житлове приміщення зберігається у випадках взяття під варту або засудження до арешту, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк чи довічне позбавлення волі — протягом усього часу перебування під вартою або відбування покарання, якщо в цьому будинку, квартирі (їх частині) залишилися проживати інші члени сім'ї [5]. Якщо у цьому будинку, квартирі (їх частині) не залишилися проживати інші члени сім'ї, це житло може бути надано за договором оренди (найму) у встановленому законом порядку іншому громадянину до звільнення таких осіб з-під варти або відбуття ними покарання.

Основні питання надання та використання житлового фонду громадянами України регулюються нормами житлового законодавства. Житлове законодавство сьогодні — це, передусім, Житловий кодекс Української РСР від 30.06.1983 № 5464, Постанова Ради Міністрів Української РСР і Української республіканської ради професійних спілок від 11.12.1984 № 470 «Про затвердження Правил обліку громадян, які потребують поліпшення житлових умов, і надання їм жилих приміщень в Українській РСР», Закон України від 12.01.2006 № 3334-IV «Про житловий фонд соціального призначення» [6, 7].

Відповідно до статті 128 Житлового кодексу, порядок надання житлової площі в гуртожитках для тимчасового проживання осіб, які відбували покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк і потребують поліпшення житлових умов або їхня житлова площа тимчасово заселена, або повернути їм колишнє житлове приміщення немає можливості, визначається відповідними органами місцевого самоврядування.

Ухвалення Верховною Радою України Закону України «Про житловий фонд соціального призначення» є фактично першим важливим кроком на шляху реформування відносин у сфері надання безкоштовного житла. Соціальне житло — це житло всіх форм власності (крім соціальних гуртожитків) із житлового фонду соціального призначення, що безоплатно надається громадянам України, які потребують соціального захисту, на підставі договору найму на певний строк.

Для того, щоб одержати соціальне житло, необхідно перебувати на соціальному квартирному обліку.

Соціальний квартирний облік здійснюється відповідними органами місцевого самоврядування за місцем проживання громадян, які мають право на отримання квартир із житлового фонду соціального призначення, після набуття ними повної цивільної дієздатності. Надання громадянам житла з житлового фонду соціального призначення здійснюється за рішенням відповідного органу місцевого самоврядування.

Зазначені процедури вимагають наявності необхідного комплексу документів у особи, проте значна частина колишніх ув'язнених не мають документів, що засвідчують особу, відповідно автоматично «випадають» з цієї системи.

Найголовніше, що державні програми соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, носять декларативний характер, оскільки впираються в бюджетне законодавство України. Згідно зі Статтею 91 Бюджетного кодексу України, всі соціальні програми для цих верств населення фінансуються тільки за рахунок місцевих бюджетів [8]. Але особи, які звільняються з місць позбавлення волі, переважно не мають постійного місця проживання та реєстрації, тому не вважаються членами територіальної громади і на них не спрямовуються кошти місцевих бюджетів.

Таким чином, сучасні правові норми не супроводжуються створенням умов, що запобігають бездомності громадян, які звільняються з місць позбавлення волі. Законодавство передбачає певні заходи щодо зниження ризику потрапляння колишнього ув'язненого в стан бездомності, однак на практиці в більшості випадків вони не діють.

Вирішення питань, пов'язаних з ресоціалізацією колишнього ув'язненого, починається в кращому випадку тільки тоді, коли він сам, уже після звільнення, звертається до відповідного органу або благодійної організації.

Загалом, опрацювання рекомендацій та цільових програм по роботі з бездомними особами в Україні вкрай ускладнене через проблеми збирання статистичної інформації, визначення кількісних характеристик, що в свою чергу ускладнює розробку адекватних, дієвих заходів з подолання явища бездомності. Крім того, вже задіяні соціальні програми та заходи потребують аналізу поточних результатів, виявлення недоліків, негативних тенденцій та розробки корегувальних рекомендацій. Тому необхідним є залучення результатів емпіричних досліджень бездомності. Щодо досліджуваної категорії бездомних осіб, то за даними соціологічного дослідження «Соціальний портрет бездомних осіб» (2012)¹ [9], було визначено, що серед опитаних кількість тих, хто втратив житло внаслідок позбавлення волі, становить 18,3 %. Це переважно чоловіки – 82,9 % (жінок, відповідно, 17,1 %). Здебільшого це особи працездатного віку (рис. 1).

Освітній рівень опитаних представлений середньою та середньою спеціальною освітою (рис. 2). З вищою освітою лише 5,8 %, а от неповну середню мають 15,1 %. Наведені дані ще раз підкреслюють той факт, що цій категорії важко працевлаштуватись – по-перше, через низький освітній рівень, по-друге – через неприйняття роботодавцями їхнього кримінального минулого.

¹ Центром перспективних соціальних досліджень Міністерства соціальної політики України та Національної академії наук України проведено опитування (методом анкетування) бездомних осіб з березня по липень 2012 року в 18 областях України, АР Крим, в м. Київ та м. Севастополь. Згідно з розрахунковою вибірковою моделлю було опитано 982 респондента.

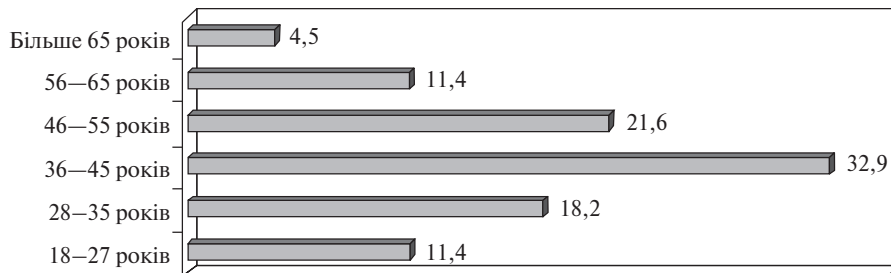

Рис. 1. Розподіл бездомних осіб, що втратили житло внаслідок позбавлення волі, за віком, %

Джерело: побудовано автором за даними [9].

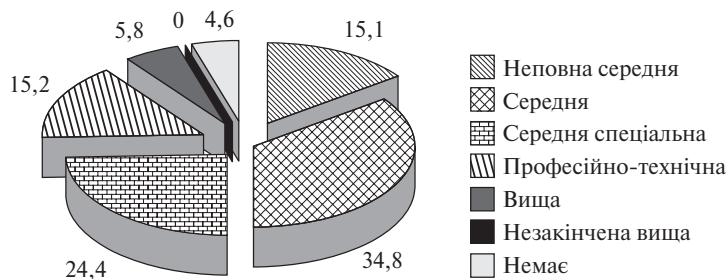

Рис. 2. Розподіл бездомних осіб, що втратили житло внаслідок позбавлення волі, за освітою, %

Джерело: побудовано автором за даними [9].

Серед бездомних осіб, що втратили житло внаслідок позбавлення волі, 75,8 % мають документи, що засвідчують особу; однак 24,1 % зазначили, що не мають таких документів. Фактично половина опитаних (46,5 %) не мають реєстрації.

Переважає більшість опитаних проживають у притулку (42,8 %) та у центрі реінтеграції (29,8 %) (таблиця). Значна частина (14,2 %) перебувають на вулиці.

Як бачимо з рис. 3, основним засобом існування для 45,4 % опитаних є допомога родичів і друзів. Тимчасовою працею заробляють на життя лише 19,3 %, і це при тому, що переважна більшість опитаних — працездатного віку. Допомогою благодійних закладів користуються 19,3 %, а допомогою держави лише 12,5 %, до речі, це найнижчий показник серед засобів існування.

Таблиця 1. Розподіл бездомних осіб, що втратили житло внаслідок позбавлення волі, за місцем проживання на час опитування, %

Місце проживання	2012
У притулку	42,8
На вулиці	14,2
У родичів	3,9
У знайомих	7,8
У центрі реінтеграції	29,8
У соціальному готелі	1,3

Джерело: розраховано автором за даними [9].

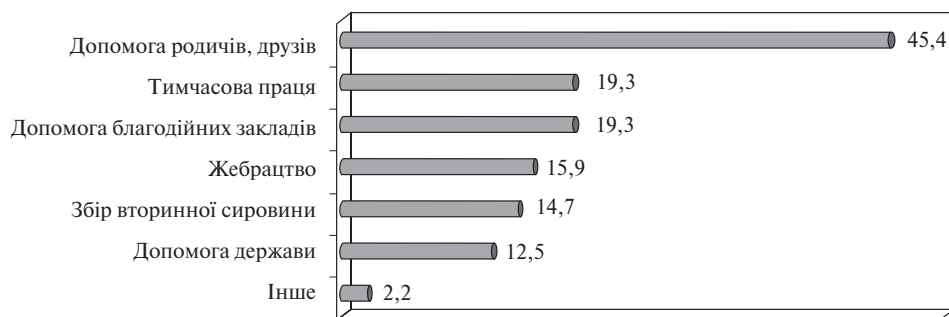

Рис. 3. Розподіл відповідей бездомних осіб, що втратили житло внаслідок позбавлення волі, щодо засобів існування, %

Джерело: побудовано автором за даними [9].

Щодо стану здоров'я, то лише 42,5 % зазначили, що цілком здорові. Серед опитаних бездомних, які хворі на туберкульоз, тих, хто втратив житло внаслідок позбавлення волі – 42,8 %; серед хворих на ВІЛ/СНІД – 33,4 %, серед хворих на гепатит – 30,7 %.

Серед бездомних осіб, які втратили житло внаслідок позбавлення волі, 94,3 % зазначили, що прагнуть повернутися до повноцінного життя, важко відповісти – 5,7 %, і жодної відповіді, яка б заперечувала це бажання.

Для цього опитаним необхідно, в першу чергу, отримати житло (70,9 %) та знайти роботу (55,8 %) (рис. 4). Враховуючи той факт, що лише 19,3 % засобом існування назвали тимчасову працю, а прагнуть працювати більше половини респондентів, знову акцентується увага на складностях працевлаштування цієї категорії бездомних, які, зважаючи ще й на віковий розподіл, потребують розробки окремих підходів щодо працевлаштування.

Отримання житла бездомними особами за сучасної соціально-економічної ситуації взагалі видається нездійсненим завданням, тому переорієнтація в роботі з проблемними категоріями бездомних саме на працевлаштування вбачається пріоритетним напрямом.

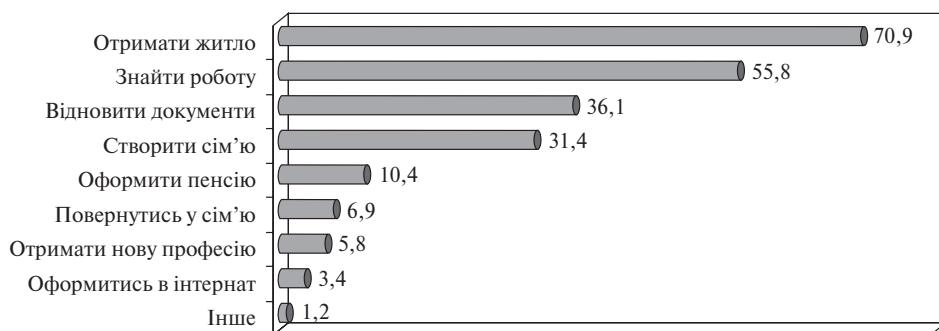

Рис. 4. Розподіл відповідей бездомних осіб, що втратили житло внаслідок позбавлення волі, на питання «Що Вам необхідно для повернення до повноцінного життя?», %

Джерело: побудовано автором за даними [9].

Для колишніх в'язнів, які ще й поповнюють групу бездомних — це потрапляння у замкнене коло, в ситуацію подвійної виключеності з суспільного життя. Робота як можливість подолання стану бездомності стає для цієї категорії нездійсненним завданням. По суті, сьогодні ці люди приречені на відторгнення суспільством. В Україні досі не існує загальнодержавного масштабного проекту щодо соціальної реабілітації людей, які звільнилися з місць позбавлення волі, та осіб без певного місця проживання. Це питання залишається відкритим. На наш погляд, перш за все потрібно переконати суспільство в тому, що люди, які звільняються з місць позбавлення волі та опиняються на вулиці, це така ж частина суспільства і саме воно повинно бути зацікавленим, щоб ця частина була якісною і продуктивною.

Розробляючи рекомендації щодо пом'якшення бездомності серед осіб, які виїшли із місць позбавлення волі, в першу чергу варто зацентрувати увагу на тому, що робота щодо зниження ризику потрапляння в статус бездомного стосується не тільки періоду після ув'язнення, але і набагато більш раннього етапу утримання під вартою. Так, роботу щодо правильного оформлення відповідних документів треба починати ще під час оформлення в СІЗО, і заходи щодо збереження накопиченого людського капіталу повинні вживатися протягом усього терміну перебування в пенітенціарній установі. По можливості, якщо це допускають умови ув'язнення і поведінка самого ув'язненого, за деякий час до звільнення необхідно вживати додаткових заходів з його попередньої соціальної адаптації.

Останнє можливо в різних форматах — зокрема, різні артлі, де використовується праця колишніх ув'язнених. Виробництво такого роду має кілька переваг: колишні ув'язнені набувають певних робочих навичок; у них з'являється можливість заробітку; таким виробництвам легше контактувати з владою (придбання «позитивного» статусу) тощо. Однак є тут і суттєві мінуси, головний з яких полягає в тому, що в даному випадку не вирішується питання ресоціалізації та повернення до нормальної трудової діяльності, оскільки це лише пропозиція працевлаштування. Крім того, не всяке подібне виробництво здатне приносити стабільний і гідний прибуток. Але в цілому, в якості проміжного рішення, що перешкоджає зростанню бездомності та соціальної виключеності колишніх ув'язнених, описаний варіант працевлаштування є достатньо ефективним.

У подальшому працевлаштуванні (оскільки саме воно є головною умовою процесу ефективної соціальної реінтеграції та адаптації бездомних осіб, звільнених із місць позбавлення волі, та, враховуючи проблемні аспекти працевлаштування даної категорії осіб, не здатних конкурувати на ринку праці) важливим напрямом підвищення зайнятості для даної категорії є розвиток соціально-економічних підприємств. Саме вони забезпечують роботою людей, які внаслідок складних життєвих обставин (бездомність, звільнення з місць позбавлення волі) не можуть працевлаштуватися на звичайних підприємствах, а одержаний прибуток на таких підприємствах спрямовується на підтримку соціально вразливих людей.

Важливо зазначити, що жодна служба сама по собі і, відповідно, жоден фахівець сам по собі не може надати уразливого клієнту весь спектр необхідних послуг для вирішення його проблем — потрібен комплексний підхід, тобто організація міжвідомчої взаємодії, ретельне планування, опрацювання плану втручання і контроль над його втіленням у життя, адже сам клієнт цей план побудувати і втілити в життя, як правило, не може.

Таким чином, уразливого клієнту з множинними проблемами потрібна ретельно спланована, координована допомога, щоб він зміг досягти позитивних змін і з часом

унезалежитися від допомоги соціальних служб. Тому в якості основного методу вирішення проблем бездомних осіб, які звільнились із місць позбавлення волі, є соціальний супровід:

- по-перше, зміцнюється позитивна соціальна практика клієнта: у громадян з'являється віра в можливість захисту своїх прав; з'являються необхідні навички спілкування з представниками органів влади;
- по-друге, відбувається поліпшення психологічного, соціального стану і, як наслідок, життєвої активності, а в цілому і якості життя клієнта, виникає основа для поступового переходу клієнта до самостійного вирішення проблем, без участі спеціальних служб;
- по-третє, у процесі соціального супроводу вдається отримати важливу інформацію про наявні проблеми, про ефективність роботи тих чи інших служб, а також щодо нормативно-правових актів, які регулюють різні дотичні сфери, що дозволяє напрацьовувати рекомендації для представників влади.

Тому серед найважливіших видів потрібної соціальної допомоги для осіб, які втратили житло внаслідок позбавлення волі, доцільно виділити подальшу розбудову комунальних та недержавних закладів із надання наявного переліку традиційних соціальних послуг особам, звільненим із місць позбавлення волі. Найбільш актуальною діяльністю в зазначеному напрямі наразі видається кількісний розвиток мережі допомоги звільненим (значне збільшення чисельності закладів) та удосконалення порядку і, головне, практики взаємодії цих закладів із державними організаціями, від яких залежить ефективність допомоги — передовсім, місцевими підрозділами держадміністрацій, систем виконання покарань та внутрішніх справ.

Висновки. Незважаючи на низку нормативно-правових актів, що спрямовані на підготовку до звільнення та підтримку осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі, проблема бездомності вчорашніх в'язнів не є об'єктом активних дій держави, а відсутність достовірного моніторингу порушень прав цієї категорії бездомних та оцінки масштабів цього соціального явища не дозволяє напрацьовувати ефективну комплексну стратегію профілактики бездомності серед ув'язнених та їхньої реінтеграції. Багато питань, без вирішення яких неможливо створити повноцінну систему протидії зростанню бездомності серед колишніх ув'язнених, поки залишаються без відповіді. Це стосується, зокрема, відомчих обмежень та адміністративних бар'єрів, що ускладнюють доступ бездомних до ринку праці, медичної допомоги, освітніх інститутів, інформації, правового захисту.

Варто зазначити, що державна пенітенціарна система в принципі не налаштована на дієву допомогу тим, хто звільняється, тому що своє головне призначення вбачає в іншому — забезпечити ефективне виконання покарання. А потужність інших державних та недержавних служб і закладів з надання соціальних послуг звільненим настільки незначна порівняно з масштабом явища, що не може забезпечити масового вирішення найнагальніших питань. Продуктивній діяльності з подолання соціальної виключеності осіб, які повертаються з місць позбавлення волі, в Україні на цей час перешкоджають такі чинники:

- декларативність правових норм, що регулюють підтримку колишніх ув'язнених;
- спеціальні заклади для бездомних не вирішують проблеми у зв'язку із короткостроковістю перебування в них тих, хто потребує допомоги і житла;
- негативне ставлення керівників підприємств до прийому кадрів із числа колишніх ув'язнених;

- відсутність відповідних економічних стимулів;
- повна або часткова втрата навичок із вирішення життєво важливих проблем за час перебування в ув'язненні;
- неможливість вирішити свої проблеми самостійно, оскільки зароблених у закладах відбування покарань мізерних грошей для цього абсолютно недостатньо;
- розрив соціально корисних зв'язків і ускладнене виникнення нових, у тому числі через те, що ув'язнені відбувають строк не в регіоні свого проживання;
- практично повна відсутність зв'язку між закладами відбування покарань, ув'язненими і громадянським суспільством.

Бездомні особи, які втратили житло внаслідок позбавлення волі, найбільше потерпають від таких проблем:

- правова незахищеність — у цільовому середовищі переважає недостатня поінформованість про свої права/обов'язки, організації, які сприяють реалізації їхніх прав, відповідно, необізнаність, а отже й недоступність допомоги ззовні формує стереотип меншовартості, другосортності;
- паспортизація — фактично третина звільнених не отримують паспортів в установах виконання покарань, що позбавляє їх можливості знайти тимчасове житло, отримати реєстрацію, влаштуватися на роботу;
- стан здоров'я — режим утримання в установах виконання покарань не дозволяє скоротити захворюваність на туберкульоз, навпаки, здоров'я за час ув'язнення істотно погіршується, в'язні інфікуються новими небезпечними для життя хворобами; серед звільнених туберкульоз трапляється в 25–30 разів частіше, ніж у середньому серед населення країни; на волі більшість хворих не отримують своєчасного обстеження та якісного лікування, внаслідок чого стають розповсюджувачами небезпечної хвороби, перебування у стані бездомності додатково погіршує ситуацію;
- працевлаштування — особи даної категорії мають недостатній професійний рівень, низьку мотивацію до праці, незадовільний стан здоров'я, схильність до неадекватної поведінки і порушення трудової дисципліни. Тому вони менш затребувані роботодавцями, частіше схильні до ризику звільнення і дискримінації під час прийому на роботу. Одна з головних проблем полягає в тому, що ці люди можуть погіршити своє становище, погоджуючись на незатребувані робочі місця, в низькооплачувані галузі промисловості, з невеликими можливостями кар'єрного росту тощо. У результаті для тих, хто дійсно прагне змінити своє життя, виникає додатковий бар'єр. Переваги стабільного способу життя представляються незначними, оскільки не призводять до реального повернення людини в суспільство, а, навпаки, затягують її в замкнене коло низьких заробітків і маленьких перспектив.

Бездомні особи, які втратили житло внаслідок позбавлення волі, потребують окремої уваги ще і з тієї причини, що потенційно в якості засобу існування можуть обрати повернення до злочинної діяльності. Багато хто з колишніх в'язнів, яким не пощастило натрапити на осередок соціальної допомоги, або забракло бажання, інформації, інших можливостей для звернення по допомогу, має сумні перспективи: бездомність, нелегальне існування, випадкові заробітки, рецидив криміналу. За цих умов дехто вбачає найбільш прийнятним повернення до в'язниці.

Усі проблеми, з якими стикається досліджувана категорія громадян, а також знайдені рішення варто фіксувати і аналізувати. Про виявлені проблемні зони необхідно

повідомляти владу як інструмент лобіювання внесення системних змін в організацію роботи з бездомними. Реалізуючи заходи комплексно, системно і послідовно можна суттєво зменшити труднощі соціальної адаптації цієї категорії громадян України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 № 1129-IV (Редакція станом на 09.06.2013). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>
3. Порядок взаємодії установ виконання покарань та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Наказ Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України, Міністерства охорони здоров'я України, від 28.03.2012 № 478/5/180/375/212/258. [Електронний ресурс].— Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0487-12>
4. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закон України від 17.03.2011 № 3160-VI. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3160-17>
5. Житловий кодекс Української РСР від 30.06.1983 № 5464-X. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5464-10>
6. Про затвердження Правил обліку громадян, які потребують поліпшення житлових умов, і надання їм жилих приміщень в Українській РСР : Постанова Ради Міністрів Української РСР і Української республіканської ради професійних спілок від 11.12.1984 № 470. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/470-84>
7. Про житловий фонд соціального призначення : Закон України від 12.01.2006 № 3334-IV. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3334-15>
8. Бюджетний кодекс України від 11.08.2013, підстава 242-18. — [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>
9. *Льчук Л.І., Давидюк О.О.* Соціальний портрет бездомних осіб. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=266:2013-04-01-14-42-39&catid=43:2013-03-29-12-45-45&Itemid=48

REFERENCES

1. Konstytutsiya Ukrainy [The Constitution of Ukraine]. Retrieved from : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
2. Kryminal'no-vykonavchyy kodeks Ukrainy vid 11.07.2003 № 1129-IV (Redaktsiya stanom na 09.06.2013) [Penal Code of Ukraine from 11.07.2003 №1129-IV (Revision as of 06/09/2013)]. Retrieved from : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> [in Ukrainian].
3. Poryadok vzayemodiyi ustanov vykonannya pokaran' ta sub'yektiv sotsial'noho patronazhu pid chas pidhotovky do zvil'нення osib, yaki vidbuvayut' pokarannya u vydi obmezhennya voli abo pozbavlennya voli na pevnnyy strok: Nakaz Ministerstva yustytisiy Ukrainy, Ministerstva sotsial'noyi polityky Ukrainy, Ministerstva osvity i nauky, molodi i sportu Ukrainy, Ministerstva okhorony zdorov'ya Ukrainy, vid 28.03.2012 № 478/5/180/375/212/258 [The order of interaction of penal institutions and social patronage subjects in preparation for the release of persons serving a sentence of restriction of liberty or imprisonment for a term: Decree of the Ministry of Justice of Ukraine, Ministry of Social Policy of Ukraine, Ministry of Education, Youth and Sports Ukraine, the Ministry of Health of Ukraine of 28.03.2012 №478/5/180/375/212/258]. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0487-12> [in Ukrainian].
4. Pro sotsia'nu adaptatsiyu osib, yaki vidbuvayut' chy vidbuly pokarannya u vydi obmezhennya voli abo pozbavlennya voli na pevnnyy strok: Zakon Ukrayiny vid 17.03.2011 №3160-VI [On social adaptation of persons who are serving or have served their sentences in restraint of liberty or imprisonment for a term: the Law of Ukraine of 17.03.2011 №3160-VI]. Retrieved from : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3160-17> [in Ukrainian].

5. Zhytlovyy kodeks Ukrayins'koyi RSR vid 30.06.1983 № 5464-X [Housing Code of the Ukrainian SSR of 30.06.1983 №5464-X]. Retrieved from : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5464-10> [in Ukrainian].
6. Pro zatverdzhennya Pravyl obliku hromadyan, yaki potrebuyut' polipshennya zhytlovykh umov, i nadannya yim zhylykh prymishchen' v Ukrayins'kiy RSR: Postanova Rady Ministriv Ukrayins'koyi RSR i Ukrayins'koyi respublikans'koyi rady profesiynykh spilok vid 11.12.1984 № 470 [On approval of the Rules of registration of citizens who need better housing, and providing them with premises in the Ukrainian SSR Council of Ministers of the Ukrainian SSR and Ukrainian Trade Unions Council of 11.12.1984 №470]. Retrieved from : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/470-84-%D0%BF> [in Ukrainian].
7. Pro zhytlovyy fond sotsial'noho pryznachennya: Zakon Ukrainy vid 12.01.2006 № 3334-IV [On Social Housing: Law of Ukraine on 12.01.2006 №3334-IV]. Retrieved from : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3334-15> [in Ukrainian].
8. Byudzhetnyy kodeks Ukrainy vid 11.08.2013, pidstava 242-18 [The Budget Code of Ukraine from 11.08.2013, the base 242-18]. Retrieved from : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> [in Ukrainian].
9. Ilchuk, L.I., Davydyuk, O.O. (2013). Sotsial'nyy portret bezdomnykh osib [Social portrait of the homeless]. Retrieved from : http://www.cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=266:2013-04-01-14-42-39&catid=43:2013-03-29-12-45-45&Itemid=48 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 18.02.2015.

doi: <http://dx.doi.org/10.15407/dse2015.02.141>

УДК 314.172:316.4.066

Д.Г. ШУШПАНОВ

канд. екон. наук, доцент, докторант

Тернопільський національний економічний університет

E-mail: shdg@rambler.ru

ДЕТЕРМІНАНТИ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ: СУТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ

Більшість показників стану і динаміки здоров'я населення України протягом останніх десятиліть істотно гірші за європейські, а деякі й за середньосвітові. Тому українська система охорони здоров'я потребує трансформації. Вона має ґрунтуватися на принципово новій інтерпретації причинно-наслідкових зв'язків між навколишнім середовищем (соціальним та фізичним) та здоров'ям населення, забезпечувати формування якісно нових підходів до збереження здоров'я як на індивідуальному, так і популяційному (національному, регіональному) рівнях. Основою для цього має стати дослідження детермінант здоров'я, їх систематизація та структуризація.

У статті подано авторське тлумачення поняття «детермінанти здоров'я». Здійснено систематизацію цих детермінант залежно від масштабів їх впливу на здоров'я населення. Виділено три рівні: перший – контекстуальний, детермінанти якого визначають характер детермінант інших рівнів. До цього рівня віднесено глобальні та суспільно-політичні детермінанти (рівень демократії, політична обстановка, рівень корупції, ефективність державного управління).

Визначено, що детермінанти другого – структурного – рівня впливають на здоров'я різних груп населення: територіальних, демографічних, соціальних, етнічних і т. п. Детермінанти третього – проксимального рівня обумовлюють індивідуальне здоров'я. Для обох цих рівнів спільними є соціальні, економічні, культурні та екологічні детермінанти, але механізми їхньої дії різні.

Ключові слова: детермінанти здоров'я, здоров'я населення, збереження здоров'я, систематизація, структура, контекстуальний, структурний, проксимальний, Україна.

Д.Г. Шушпанов

канд. екон. наук, доцент, докторант

Тернопольский национальный экономический университет

Украина, 46009, г. Тернополь ул. Львовская, 11

E-mail: shdg@rambler.ru

ДЕТЕРМИНАНТЫ ЗДОРОВЬЯ НАСЕЛЕНИЯ: СУТЬ И ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМАТИЗАЦИИ

Большинство показателей состояния и динамики здоровья населения Украины последние десятилетия существенно хуже европейских, а некоторые и среднемировых. Поэтому украинская система здравоохранения нуждается в трансформации. Она должна основываться на принципиально новой интерпретации причинно-следственных связей между окружающей средой (социальной и физической) и

здоровьем населения, обеспечивать формирование качественно новых подходов к сохранению здоровья, как на индивидуальном, так и популяционном (национальном, региональном) уровнях. Основой для этого должны стать исследования детерминант здоровья, их систематизация и структурирование.

В статье изложено авторское толкование понятия «детерминанты здоровья». Проведена систематизация детерминант здоровья в зависимости от масштабов их влияния на здоровье населения. Выделены три уровня: первый — контекстуальный, детерминанты которого определяют характер детерминант других уровней. К этому уровню отнесены глобальные и общественно-политические детерминанты (уровень демократии, политическая обстановка, уровень коррупции, эффективность государственного управления).

Определено, что детерминанты второго — структурного — уровня влияют на здоровье разных групп населения: территориальных, демографических, социальных, этнических и т. п. Детерминанты третьего — проксимального — уровня обуславливают индивидуальное здоровье. Для этих двух уровней существуют общие социальные, экономические, культурные и экологические детерминанты, но механизмы их действия разные.

Ключевые слова: детерминанты здоровья, здоровье населения, сохранения здоровья, систематизация, структура, контекстуальный, структурный, проксимальный, Украина.

D.G. Shushpanov

PhD in Economics, Associate Professor, Doctoral student (for DSc)

Ternopil National Economic University

Ukraine, 46009, Ternopil, Lviv st., 11

E-mail: shdg@rambler.ru

HEALTH DETERMINANTS: ESSENCE AND SYSTEMATIZATION

In recent decades most indexes of Ukraine's population health state and dynamics are substantially inferior to European ones, alongside with the average world indexes. Under such circumstances the Ukrainian health care system needs transformation. It should be based on fundamentally new interpretation of cause-effect connections between environment (social and physical) and population health, forming qualitatively new approaches to health care at both individual and population (national, regional) levels. It must be based on understating of health determinants, their study and analysis depending on demographic, social, economic, ecological and other criteria.

Health determinants can be divided into three levels. The first, contextual, determinants of which determine the characteristics of other determinants' levels. Global, social and political determinants belong to this level (democracy, political situation, corruption, government effectiveness).

Contextual determinants explained by peculiarities of health in population groups: territorial, demographic, social, ethnic, etc. Proximal determinants are at individual specifics of health. Both levels are characterized by common and divergent determinant groups. Social, economic, cultural and ecological groups constitute common ones. The mechanism of their action on the structural and proximal level is different.

Key words: health determinants, population health, health preservation, classification, structure, contextual, structural, proximal, Ukraine.

Постановка проблеми. Зміна стратегії державного управління у сфері охорони здоров'я є необхідною передумовою розвитку нового «здорового» суспільства. Її потрібно базувати на принципово новій інтерпретації причинно-наслідкових зв'язків між навколишнім середовищем (соціальним та фізичним) і здоров'ям населення, забезпечуючи формування якісно нових підходів до збереження здоров'я на індивідуальному і популяційному (глобальному, національному, регіональному) рівнях. Це неможливо без дослідження детермінант здоров'я, їх вивчення й аналізу залежно від демографічних, соціальних, економічних, екологічних та інших параметрів.

Актуальність теми. Сучасний стан здоров'я населення України викликає неабияке занепокоєння як у фахівців у цій сфері, так і у громадськості. Причиною цього є

аналіз показників, що характеризують здоров'я населення, більшість із яких незадовільні й значно гірші за європейські. Це стосується, зокрема, показників очікуваної тривалості життя, у т. ч. здорового; загального коефіцієнту смертності; коефіцієнтів смертності осіб віком 0–64 роки, у т. ч. від хвороб органів кровообігу та травлення, злоякісних новоутворень; смертності й захворюваності на туберкульоз, захворюваності на ВІЛ/СНІД та інші інфекційні хвороби. На жаль, цей перелік неповний, його можна продовжувати.

Незадовільними є багато показників, що характеризують ризики для здоров'я на популяційному й індивідуальному рівнях. На популяційному це, насамперед, показники корупції, інфляції, яка призводить до зuboжіння населення, зменшення фінансування медичної галузі тощо. Високими залишаються ризики здоров'ю на рівні індивідуума: тютюнопаління, споживання алкоголю, наркотиків тощо. Разом з цим недостатнім є споживання фруктів, бракує фізичної активності.

Драматичні події в Україні протягом 2014–2015 рр. суттєво поглибили зазначені проблеми. Вони потребують термінового розв'язання, адже зволікання загрожує національній безпеці, посилює депопуляцію населення та знижує якість людських ресурсів. Першочергове завдання — зміна наявних підходів до охорони здоров'я, адже нині більшість заходів з охорони здоров'я є екстенсивними: в умовах суттєво обмежених фінансових ресурсів у державі намагаються ліквідувати наслідки хвороб, замість запобігання їм. Тому важливим з методологічного і практичного погляду є пошук інноваційних напрямів розвитку сфери охорони здоров'я: поєднання високої мотивації населення щодо збереження здоров'я з ефективною медичною допомогою. Одним із таких напрямів є дослідження детермінант здоров'я, які мають бути покладені в основу державної політики охорони здоров'я населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-економічним аспектам громадського здоров'я, його оцінювання та охорони в Україні присвячено низку наукових праць та розробок: С.В. Дудник (S.V. Dudnyk), Н.М. Левчук (N.M. Levchuk), Е.М. Лібанової (E.M. Libanova). Низка праць пов'язані із інституційним забезпеченням охорони здоров'я: А.М. Єріної (A.M. Erina), І.В. Рожкової (I.V. Rozhkova) та інших. Через призму національної безпеки досліджує громадське здоров'я Н.О. Рингач (N.O. Ryngach). У контексті впливу на економічне зростання здоров'я населення розглядає Т.О. Підвисоцька (T.O. Pidvysitska). Методичним питанням оцінки громадського здоров'я присвячені праці І.В. Жалінської (I.V. Zhalinska).

Однак, як уже зазначено, стратегічним напрямком дослідження здоров'я має стати з'ясування причинно-наслідкових зв'язків між здоров'ям населення та детермінантами, що його визначають. Виконаних під цим кутом зору досліджень в Україні недостатньо. Серед останніх зарубіжних розробок у цьому напрямі варто згадати праці J. Spijker, M. Marmot and R. Wilkinson, D. Raphael, R.R. Patil, D. Bradshaw, D. Kindig, а також дослідження Комісії із соціальних детермінант Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ). Разом з цим, доцільно зауважити, що однозначних шаблонів дослідження детермінант здоров'я бути не може, адже їхня структура, механізм і ступінь дії відрізняються як між країнами, так і всередині них. Враховуючи кардинальні зміни політичної та соціально-економічної ситуації в Україні, аналіз детермінант здоров'я є актуальним, у т. ч. з позиції вдосконалення політики у галузі збереження здоров'я.

Мета статті полягає у розкритті сутності детермінант здоров'я, їх систематизації та структуризації залежно від масштабу впливу на здоров'я населення.

Досягнення наміченої мети передбачає відповіді на такі запитання:

1. Що таке «детермінанти» та «детермінанти здоров'я» зокрема?
2. Для чого необхідно вивчати детермінанти здоров'я?
3. Скільки є детермінант здоров'я та чи можливо їх об'єднати в групи?
4. Яка роль тих чи інших груп детермінант для здоров'я?

Виклад основного матеріалу. Перші дискусії стосовно ролі зовнішніх чинників для здоров'я розгорнулися ще у XIX ст., однак до 1950-х років провідними серед них фахівці вважали біологічні та фізичні. Поступово науковці зміщували акцент на вивчення чинників, а згодом і детермінант здоров'я як предметів дослідження здоров'я населення. При цьому кардинальної, принципової різниці між категоріями «чинник» та «детермінанта» немає. Низка трактувань категорії «детермінанта» визначає її як чинник, зокрема: «універсальний чинник, який стимулює інтегрування окремих реалій суспільної дійсності в соціальні рамки або середовище, які вже існують (що-йно виникли, відомі давно, створені штучно)» [1, С. 137]. Як чинник визначає «детермінанту» й Оксфордський словник: «детермінанта — це чинник, який здійснює вирішальний вплив на характер або результат чогось» [2].

Отже, *«детермінанта» є, по суті, тим самим чинником, але з конкретизованішим впливом на об'єкт дослідження.* Чинники можуть впливати опосередковано або безпосередньо не впливати у той час, коли триває дослідження, тобто бути потенційними. Це не характерно для детермінант, які обов'язково впливають на об'єкт чи результат. Наприклад, захворювання на рак легенів може бути викликано низкою чинників: шкідливими звичками, спадковістю, станом довкілля тощо. Однак у випадку, якщо хворий тривалий час палить, саме тютюнопаління буде детермінантою даної хвороби. Наведений приклад ілюструє застосування категорії «детермінанта» з позиції медичної концепції (людина буде здорова або захворіє). Це є достатньо вузьким розумінням проблеми. Одне із завдань, які ми намічаємо для себе — це зміна мислення стосовно здоров'я в Україні як на державному, так й на індивідуальному рівнях. Тому наведений приклад необхідно розглядати під іншим кутом зору: «Чому людина здорова і не захворіла на рак легенів?» Відповідь — вона ніколи не палила, дотримувалась здорового способу життя і т. д. У цьому випадку ми маємо на увазі детермінанти здоров'я, а не хвороби, зокрема тютюнопаління (його відсутність). Тобто відсутність тютюнопаління є однією з детермінант, які визначають здоров'я населення та суттєво знижують ймовірність його погіршення.

Враховуючи викладене, ми трактуємо *«детермінанти здоров'я»* як умови, які визначають відмінності у здоров'ї окремих людей, груп населення чи населення країни у цілому. На нашу думку, можна виділити принаймні п'ять напрямів, в яких емпіричне дослідження детермінант здоров'я може мати цінність для його зміцнення, профілактики захворювань і передчасної смертності.

По-перше, участь громади має важливе значення для підтримки здоров'я серед тих осіб і груп населення, чиє здоров'я перебуває під загрозою, тому емпіричне дослідження здоров'я може допомогти пояснити проблеми, з якими досі стикаються фахівці, намагаючись покращити детермінанти в інтересах здоров'я населення.

По-друге, виявлення найвизначальніших для здоров'я детермінант дасть змогу освітнім та медичним установам ефективніше передавати таку інформацію населенню та регулювати політику в галузі збереження здоров'я. Наприклад, якщо аналіз показує недостатність знань, зокрема про епідеміологічну важливість споживання йоду в йододефіцитних районах, то підвищення обізнаності населення стосовно цього може мати вищий пріоритет у фінансуванні програм санітарної освіти.

По-третє, є детермінанти, ступінь впливу яких на здоров'я населення через об'єктивні чи суб'єктивні причини вивчено недостатньо, особливо для певних груп населення (соціальних або етнічних). Прикладом таких детермінант можуть бути соціальний капітал чи ранній період життя. Тому детермінанти, що теоретично ідентифіковані як визначальні для здоров'я населення, заслуговують на подальше дослідження.

По-четверте, вплив детермінант на здоров'я змінний. Науково-технічний прогрес, зміни у суспільних відносинах, соціальному середовищі неминуче позначаються на детермінантах здоров'я. Це означає, що ступінь впливу детермінант на здоров'я змінюється з часом. Те, що визначало здоров'я населення вчора, може відігравати незначну роль сьогодні чи завтра. Суттєво змінюють структуру детермінант збройні та суспільно-політичні конфлікти, природні чи антропогенні катаклізми. Цей комплекс обставин обумовлює те, що детермінанти здоров'я потребують систематичного дослідження й аналізу.

По-п'яте, існують територіальні відмінності детермінованості здоров'я населення, що пов'язано з історичними, культурними та іншими чинниками. Варто зазначити, що в Україні ці відмінності досліджені недостатньо.

Важливим є питання *систематизації та структуризації детермінант здоров'я*. Певні напрацювання у цьому напрямі відомі. Зокрема, ґрунтуючись на дослідженнях А. Антоновського (А. Antonovsky, 1979) [3], який аналізував шляхи пошуку причин захворюваності: «вниз за течією» або «вгору проти течії», ряд дослідників розглядають детермінанти здоров'я на дистальному та проксимальному рівні (Richard L., 1996) [4].

Ілюстрацією такого поділу є також звіт Європейського регіонального бюро ВООЗ для Європи [5]. У ньому зроблені такі загальні припущення: захворювання обумовлені багатьма зовнішніми та внутрішніми причинами; соціальні детермінанти належать до дистального рівня; біологічні детермінанти належать до проксимального рівня; дистальний та проксимальний рівень пов'язані між собою.

Поділ детермінант здоров'я на проксимальний та дистальний рівні є важливим з позиції концептуального розуміння сутності їх дії та можливості корегування з метою повнішої реалізації потенціалу здоров'я та зменшення нерівності щодо здоров'я різних категорій населення.

Однак, не зовсім логічно говорити про дистальний рівень, коли йдеться про здоров'я. Адже виходить, що важливі для здоров'я аспекти розглядають як дещо віддалене. Усунення цього недоліку є можливим, на нашу думку, за рахунок поділу дистального рівня у його класичному розумінні на контекстуальний (глобальний аспект) та структурний (здоров'я населення¹). Частково на цьому наголошує й Комісія ВООЗ із соціальних детермінант здоров'я в пізніших звітах, висвітлюючи, щоправда, соціальні детермінанти: «краще вести мову про структурні детермінанти, а не «дистальні чинники» [6].

Тому пропонуємо вдосконалити наявний дворівневий поділ детермінант здоров'я шляхом диференціювання його на три рівні (рис. 1):

1) контекстуальний – створення передумов для формування детермінант структурного рівня;

2) структурний, пов'язаний із особливостями груп населення: територіальних, демографічних, соціальних, етнічних тощо. Часто, попри спільні детермінанти

¹ «Здоров'я населення – це здоров'я різних соціально-демографічних і територіальних груп населення, яке визначається низкою детермінант, що змінюються у часі» (авторське трактування).

Рис. 1. Структура детермінант здоров'я населення²

контекстуального рівня здоров'я, у різних групах населення здоров'я неоднакове. Ці відмінності пов'язані, власне, із впливом на здоров'я детермінант структурного рівня;

3) проксимальний рівень — детермінанти, пов'язані з індивідуальними особливостями кожної людини, її поведінкою стосовно здоров'я, можуть залежати від детермінант контекстуального та структурного рівнів.

Такий поділ дасть змогу комплексно дослідити детермінанти здоров'я на всіх рівнях їх формування, а в умовах рамкових досліджень допоможе сконцентрувати увагу на детальнішому вивченні механізму, за яким детермінанти того чи іншого рівня визначають здоров'я.

Контекстуальний рівень. Якщо провести аналогію з «річкою життя» А. Антоновського (А. Antonovsky, 1979) [3], то цей рівень — це початок річки (стрілка на рис. 1). Він охоплює детермінанти, на які часто не звертають увагу, тому що вони не є першопричиною хвороб, але ж саме вони у багатьох випадках можуть забезпечити фундамент для доброго здоров'я, адже від них залежать детермінанти нижчого рівня та їх прояви у майбутньому. Тобто, детермінанти контекстуального рівня, до яких належать глобальні та суспільно-політичні процеси діють на здоров'я населення, як правило, опосередковано, через детермінанти нижчих рівнів.

До глобальних можна віднести детермінанти здоров'я, найбільш віддалені від окремої людини, які мають на неї вплив. Вони пов'язані зі складним явищем глобалізації — всесвітньої інтеграції технологічних, економічних, соціальних, культурних, інституційних, екологічних та інших процесів. Зв'язок між глобалізацією і здоров'ям є багатоманітним, глобалізація може вплинути на здоров'я незліченними способами. Наслідки її можуть бути прямими — на рівні населення в цілому чи окремих

² Склад автор.

осіб, або опосередкованими, через економіку та інші детермінанти, такі як освіта, культура тощо.

До глобальних детермінант можна віднести глобальні структури управління, економічну глобалізацію, міжнародну торгівлю, міжнародну міграцію, глобальні соціальні взаємодії (міграція, конфлікти, соціальний капітал та мережі зв'язку), глобальну зміну клімату тощо. Ці детермінанти можуть позитивно або негативно впливати на формування здоров'я. Позитивно впливають, наприклад, глобальні структури управління [7, С. 3], такі як ВООЗ, Світовий банк (СБ), Світова організація торгівлі (СОТ) та ін. Остання, зокрема, у 2002 році заборонила імпорт продуктів, які містять шкідливий для здоров'я азбест. СБ у свою чергу відзначає важливість доброго здоров'я для економічного розвитку і фокусується на досягненні цілей розвитку тисячоліття. Разом з Міжнародним валютним фондом (МВФ) СБ відіграє значну роль у глобальному управлінні охороною здоров'я. Так, у 2015 році СБ представив «Стратегію викорінення крайньої бідності до 2030 року», що безперечно матиме позитивні наслідки для здоров'я населення.

Надзвичайно важлива роль у регулюванні здоров'я населення на глобальному рівні належить ВООЗ, яка приділяє значну увагу соціальним детермінантам. Так, на Всесвітній конференції з соціальних детермінант здоров'я (Ріо-де-Жанейро, Бразилія, 2011) наголошено, що зменшення несправедливості щодо здоров'я насамперед може бути досягнуто за допомогою впливу на соціальні детермінанти здоров'я [8].

На те, як людина взаємодіє з глобальним навколишнім середовищем, суттєво впливає національна політика. Наприклад, забезпечення мешканців України, які потребують ліків іноземного виробництва, залежить від національних законів або правил, що дозволяють їх імпорт. Таким чином глобальні детермінанти пов'язані з суспільно-політичними. Останні діють у межах певної країни. До них ми відносимо: рівень демократії, рівень корупції, політичну обстановку та ефективність державного управління.

Демократія — це сукупність принципів і практичних заходів, які захищають свободу людини. У демократичних країнах саме народ має суверенну владу над законодавцем та урядом. З одного боку, рівень демократії може впливати на здоров'я, незалежно від результатів дії інших детермінант здоров'я. З іншого, він може мати наслідки для здоров'я населення опосередковано, наприклад, через соціально-економічні процеси.

Низькі показники демократії українського суспільства (у 2012 р. за комбінованим індексом демократії Україна займала лише 84 місце серед 165 країн [9]) є однією з проблем, без розв'язання яких неможливе нормальне функціонування системи охорони здоров'я. Прискорення демократизації суспільства дасть змогу політичним інститутам ефективніше розв'язувати проблеми, пов'язані зі збереженням здоров'я, зокрема через запровадження загального медичного страхування, поліпшення медичних послуг та збільшення доступності програм зі збереження здоров'я. Прикладом таких інститутів за кордоном є Національна служба охорони здоров'я Великої Британії або Організація медичного страхування Канади.

Політична ситуація — це конкретне співвідношення політичних сил, сукупність подій, результат політичної діяльності. Вона може бути стабільною і нестабільною (конфліктною); простою і складною; реальною, поточною, можливою, тощо. Вплив політичної ситуації на здоров'я населення досліджено не належним чином. Наприклад, політична стабільність поряд із демократичними засадами є запорукою ефективності діяльності соціальних інститутів, дотичних до питань охорони здо-

ров'я. Проблеми, пов'язані з політичною стабільністю (нестабільністю), унаочнені недавніми подіями в Україні: збройний конфлікт на території країни має масштабні наслідки для здоров'я. Точної офіційної статистики з приводу показників захворюваності та смертності у зоні конфлікту немає, однак світовий досвід показує, що на території конфлікту, по-перше, зростають показники смертності, інвалідності й захворюваності населення; по-друге, значно обмежується доступ до медичних послуг; по-третє, уряд вимушений збільшувати військові витрати, що за браку фінансових ресурсів негативно позначається на фінансовому забезпеченні інших державних сфер, у тому числі охорони здоров'я.

Рівень корупції є одним із визначальних чинників розвитку суспільства та здоров'я зокрема. Варто виділити два аспекти корупції та її впливу на здоров'я. Перший пов'язаний із загальною корумпованістю в суспільних інститутах, що знижує ефективність діяльності освітніх, культурних установ, закладів соціальної інфраструктури, екологічних організацій, тобто всіх структур, які пов'язані з формуванням здоров'я населення. Другий аспект стосується корупції у, власне, сфері охорони здоров'я. У рейтингу 2013 року Україна мала високі показники корупції й опинилась на 144 місці (серед 175 країн) [10]. Корумпованість в українській системі охорони здоров'я набула загрозливих для здоров'я населення масштабів. Низка корупційних схем, насамперед пов'язаних із державними закупівлями та дозвоільною системою Міністерства охорони здоров'я, позбавляють багатьох українців повноцінного лікування та збереження здоров'я. Протягом багатьох років розкрадаються бюджетні кошти, що виділяються на медицину в сфері дитячої та дорослої онкології, розсіяного склерозу, ВІЛ/СНІД, гепатиту, гемофілії та ін. Наприклад, Україна забезпечує ліками лише 43 % ВІЛ-інфікованих та 88,3 % хворих на туберкульоз. Навіть придбані державою ліки часто невчасно надходять до хворих, що спричиняє вимушене переривання процесу лікування. Як результат, кожен восьмий ВІЛ-інфікований українець помирає через відсутність ліків, кожен третій ВІЛ-інфікований хворіє на туберкульоз [11, С. 10]. За рівнем смертності від туберкульозу Україна займає перше місце у Європі – 18 осіб на 100 тис. населення (у середньому по Європейському Союзу – 0,95) [12]. Усе це дає підстави говорити про вкрай негативний вплив корупції на здоров'я населення.

Ефективність державного управління. Результативність системи охорони здоров'я, поліпшення детермінант здоров'я ґрунтуються на інституціональній основі, яка полегшує процес прийняття рішень на всіх рівнях державного управління. Для цього необхідна стійка міжвідомча співпраця між урядовими установами на місцевому, регіональному та державному рівнях й ефективніша реалізація політики зі створення або зміцнення законодавчої бази.

Структурний рівень. На відміну від детермінант контекстуального рівня, більшість детермінант структурного рівня впливають на здоров'я населення безпосередньо, однак при цьому не визначають його індивідуальних особливостей.

Детермінанти, які визначають здоров'я населення на структурному рівні, можна об'єднати у групи: соціальні, економічні, культурні, медичні та екологічні (рис. 2)³. Цей поділ має певний аспект умовності, адже низку детермінант можна віднести одночасно до кількох груп.

Зокрема освіта має як соціальні, так і культурні витоки, а також певним чином економічні. Наявність освіти загалом та освіти щодо здоров'я означає, що людина

³ Важливими є також демографічні детермінанти, пов'язаних зі статеві-віковим розподілом населення. Однак характер їх впливу на здоров'я більш сталий, ніж у перерахованих на рис. 2.

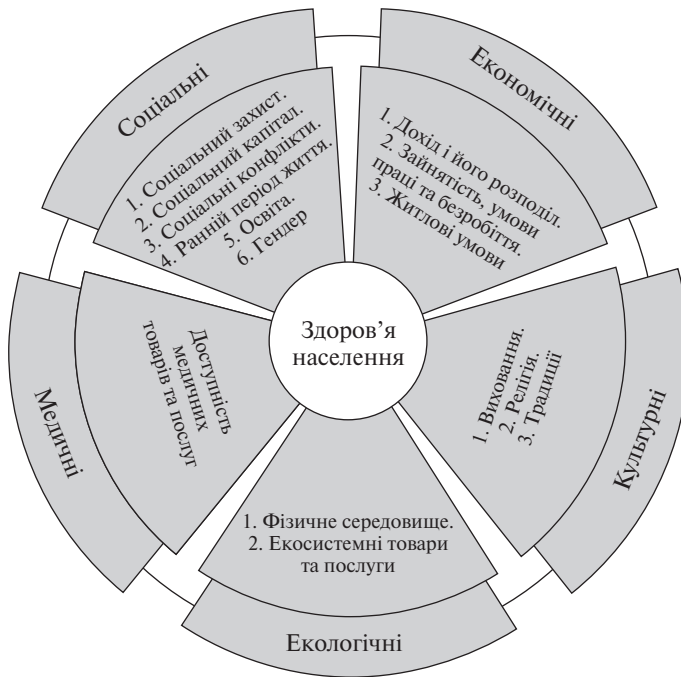

Рис. 2. Детермінанти здоров'я (структурний рівень)⁴

може отримувати, узагальнювати і розуміти основну інформацію, яка необхідна для прийняття відповідних рішень стосовно збереження здоров'я. Така освіта також передбачає здатність розуміти інструкції до медичних препаратів, які відпускають за рецептом, листків призначення, медичних освітніх брошур тощо. Тому освіта є важливою детермінантою здоров'я і результатом взаємодії різних сфер життєдіяльності суспільства.

Незважаючи на певні суперечності, пов'язані із віднесенням детермінант до певних груп, таке групування є необхідним, адже дає змогу виявити значимість тої чи іншої сукупності детермінант для здоров'я.

Деталізація і конкретизація детермінант здоров'я населення відбуваються на **проксимальному (індивідуальному) рівні**. На цьому рівні детермінанти також варто об'єднати у соціальні, економічні, культурні та екологічні групи. Однак, на відміну від структурного рівня, склад детермінант цих груп та механізм їхньої дії є дещо іншим. Наприклад, вплив одних з найвизначальніших для здоров'я на структурному рівні соціальних детермінант може проявлятися по-різному не тільки в групах населення (територіальних, соціальних тощо), а й стосовно окремих людей у межах цих груп. Причому це відбувається попри наявність спільних демографічних, біологічних та інших ознак. Поряд з іншим, існують відмінності у здоров'ї окремих осіб у межах груп населення за умови однакового впливу соціальних детермінант структурного рівня, пов'язані з індивідуальним способом життя (поведінкою) на проксимальному рівні.

⁴ Склад автор.

Також до соціальних, економічних, культурних та екологічних детермінант, які стосовно людини є зовнішніми (екзогенними), на проксимальному рівні додаються детермінанти ендегенного походження: біологічні та психологічні. Біологічні спричинені генетикою, спадковістю. Психологічні також є певним чином спадковими, хоча й можуть змінюватися з часом.

Серед дослідників здоров'я давно тривають суперечки щодо ролі *різних детермінант (чинників) для здоров'я*. Наведемо деякі з них.

Дослідження науковців Інституту здоров'я населення Університету Вісконсін розподіляє значення різних груп детермінант для здоров'я так (2010): соціальні та економічні – 40 %, спосіб життя – 20 %, медичне обслуговування – 20 %, навколишнє середовище – 10%, [13, С. 7]. Автори інших досліджень також віддають значну перевагу соціальним детермінантам або чинникам, що впливають на здоров'я, практично у межах 40–55 %. Лише В.П. Петленко (1997) [14] та Дж.М. Макгінніс (2002) [15], які виконували дослідження понад 10 років тому, віддають їм 25 і 15 % відповідно. Наукові публікації останніх років висвітлюють чітку тенденцію до збільшення частки соціальних та економічних детермінант у загальній їх сукупності. Це доводить вагомість соціально-економічних детермінант у формуванні здоров'я населення та необхідність вивчення їхніх структурних елементів, механізму дії в конкретних умовах і прогнозуванню на майбутнє.

Висновки. Проведене дослідження свідчить, що:

- детермінанти здоров'я є умовами, які визначають відмінності у здоров'ї окремих людей, груп населення чи населення країни у цілому. Характер дії детермінант на здоров'я у просторі і часі є змінним, тож існує необхідність їх систематичного дослідження й аналізу;
- детермінант здоров'я є безліч. Тому вони потребують систематизації та структуризації. Враховуючи масштаби впливу на здоров'я населення, запропоновано три рівні детермінант: контекстуальний, структурний та проксимальний. Ці рівні носять ієрархічний характер. Найвищий рівень – контекстуальний. Він є передумовою формування детермінант інших рівнів. Найнижчий рівень – проксимальний, на якому власне визначається здоров'я індивідуума під дією детермінант усіх рівнів. Суть детермінант різного рівня не змінюється, може змінюватися тільки форма. Однак при цьому одні з них впливають на здоров'я опосередковано, а інші – безпосередньо. Головним завданням є пошук найбільш впливових на даний момент для конкретного населення детермінант. До останнього часу такі дослідження в Україні не були комплексними та недостатньо враховувались у ході формування стратегії охорони здоров'я;
- пріоритетними у визначенні здоров'я за сучасних умов є соціально-економічні детермінанти: дохід та його розподіл; зайнятість; умови праці та безробіття; житлові умови; соціальний захист; соціальний капітал; соціальні конфлікти; ранній період життя; освіта, гендер тощо. Аналіз останніх публікацій свідчить, що вказана група детермінант визначає здоров'я приблизно на 40 %. Однак ця цифра може змінюватись залежно від країни чи території, для якої проводиться дослідження.

Тому перспективами подальших розвідок є виокремлення ключових показників, які характеризують детермінанти здоров'я, з'ясування ролі тих чи інших детермінант у формуванні здоров'я населення України та її окремих регіонів в умовах нинішньої суспільно-економічної реальності. Особливу увагу необхідно зосередити на соціально-економічних детермінантах: виявленні кореляційних залежностей між ними та

показниками здоров'я населення в сучасних умовах з метою розробки заходів щодо підвищення ефективності державної політики у сфері збереження здоров'я, зниження смертності та захворюваності населення, пошуку резервів для економії фінансових ресурсів, які витрачаються на медицину.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Gurvitch G.* Problèmes de la sociologie générale / *Gurvitch G.* // *Traité de sociologie* / Sous la dir. de Georges Gurvitch. En 2 t. — T. 1. — Paris : Presses Universitaires de France, 1958. — 251 c.
2. Definition of determinant in English [Electronic resource]. — Retrieved from <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/determinant?q=determinant>.
3. *Antonovsky A.* Health, Stress and Coping / *A. Antonovsky.* — San Francisco: Jossey-Bass, 1979. — 255 p.
4. *Richard L.* Assessment of the Integration of the Ecological Approach in Health Promotion Programs / *L. Richard, L. Potvin, N. Kishchuk, H. Prlic, L.W. Green* // *American journal of health promotion*. — 1996. — Vol 10. — № 4. — P. 318–328.
5. *Whitehead M.* Levelling up (part 1): a discussion paper on concepts and principles for tackling social inequities in health. [Electronic resource] / *M. Whitehead, G. Dahlgren.* — Copenhagen : WHO Regional Office for Europe, 2006. — Retrieved from http://www.who.int/social_determinants/resources/levelling_up_part1.pdf.
6. *Solar O.A.* Conceptual framework for action on the social determinants of health. Social Determinants of Health Discussion : Paper 2 (Policy and Practice) [Electronic resource] / *O. Solar, A. Irwin.* — Geneva : World Health Organization, 2010. — 75 p. — Retrieved from http://www.who.int/sdhconference/resources/ConceptualframeworkforactiononSDH_eng.pdf.
7. *Huynen, Maud MTE.* The health impacts of globalisation: a conceptual framework / *M. MTE Huynen, P. Martens; H. BM. Hilderink* // *Globalization and health*. — 2005. — Vol. 1, Is. 1. — P. 14–26.
8. Outcome of the World Conference on Social Determinants of Health [Electronic resource]. — Rio de Janeiro, Brazil, October 2011. — Retrieved from http://www.who.int/sdhconference/background/news/B130_R11-en.pdf.
9. *Lauth H.-J.* Kombiniertes Index der Demokratie (KID) [Electronic resource] / *H.-J. Lauth.* — Universität Würzburg? 2013. — Retrieved from http://www.politikwissenschaft.uni-wuerzburg.de/lehrbereiche/vergleichende/forschung/neuer_index_der_demokratie_nid.
10. Global Corruption Report 2006. [Electronic resource]. — Retrieved from http://files.transparency.org/content/download/473/1950/file/2006_GCR_HealthSector_EN.pdf.
11. Аналітичний звіт: Хто заробляє на епідеміях ВІЛ/СНІДу та туберкульозу в Україні. — К., 2013. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://issuu.com/halynayanchenko/docs/zvit_corrected7_ukr_1.
12. European Health for All database (HFA-DB). WHO. [Electronic resource]. — Retrieved from <http://www.euro.who.int/en/data-and-evidence/databases/european-health-for-all-database-hfa-db>.
13. *Booske, B.* Different perspectives for assigning weights to determinants of health [Electronic resource] / *B. Booske, J. Athens, D. Kindig, H. Park, P. Remington.* — Retrieved from <https://uwphi.pophealth.wisc.edu/publications/other/different-perspectives-for-assigning-weights-to-determinants-of-health.pdf>.
14. *Петленко В.П.* Валеология человека: здоровье — любовь — красота: в 5-ти т. Т. 5 : Гармония чувств и образ жизни / *В.П. Петленко.* — СПб; Минск : Петроградский и КО : ООО Оракул, 1997. — 359 с.
15. *McGinnis J.M.* The Case For More Active Policy Attention To Health Promotion / *J.M. McGinnis, P. Williams-Russo, J.R. Knickman* // *Health Affairs — Millwood va then Bethesda MA*, 2002. — Vol. 21. — Part 2. — P. 78–93.

REFERENCES

1. Gurvitch, G. (1958). Problèmes de la sociologie générale. *Traité de sociologie*. Sous la dir. de Georges Gurvitch, Vol. 1. Paris: Presses Universitaires de France [in French].
2. Definition of determinant in English. [www.oxforddictionaries.com](http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/determinant?q=determinant). Retrieved from <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/determinant?q=determinant> [in English].

3. Antonovsky, A. (1979). *Health, Stress and Coping*. San Francisco: Jossey-Bass [in English].
4. Richard, L. (1996). Assessment of the Integration of the Ecological Approach in Health Promotion Programs. *American journal of health promotion*, Vol. 10, 4 [in English].
5. Whitehead, M. (2006). Levelling up (part 1): a discussion paper on concepts and principles for tackling social inequities in health. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe. *www.who.int*. Retrieved from http://www.who.int/social_determinants/resources/leveling_up_part1.pdf. [in English].
6. Solar, O. A. (2010) Conceptual framework for action on the social determinants of health. Social Determinants of Health Discussion: Paper 2 (Policy and Practice). Geneva: World Health Organization. *www.who.int* Retrieved from http://www.who.int/sdhconference/resources/ConceptualframeworkforactiononSDH_eng.pdf. [in English].
7. Huynen, Maud MTE. (2005). The health impacts of globalisation: a conceptual framework. *Globalization and health*, Vol. 1, 1 [in English].
8. Outcome of the World Conference on Social Determinants of Health (2011). *www.who.int*. — Rio de Janeiro, Brazil. — Retrieved from http://www.who.int/sdhconference/background/news/B130_R11-en.pdf. [in English].
9. Lauth, H.-J. (2013) Kombiniierter Index der Demokratie (KID). Universität Würzburg. *www.politikwissenschaft.uni-wuerzburg.de*. Retrieved from http://www.politikwissenschaft.uni-wuerzburg.de/lehrbereiche/vergleichende/forschung/neuer_index_der_demokratie_nid [in German].
10. Global Corruption Report (2006). *files.transparency.org* Retrieved from http://files.transparency.org/content/download/473/1950/file/2006_GCR_HealthSector_EN.pdf [in English].
11. Analitichnyi zvit: Khito zarobliaie na epidemiakh VIL/SNIDu ta tuberkulozu v Ukraini. (2013) Kyiv. *www.issuu.com*. Retrieved from http://issuu.com/halynayanchenko/docs/zvit_corrected7_ukr__1_ [in Ukrainian].
12. European Health for All database (HFA-DB). WHO (2014). *www.euro.who.int*. Retrieved from <http://www.euro.who.int/en/data-and-evidence/databases/european-health-for-all-database-hfa-db> [in English].
13. Booske, B., Athens, J., Kindig, D., Park, H., Remington, P. (2010). Different perspectives for assigning weights to determinants of health. *www.countyhealthrankings.org*. Retrieved from: <http://www.countyhealthrankings.org/sites/default/files/differentPerspectivesForAssigningWeightsToDeterminantsOfHealth.pdf> [in English].
14. Petlenko, V. P. (1997). *Valeologiya cheloveka: zdorove — lyubov — krasota: [Valueology human being: health — love — beauty]*. V.P. Petlenko. (Vols. 1-5). St. Petersburg.; Minsk: Petrogradskiy i KO: OOO Orakul [in Russian].
15. McGinnis, J. M., Williams-Russo P., J. R. Knickman (2002). The Case For More Active Policy Attention To Health Promotion. *Health Affairs — Millwood va then Bethesda MA*. Vol 21, 2 [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 17.11.2015.

doi: <http://dx.doi.org/10.15407/dse2015.02.153>

УДК 314.743

І.О. МОСТОВА

канд. геогр. наук, наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних

досліджень імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: mostovajairina@yandex.ru

ЗОВНІШНІ ТРУДОВІ МІГРАЦІЇ У ДОВГОСТРОКОВОМУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ КРАЇН-ЕКСПОРТЕРІВ

Проаналізовані результати досліджень стосовно взаємодії зовнішньої трудової міграції з окремими соціальними і економічними аспектами розвитку країни-експортера робочої сили та обґрунтовані можливі наслідки такої взаємодії. Показано, що серед складових міграційних процесів грошові перекази відіграють найважливішу роль у розвитку суспільства і держави як у короткостроковій, так і у довгостроковій перспективі. Розрахована кореляційна залежність між розміром міграційного капіталу та основними макроекономічними показниками (валовий внутрішній продукт, індекс споживчих цін та рівень безробіття). Показано прояв основних положень зарубіжних досліджень щодо міграції та соціально-економічного розвитку в умовах західноукраїнського регіону як регіону-донора робочої сили. Обґрунтовано необхідність проведення досліджень трудової міграції в Україні з метою виявлення конкретних наслідків її впливу на розвиток держави.

Ключові слова: трудова міграція, реєміграція, домогосподарства, соціально-економічний розвиток, робоча сила, трудові ресурси, грошові перекази.

И.О. Мостовая

канд. геогр. наук, науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: mostovajairina@yandex.ru

ВНЕШНИЕ ТРУДОВЫЕ МИГРАЦИИ В ДОЛГОСРОЧНОМ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ СТРАН-ЭКСПОРТЕРОВ

Проанализированы результаты международных исследований относительно взаимодействия внешней трудовой миграции с отдельными социальными и экономическими аспектами развития страны-экспортера рабочей силы, а также обоснованы возможные последствия такого взаимодействия. Показано, что среди в составляющих миграционных процессов денежные переводы играют важнейшую роль в развитии общества и государства как в краткосрочной, так и в долгосрочной перспективе. Рассчитана корреляционная зависимость между размером миграционного капитала и основными макроекономическими показателями (валовый внутренний продукт, индекс потребительских цен и уровень безработицы). Выявлена тесная связь между размером миграционных переводов и расходами

© МОСТОВА І.О., 2015

домохозяйств на образование, капитальными инвестициями населения на строительство собственных квартир и индивидуального жилья, количеством малых предприятий, численностью населения со среднемесячными доходами ниже прожиточного минимума, индексом промышленной продукции и продукции сельского хозяйства. Показано проявление основных положений зарубежных исследований в сфере миграции и социально-экономического развития в пределах западноукраинского региона как региона-донора рабочей силы. Охарактеризована специфика внешней трудовой миграции в Украине. Обоснована необходимость проведения исследований трудовой миграции в Украине с целью выявления конкретных последствий ее влияния на развитие государства.

Ключевые слова: трудовая миграция, реэмиграция, домохозяйства, социально-экономическое развитие, рабочая сила, трудовые ресурсы, денежные переводы.

I.O. Mostova

PhD in Geography, researcher

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Kyiv, Shevchenko Blvd., 60

E-mail: mostovajairina@yandex.ru

EXTERNAL LABOUR MIGRATION IN THE LONG TERM SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE EXPORTING COUNTRIES

The article deals with the results of international studies about interaction of labour migration with some social and economic aspects of labour exporting country's development. Also there are shown the possible consequences of this interaction are shown. The article reports that remittances play a critical role in the society and state development in the short and long term. There was calculated The correlation coefficient between the size of the migration capital and major macroeconomic indicators (GDP, CPI and unemployment) is calculated. The closeness of relationship between the size of migration remittances and household expenditure on education, public capital investments for construction their of own apartments and private housing, the number of small enterprises, population with average incomes below the subsistence minimum, the index of industrial products and agricultural products is revealed in the article. Application of the basic ideas about international migration and socio-economic development in terms of the western region as a region of donor labour is reflected upon in the article. The specificity of external labour migration in Ukraine is characterized. The necessity of the research labour migration research in Ukraine is justified in order to identify the specific consequences of its impact on the development of the state is soundly.

Key words: labour migration, re-emigration, households, socio-economic development, manpower, labour force, money transfers.

Постановка проблеми. Обґрунтована оцінка впливу зовнішньої трудової міграції на економічний розвиток країни є важливою умовою формування ефективної державної політики у сфері міграції. Більшість науковців, політиків та підприємців давно дійшли висновку, що без усвідомленого і спрямованого регулювання процесів міграції працівників ризики для економіки країни та соціальної сфери разом із налагодженою системою соціального захисту населення є невідворотними. У довгостроковому соціально-економічному розвитку країни вартий уваги зарубіжний досвід теоретико-методологічних підходів оцінки ролі зовнішніх трудових міграцій.

Метою даної статті є узагальнення теоретичних положень щодо ролі зовнішніх трудових міграцій у довгостроковому соціально-економічному розвитку країн-експортерів на основі вивчення зарубіжного досвіду та оцінка особливостей відповідних взаємозв'язків в Україні.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження міграційних процесів проводяться на мікро- та макрорівнях. Пропонують вирішувати економічні та демографічні проблеми суспільства завдяки збільшенню міграційних потоків на макрорівні зарубіжні вчені – К. Кері (K. Keri), У. Ізард (U. Izard), У. Вадицький (U. Vadyts'kyu), У. Алонсо

(U. Alonso), І. Лоурі (I. Louri), М. Грінвуд (M. Grinvud), А. Роджерс (A. Rodzhers), Р. Вікерман (R. Vikerman), Л. Кастро (L. Castro). Особливостям міграційних процесів на мікрорівні приділяли увагу Т. Хагерstrand (T. Khagerstrand), Л. С'яастад (L. S'yaastad), О. Старк (O. Stark), К. Еспіноза (K. Espinoza), Д. Тейлор (D. Teylor) та ін.

Зокрема, науковим співробітником Інституту міжнародної міграції Оксфордського університету Хейном де Хаазем (De Haas, Hein) на початку 2000-х років було проведено дослідження «Migration, remittances and regional development in Southern Morocco» з метою проаналізувати вплив зовнішньої та внутрішньої трудової міграції на соціальний і економічний розвиток південної частини Марокко як регіону-донора робочої сили.

Праця «Some Socio-Economic Effects of Labour Migration on the Sending Country. Evidence from Romania» Моніки Роман (Monica Roman) та Крістіни Войку (Cristina Voicu), наукових співробітників Академії економічних досліджень Бухареста, презентує позитивні та негативні наслідки міграційних рухів робочої сили для економічного та соціального життя країни.

У публікаціях Дж. Е. Тейлора (J. Edward Taylor), зокрема в праці «International Migration and Economic Development», розкрито важливі питання щодо впливу приватних грошових переказів трудових мігрантів на благополуччя окремих домогосподарств та регіону в цілому.

Серед українських вчених, які приділяють увагу взаємозв'язкам між трудовою міграцією та соціально-економічним розвитком території, Е.М. Лібанова (E.M. Libanova), С.І. Пирожков (S.I. Pirozhkov), О.А. Малиновська (O.A. Malinovska), О.В. Позняк (O.V. Poznyak), О.В. Купець (O.V. Kupets), Р.Д. Стаканов (R.D. Stakanov) та ін.

Виклад основного матеріалу. Трудова міграція потенційно може виступати двигуном зростання й розвитку для всіх сторін, залучених до цього процесу – країн, що приймають мігрантів, та країн, з яких походять мігранти, а також самих робітників.

Останнім часом досить жвавою є дискусія стосовно позитивних і негативних наслідків трудової міграції для країн-експортерів робочої сили. Так, основними негативними наслідками вважають втрату людського капіталу та «відплив мізків». Позитивним аспектом цього явища є грошові перекази та мультиплікативний ефект, який вони спричиняють. Вплив міграції та переказів на інвестиційну діяльність, зокрема вклади в сільське господарство та несільськогосподарську діяльність, подолання бідності та інвестування в освіту і охорону здоров'я, є незаперечним фактом. Наявні зв'язки між міжнародною міграцією та розвитком відкривають шлях до низки нових політичних заходів щодо підвищення внеску міграції в економічний розвиток країни.

Праці Хейна де Хааза (De Haas, Hein) [1], Дж. Тейлора (J. Teylor) [2, 3, 4], Моніки Роман (Monica Roman) [5], М. Байне (M. Bayne) [6], О. Старка (O. Stark) [7] та П. Сталкера (P. Stalker) [8] є важливим результатом досліджень ролі зовнішніх трудових міграцій у довгостроковому соціально-економічному розвитку країн-експортерів (Марокко, Мексика, Румунія). Основні висновки цих досліджень такі:

- мігранти розвивають товарне сільське господарство шляхом купівлі землі, сучасного обладнання, впровадження нових культур і використання нових методик його ведення;
- досить сильною мотивацією для повернення мігрантів до країни походження є бажання відкрити власне підприємництво;
- шляхом інвестування у сферу послуг створюються нові робочі місця для інших категорій населення, що пом'якшує ситуацію на місцевому ринку праці;

- дуже часто грошові перекази емігрантів є основним джерелом валютних надходжень та перевищують надходження від експорту товарів і послуг;
- зростання доходів країни-експортера робочої сили в тому числі відбуваються внаслідок податків, що стягуються з фірм, які здійснюють діяльність у галузі працевлаштування громадян за кордоном, прямих і портфельних інвестицій емігрантів в економіку рідної країни тощо;
- існує серйозна проблема реадaptaції робітників, які повертаються після роботи за кордоном і відвикли від місцевих умов праці та життя;
- міграція здатна змінювати соціальне обличчя суспільства внаслідок виникнення такого прошарку як «міграційна еліта», коли в результаті грошових переказів із-за кордону представники емігрантських домогосподарств є більш матеріально забезпеченими (мають вищу купівельну спроможність, використовують кращі товари та отримують якісніші послуги) порівняно із членами домогосподарств, які не отримують таких переказів;
- перехід тимчасової трудової міграції у постійну форму створює ризик демографічних втрат населення, що, в свою чергу, веде до скорочення трудових ресурсів і зумовлює працедефіцитну кон'юнктуру національного ринку праці;
- міграція та інші явища, пов'язані з нею, створюють ризик виникнення пасивного, невиробничого суспільства, яке стає все більше залежним від грошових переказів [9, 10, 11].

Таблиця 1. Приріст окремих макроекономічних показників в Україні в 2000–2014 рр., у % до попереднього року

Рік	Валовий внутрішній продукт	Індекс споживчих цін	Рівень безробіття	Грошові перекази мігрантів
2000	5,9	28,2	–5,2	50,0
2001	9,2	12,0	–6,0	327,3
2002	5,2	0,8	–11,9	48,2
2003	9,6	5,2	–5,2	57,9
2004	2,1	9,0	–5,5	24,5
2005	2,7	13,5	–16,3	44,8
2006	7,3	9,1	–5,5	0,0
2007	7,9	12,8	–5,9	58,6
2008	2,3	22,3	–1,5	7,9
2009	–14,8	9,2	37,5	–13,0
2010	4,1	9,4	–7,9	9,1
2011	5,2	4,5	–2,4	19,7
2012	0,3	–0,2	–5,0	7,2
2013	0,0	0,5	–4,0	13,4
2014	–5,3	24,9	23,6	–40,2

Джерело: розраховано за даними: 1. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>; 2. Національний банк України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>.

Таблиця 2. Кореляційна залежність між розміром міграційних переказів та макроекономічними показниками

Показники	Валовий внутрішній продукт	Індекс споживчих цін	Рівень безробіття
Грошові перекази мігрантів	0,645	0,080	–0,551

Джерело: розраховано в програмі Statistica за даними: 1. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>; 2. Національний банк України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>.

Україна вже декілька десятиліть є країною-експортером трудових ресурсів для інших держав. Однак рівень участі населення України у трудових міграціях значно відрізняється за регіонами. Так, згідно з результатами двох останніх обстежень трудової міграції, найбільш активними є мешканці Закарпатської, Чернівецької та Тернопільської областей. Мешканці Сумської, Херсонської та Хмельницької областей характеризувалися середнім рівнем участі в міграційних процесах, а населення півдня, центру та деяких областей сходу України мало низький або дуже низький рівень участі у цих процесах. Крім того, необхідно відмітити деяку інтенсифікацію трудової мобільності населення західної частини у 2012 році порівняно із 2008 (на 14,1 %) [12].

Оскільки інформація щодо кількості українських трудових мігрантів за кордоном формується на основі даних Державної служби зайнятості України та Національного банку України, доцільно використовувати відомості щодо приватних грошових переказів в Україну з метою виявлення їхнього впливу на деякі економічні показники. Висновок про ступінь залежності окремих макроекономічних показників від обсягів міграційного капіталу можна зробити розраховавши величину кореляції між ними. У табл. 1 відображено приріст досліджуваних параметрів відносно попереднього року, а табл. 2 ілюструє результати кореляції цих показників.

Відповідно до отриманих даних можна сказати, що найвища залежність спостерігається між приростом грошових переказів та зростанням ВВП. Так, за даними Національного банку України, частка грошових переказів у складі ВВП України у різні роки становила 2,0–8,5 %, а у 2013 році кількість приватних грошових переказів в Україну навіть перевищила кількість прямих іноземних інвестицій. Значний рівень залежності спостерігається між приростом грошових переказів та безробіттям і має обернений зв'язок, тобто збільшення грошових переказів в Україну може призвести до поступового скорочення безробіття у довгостроковій перспективі. Рівень зв'язку між грошовими переказами та інфляцією хоч і досить незначний (0,08), проте має пряму залежність. Тому слід зазначити, що у довгостроковій перспективі збільшення фінансових надходжень з-за кордону від трудових мігрантів створює ризик запуску інфляційних механізмів. Встановлено, що основну кількість грошей від членів родини, які працюють за кордоном, домогосподарства витрачають на споживання, а не на інвестування або кредитування (лише 3,3 % переказів спрямовуються на відкриття власної справи) [13]. Але це, в першу чергу, може бути пов'язане з тим, що для відкриття бізнесу зазвичай необхідний більший стартовий капітал, ніж заощадження трудових мігрантів. Крім того, загальний інвестиційний клімат в Україні є несприятливим для приватного підприємництва. Проте кореляційний зв'язок між грошовими переказами мігрантів та кількістю малих підприємств загалом в Україні хоч незначний, але існує (табл. 3). Проблеми з інвестуванням спостерігаємо і в сіль-

ськогосподарській сфері. Більше того, в даному випадку наявний обернений зв'язок між міграційним капіталом та індексом сільськогосподарської продукції. Ймовірно, така ситуація склалася через те, що високою є частка селян, задіяних у зовнішніх трудових міграціях. Натомість споживацькі настрої емігрантських домогосподарств зумовлюють високу кореляційну залежність між грошовими переказами з-за кордону та виробленою промисловою продукцією, тобто попит породжує пропозицію (табл. 3).

Аналізуючи ключові тези міжнародних досліджень стосовно зовнішньої трудової міграції та її ролі у соціально-економічному розвитку країн-експортерів робочої сили можна зробити деякі висновки щодо їх прояву в умовах України. Основний акцент варто зробити на західноукраїнському регіоні як основному донорові робочої сили. Теза про те, що емігрантські домогосподарства схильні більше від інших домогосподарств інвестувати в освіту на батьківщині є неоднозначною. Відповідно до табл. 4, витрати домогосподарств на освіту в структурі загальних витрат населення західних областей України в середньому становили 1,1 %, тобто менше від середньоукраїнського показника. Кореляційний зв'язок між обсягом грошових переказів загалом та обсягом витрат домогосподарств на освіту в структурі загальних витрат в Україні існує, але не є досить тісним (0,47), що можна пояснити небажанням дітей трудових мігрантів пов'язати своє майбутнє з Україною. Вони планують свій виїзд за кордон, наслідуючи приклад батьків, тому не налаштовані на здобуття вищої освіти (табл. 3). Проте цей регіон вирізняється найвищими показниками інвестування в нерухомість. Наприклад, у 2013 р. в середньому 1 087 192 тис. грн капітальних інвестицій населення було вкладено у будівництво власних квартир та індивідуального житла, що на 22,1 % вище від середньоукраїнського показника. Отже, трудові мігранти сприяють розвитку будівельної галузі в Україні, про що свідчить і наявний позитивний зв'язок між грошовими переказами мігрантів та капітальними інвестиціями населення у будівництво власних квартир та індивідуального житла (табл. 3).

Таблиця 3. Кореляційна залежність між розміром міграційних переказів та деякими соціально-економічними показниками в Україні

Показники	Коефіцієнт кореляції між відповідним показником та грошовими переказами мігрантів
Витрати домогосподарств на освіту в структурі загальних витрат	0,470
Капітальні інвестиції населення у будівництво власних квартир та індивідуального житла	0,251
Кількість малих підприємств	0,195
Населення із середньодушовими загальними доходами у місяць, нижчими від прожиткового мінімуму	−0,366
Індекс промислової продукції	0,628
Індекс сільськогосподарської продукції	−0,324

Джерело: розраховано в програмі Statistica за даними: 1. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>; 2. Національний банк України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>.

Таблиця 4. Середні значення деяких соціально-економічних показників розвитку регіонів України станом на 2013 рік

Регіон	Витрати домогосподарств на освіту в структурі загальних витрат, %	Капітальні інвестиції населення у будівництво власних квартир та індивідуального житла, тис. грн	Кількість малих підприємств, одиниць	Населення із середньодушовими загальними доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, % до всього населення	Рівень безробіття, у % до ЕАН відповідної вікової групи (МОП)
Північ	1,3	1024472	23612	7,1	7,5
Центр	1,2	307712	11875	8,3	8,2
Південь	1,4	879064	12839	10,1	7,0
Схід	1,0	749388	20874	5,6	7,2
Захід	1,1	1087192	7089	12,0	8,7
В середньому по Україні	1,2	847444	13844	8,4	7,7

Розраховано за даними: 1. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Думки про те, що трудова міграція сприяє розвитку малого бізнесу в межах як західної України, так і України в цілому, також не зовсім справджуються, про що згадано вище. Доказом цього є найнижча кількість малих підприємств саме у західних областях України. Однак, за умови вдосконалення організаційно-правових та економічних засад державної політики щодо малого підприємництва у довгостроковій перспективі внесок трудової еміграції у розвиток цієї сфери буде досить відчутним. Високий рівень безробіття у західних областях, середні показники якого є найвищими серед усіх регіонів, свідчить про те, що в результаті трудової еміграції поки що не відбувається покращення ситуації на регіональному і локальних ринках праці, але у довгостроковій перспективі скорочення безробіття є реальним (табл. 4).

Інше питання, на яке звертають увагу більшість вчених, пов'язане із соціально-економічним розширенням суспільства або виникненням так званої «міграційної еліти». Зрозуміло, що грошові перекази підвищують добробут домогосподарств та сприяють подоланню бідності. Так, коефіцієнт кореляції між обсягом грошових переказів мігрантів та кількістю населення із середньодушовими місячними доходами, нижчими за прожитковий мінімум загалом по Україні, становить $-0,36$. Тобто зростання грошових надходжень із-за кордону неодмінно веде до скорочення частки малозабезпечених домогосподарств (табл. 3). Зокрема, на цьому тлі зростає освіченість населення, покращується його здоров'я внаслідок доступу до якісного лікування та є можливість заощадження та інвестування коштів. Грошова допомога із-за кордону складає понад половину сукупного доходу $53,8\%$ домогосподарств.

Незважаючи на це, висока частка населення в західноукраїнському регіоні із нижчими від прожиткового мінімуму середньодушовими загальними доходами на місяць свідчить про те, що грошові перекази все ж сприяють розмежуванню

суспільства в соціально-економічному плані, оскільки розрив між рівнем життя емігрантських та неемігрантських домогосподарств стає все більшим (табл. 4). Проте говорити, що це негативно, неможна, адже водночас значно скорочується рівень бідності населення.

Дослідження в Марокко показали, що внаслідок того, що значна кількість інвестицій спрямовано у сферу будівництва, спостерігається стихійна трансформація сільської місцевості в міста. Тобто відбувається процес так званої «мікроурбанізації» сільської території. Таким чином, розвиток нових міських центрів спричиняє уповільнення зростання великих міст. Саме тому регіони, які характеризуються значною зовнішньою міграцією, та в господарство яких вкладають кошти емігранти, мають більш розвинену економіку та з часом самі стають районами тяжіння для внутрішньої міграції [1].

Як зазначено вище, основним джерелом інвестування для трудових мігрантів із західної України є будівництво власного житла. Однак інтенсивність розвитку урбанізаційних процесів у межах західноукраїнських територій знаходиться на рівні середньоукраїнського показника. Крім того, в межах західного регіону України у 2013 році проживало лише 36,1 % міського населення, натомість у східному регіоні – майже половина усіх городян держави (49,3 %) [14]. На основі статистичних даних Державної служби статистики України адміністративні одиниці за рівнем урбанізації території можна поділити на чотири групи: високоурбанізовані – Донецька, Харківська, Дніпропетровська, Луганська області, міста Київ та Севастополь; зі значним рівнем урбанізації – Одеська, Миколаївська, Запорізька та Сумська області; із середнім рівнем урбанізації – Київська, Черкаська, Кіровоградська, Чернігівська, Полтавська, Житомирська, Хмельницька, Волинська, Львівська, Херсонська області та АР Крим; з низьким рівнем урбанізації – Вінницька, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька, Івано-Франківська та Закарпатська області. Відповідно до цього, території західноукраїнських областей є середньо- або низькоурбанізованими.

Аналізуючи адміністративно-територіальні одиниці західноукраїнського регіону у період з 2003 по 2014 роки, варто відмітити зникнення тут двох селищ міського типу, одного села та появу двох міст. Це відбулося внаслідок того, що населені пункти у Львівській та Закарпатській областях змінили свій статус (із смт на місто) через зростання в них кількості населення в результаті природного та механічного приросту, розвитку виробництва та поширення міського способу життя. Для порівняння: загалом в Україні за цей самий період часу з'явилися лише 7 міст [14]. Тож можна стверджувати, що «мікроурбанізація» сільської місцевості все ж таки має місце в західноукраїнському регіоні, хоча інтенсивність її дуже низька. Покращення інвестиційного клімату в майбутньому та за умови, що кошти трудові мігранти вкладатимуть у виробничу сферу, сільське господарство та сферу послуг, набагато пришвидчить цей процес. У довгостроковій перспективі цей регіон має всі шанси для успішного розвитку економіки та може перетворитися на регіон тяжіння для внутрішньої міграції.

Дж. Тейлор (J. Teylor) у своїх публікаціях зазначає, що завдяки ефекту мультиплікації позитивний вплив міграції поширюється не лише на сім'ї мігрантів, а й на всіх інших жителів країни та економіку в цілому. Таким чином, дохід домогосподарств у країнах-донорах збільшується удвічі.

Мультиплікативний ефект від грошових переказів мігрантів має свій прояв і в Україні. За твердженням фахівців Національного банку України, навіть у часи економічної кризи у західних регіонах продаж валюти перевищував купівлю, що створювало

значно менший попит на неї [15]. До того ж, серед усіх регіонів України саме в західних областях найбільша кількість населення тримає свої гроші на депозитних рахунках. Тобто ці кошти, по суті, через мультиплікативний ефект, вкладаються в економіку країни і в подальшому є джерелом кредитування для малого та середнього бізнесу. Отже, без цих надходжень підтримка депресивних регіонів України була б менш ефективною. З метою створення стабільної економіки з профіцитним платіжним балансом, поповнення золотовалютних запасів та зміцнення національної валюти Україна повинна переглянути стратегію роботи з іноземним капіталом, взявши на озброєння кращі практики із залучення переказів в економіку країни. Завдяки розробці спеціальних фінансово-банківських, страхових, транспортних послуг обсяги переказів зростуть прискореними темпами.

Теза зарубіжних дослідників про те, що перехід тимчасової трудової міграції у постійну форму створює ризик демографічних втрат населення і веде до скорочення трудових ресурсів має дещо інший прояв в українських умовах. По-перше, слід зазначити, що відповідно до модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні 2012 року, значна частина зовнішніх трудових міграцій мала циклічний та сезонний характер, а середня тривалість перебування за кордоном становила п'ять місяців. Населення України, залучене до короткострокових поїздок, працює переважно в сусідніх країнах і не має наміру там залишатися. Лише кожен шостий український заробітчанин перебував у країні-реципієнті від шести до дванадцяти місяців і більше. Крім того, всі ці люди готові повернутися до України і працювати тут за умови, що їхня заробітна плата буде складати хоча б 50,0 % тієї, що вони отримують за кордоном. Тобто в майбутньому впровадження розумної міграційної політики та розробка системи заходів по реінтеграції мігрантів в Україні дозволить уникнути великих втрат людського капіталу. По-друге, трудова еміграція і виникає власне через працenaдлишкову кон'юнктуру на регіональному ринку праці. Отже, мова йде не про скорочення трудового потенціалу, а про деяке розвантаження ринку праці і скорочення рівня безробіття.

Досить часто як в зарубіжних, так і у вітчизняних джерелах пишуть про «відтік мізків» внаслідок еміграції висококваліфікованих кадрів. На жаль, встановити реальні масштаби «відтоку мізків» з України неможливо через брак достовірної статистики. Відповідно до результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції, освітній рівень працівників-мігрантів був значно нижчим, ніж рівень усього зайнятого населення України. Проте, згідно з офіційною статистикою, починаючи від 1991 року на постійне місце проживання за кордон виїхали 675 докторів наук (найбільше у 1994 та 1996 рр.). Кількість кандидатів наук, які покинули Україну для постійного проживання за кордоном, склала 1151 особу (з 1996 до 2009 рр.). Однак сьогодні інтенсивність еміграції українських науковців скоротилася більш ніж у 10 разів порівняно з першою половиною 1990-х рр. Так, протягом 2010–2012 рр. кількість докторів наук, що виїхали з України впродовж року, скоротилася з 8 до 5 осіб, але кількість емігрантів-кандидатів наук зросла з 31 до 51 особи [12]. Науковці НАН України зазначають, що наша держава втрачає найбільш талановитих учених, а це може загрожувати національній безпеці країни. Тобто в державі існує процес «відтоку мізків», однак його інтенсивність в майбутньому залежатиме від упровадження соціально-економічних реформ.

Висновки. За допомогою кореляційного аналізу виявлено прямий зв'язок між грошовими переказами українських мігрантів і валовим внутрішнім продуктом нашої держави, індексом споживчих цін, витратами домогосподарств на освіту, капіталь-

ними інвестиціями населення, кількістю малих підприємств, індексом промислової продукції та, навпаки, обернений зв'язок між цим показником і рівнем безробіття, кількістю населення із нижчими від прожиткового мінімуму середньодушовими загальними доходами на місяць і індексом сільськогосподарської продукції. При цьому найвищий коефіцієнт кореляції встановлено між приростом грошових переказів та зростанням ВВП країни.

Трудові мігранти західноукраїнського регіону як регіону-донора робочої сили витрачають зароблені кошти переважно на власні потреби та мало інвестують. Головною сферою інвестування для західноукраїнських працівників і для українців загалом залишається нерухомість, та, меншою мірою, освіта, тоді як на відкриття власної справи та розвиток сільського господарства кошти майже не виділяються.

Позитивний вплив зовнішньої трудової міграції українців на економіку держави в довгостроковій перспективі можливий лише за умови сприятливого інвестиційного клімату в країні, соціально-економічних перетворень та розробки дієвих механізмів залучення коштів трудових мігрантів до національної економіки.

Недостатня кількість даних стосовно трудової міграції та інформації щодо використання зароблених коштів мігрантами та членами їхніх домогосподарств зумовлює проблематичність відповідних досліджень в Україні. Тому вивчення міжнародного досвіду формування теоретико-методологічних підходів до оцінки ролі зовнішніх трудових міграцій у довгостроковому соціально-економічному розвитку лишається актуальним питанням і надалі. В цьому плані необхідною є розробка методики дослідження життєдіяльності мігрантських домогосподарств в Україні, регіонів їх найбільшої концентрації та грошових переказів із-за кордону з метою виявлення впливу трудової міграції на розвиток суспільства та економіки держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. *De Haas H.* The Impact of International Migration on Social and Economic Development in Moroccan Sending Regions: a Review of the Empirical Literature/ International Migration Institute. University of Oxford. — 2007. — 45 p.
2. *Taylor J.E.* International migration and economic development/ Department of Economic and Social Affairs. United Nations Secretariat. — 2006. — 28 p.
3. *Taylor J.E.* The New Economics of Labour Migration and the role of Remittances in the Migration Process // International Migration. — Vol. 37 (1). — 1999. — P. 63–88.
4. *Taylor J., Joaquin A., Graeme H., Ali K., Massey D and Adela P.* International Migration and Community Development // Population Index. — Vol. 62 (3). — 1996 — P. 397–418.
5. *Roman M., Voicu C.* Some Socio-Economic Effects of Labour Migration on the Sending Country//Evidence from Romania/ Academy of Economic Studies Bucharest. — 2010. — 16 p.
6. *Beine M., Docquier F. and Rapoport H.* Brain drain and economic growth: theory and evidence // Journal of Development Economics. — Vol. 64. — 2001. — P. 275–289.
7. *Stark O., Taylor J.* Migration Incentives, Migration Types: The Role of Relative Deprivation // The Migration of Labor. — Oxford and Cambridge, Mass : Blackwell. — 1991. — P. 140–166.
8. *Stalker P.* Workers Without Frontiers: The Impact of Globalization on International Migration. — Boulder, Lynne Rienner Publishers. — 2000. — 153 p.
9. *Asis M.* The return migration of Filipino women migrants: home, but not for good/Asian Research Center for Migration, Bangkok. — 2001. — 93 p.
10. *Beijer G.* International and national migratory movements // International Migration. — Vol. 3. — 1970. — P. 93–109.
11. *Smart J. Virginia A. and Carol J.* Skills and Earnings: issues in the Developmental impact on the Philippines of labor export to the Middle East // Asian Labor Migration. — 1986. — P. 101–124.
12. Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці; Група технічної підтримки

з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи – Будапешт : МОП, 2013. – 96 с.

13. Овчиннікова О.Р. Кібернетичні схеми управління в дослідженні міграції населення // Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України : Зб. матеріалів наук.-практ. конф. / Малиновська О.А. (упор.). – К. : Фенікс, 2011. – С. 307–318.
14. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
15. Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>

REFERENCES

1. De Haas, H. (2007). *The Impact of International Migration on Social and Economic Development in Moroccan Sending Regions: a Review of the Empirical Literature*. International Migration Institute. University of Oxford [in English].
2. Taylor, J. Edward. (2006). *International migration and economic development*. Department of Economic and Social Affairs. United Nations Secretariat, Turin, Italy [in English].
3. Taylor, J. Edward. (1999). The New Economics of Labour Migration and the role of Remittances in the Migration Process. *International Migration*, 37(1), 63-88 [in English].
4. Taylor, J. Edward, Joaquin A.; Graeme H.; Ali K.; Douglas S. Massey and Adela P. (1996). International Migration and Community Development. *Population Index*, 62(3), 397-418 [in English].
5. Roman M., Voicu C. (2010). *Some Socio-Economic Effects of Labour Migration on the Sending Country*. Evidence from Romania. Academy of Economic Studies Bucharest [in English].
6. Beine, M., Docquier F. and Rapoport H. (2001). Brain drain and economic growth: theory and evidence. *Journal of Development Economics*, 64, 275-289 [in English].
7. Stark, O., Taylor, J (1991). *Migration Incentives, Migration Types: The Role of Relative Deprivation*. The Migration of Labor, Oxford and Cambridge, Mass: Blackwell [in English].
8. Stalker, P. (2000). *Workers Without Frontiers: The Impact of Globalization on International Migration*. Boulder, Lynne Rienner Publishers [in English].
9. Asis, M. (2001). *The return migration of Filipino women migrants: home, but not for good*. Asian Research Center for Migration, Bangkok [in English].
10. Beijer, G. (1970). International and national migratory movements. *International Migration*, 3, 93–109 [in English].
11. Smart, John E., Virginia A. and Carol J. Jimenez. (1986). *Skills and Earnings: issues in the Developmental impact on the Philippines of labor export to the Middle East*. Boulder and London: Westview Press [in English].
12. Zvit shchodo metodolohiyi, orhanizatsiyi provedennya ta rezul'tativ modul'noho vybirkovoho obstezhennya z pytan' trudovoyi mihratsiyi v Ukrayini [Report on the Methodology, Organizations and Results of a Modular Sample Survey on Labour Migration in Ukraine]. (2013). Mizhnarodna orhanizatsiya pratsi. Hrupa tekhnichnoyi pidtrymky z pytan' hidnoyi pratsi ta Byuro MOP dlya krayin tsentral'noyi ta Skhidnoyi Yevropy [International Labour Organization. Decent Work Technical Support Team and Country Office for Central and Eastern Europe]. Budapest, MOP. [in Ukrainian].
13. Ovchinnikova, O.R. (2011). Kibernetychni skhemy upravlinnya v doslidzheni mihratsiyi naselennya [Cybernetic control schemes investigated in migration]. *Sotsial'no-ekonomichni ta etnokul'turni naslidky mihratsiyi dlya Ukrainy: Zbirnyk materialiv naukovo-praktychnoyi konferentsiyi – Socio-economic and ethno-cultural consequences of migration in Ukraine: Proceedings of Scientific Conference*, (pp. 307–318). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
14. Ofitsiynyy sayt Derzhavnoho komitetu statystyky Ukrainy [Site State Statistic Service of Ukraine]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
15. Ofitsiynyy sayt Natsional'noho banku Ukrainy [Site National Bank of Ukraine]. Retrieved from: <http://www.bank.gov.ua> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 29.01.2015.

doi: <http://dx.doi.org/10.15407/dse2015.02.164>

УДК: 314.7(477)

В.В. ТУРОК

зав. сектору моніторингу держ. закупівель
Департамент екон. розвитку і торгівлі
Закарпатська обласна держ. адмін.
E-mail: vasylturok@ukr.net

ОЦІНКА РИЗИКУ ПОТРАПЛЯННЯ У СИТУАЦІЮ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ ДЛЯ РІЗНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Стаття присвячена виявленню соціально-демографічних груп населення, які найбільше наражаються на ризик потрапити у ситуацію торгівлі людьми. З цією метою автором проведено експертне опитування з подальшим аналізом його результатів за допомогою методу аналізу ієрархій. Визначено, що основними чинниками, які сприяють потраплянню у ситуацію торгівлі людьми, є недостатня поінформованість щодо цієї проблеми, складні життєві обставини (матеріальні труднощі) і сімейні проблеми. Найбільший ризик потрапити у ситуацію торгівлі людьми мають такі демографічні групи як чоловіки середнього віку, діти та молоді чоловіки. Отриманий результат експертного опитування кореспондується з інформацією Міжнародної організації з міграції про те, що по допомогу до неї в останні роки частіше звертаються чоловіки, ніж жінки, і найпоширенішою формою експлуатації жертв торгівлі людьми стає трудова.

Ключові слова: торгівля людьми, протидія торгівлі людьми, міграція населення, соціально-демографічна група.

В.В. Турок

зав. сектором моніторинга гос. закупок
Департамент экон. развития и торговли
Закарпатская областная гос. админ.
E-mail: vasylturok@ukr.net

ОЦЕНКА РИСКА ПОПАДАНИЯ В СИТУАЦИЮ ТОРГОВЛИ ЛЮДЬМИ ДЛЯ РАЗЛИЧНЫХ ГРУПП НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ

Статья посвящена выявлению социально-демографических групп населения, наиболее подверженных риску попасть в ситуацию торговли людьми. С этой целью автором проведен экспертный опрос с последующим анализом его результатов с использованием метода анализа иерархий. Определено, что основные факторы, способствующие попаданию в ситуацию торговли людьми, — это недостаточная осведомленность об этой проблеме, сложные жизненные обстоятельства (материальные трудности) и семейные проблемы. Наиболее рискуют попасть в ситуацию торговли людьми такие демографические группы как мужчины среднего возраста, дети и молодые мужчины. Полученный результат экспертного опроса коррелируется с информацией Международной организации по миграции о том, что за помощью к ней в последние годы чаще обращаются мужчины, чем женщины, и самой распространенной формой эксплуатации жертв торговли людьми становится трудовая.

© ТУРОК В.В., 2015

Ключевые слова: торгівля людьми, противодействие торговле людьми, миграция населения, социально-демографическая группа.

V. V. Turok

Head of Sector Monitoring Public Procurement
Department of Economic Development and Trade
Zakarpatska State Region Authority
90441, Zakarpattia region, Khust district, village Zolotarevo
E-mail: vasylturok@ukr.net

EVALUATION OF DANGER TO GET INTO HUMAN TRAFFICKING SITUATION TO DIFFERENT POPULATION GROUPS OF UKRAINE

The socio-demographic groups that are most at risk of getting into a situation of human trafficking are identified in the article. The method of hierarchies' analysis was used by the author to collecting expert opinions. The author determines the main factors inducing people into human trafficking: low awareness of the problem, difficult life circumstances (financial difficulties) and complex family problems. Such demographic groups like middle-aged men, children and young men are under the biggest risk of being involved into human trafficking. The conclusions of the experts' interviews correspond with the statement of the International Organization for Migration that men have applied for assistance of the IOM more often than women, and that labour exploitation has been the most common form of exploitation of human trafficking victims during the last years.

Key words: human trafficking, combating human trafficking, migration, socio-demographic group.

Постановка проблеми. Торгівля людьми, тобто «...здійснювані з метою експлуатації вербування, перевезення, передача, переховування або утримання людей шляхом погрози, силою або із застосуванням інших форм примусу – викрадення, шахрайство, обман, зловживання владою або делікатністю становища, шляхом підкупу у вигляді платежів або вигод, для одержання згоди особи, яка контролює іншу особу» [1], є гострою проблемою сучасного світу. Низка експертів одноставно висловлюються про те, що торгівля людьми є однією з галузей кримінального бізнесу, що розвивається найбільш стрімкими темпами в світі. У цій індустрії домінують добре організовані кримінальні синдикати, одержані прибутки йдуть на фінансування інших різновидів злочинної діяльності, в тому числі торгівлі наркотиками та зброєю.

На сьогодні проблема боротьби з торгівлею людьми стала надзвичайно актуальною для нашої держави. З січня 1998 р. по вересень 2014 р. органами МВС України зареєстровано понад 3,3 тис. злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми. Неефективність політичних та економічних перетворень у державі, корумпованість чиновників, декларативність соціальної політики, зростання прірви між верхами та абсолютною більшістю населення, призвели до обставин, які перетворили Україну на одну з країн, мешканці яких найчастіше стають жертвами торгівлі людьми. У цих умовах особливого значення набуває виокремлення соціально-демографічних груп, представники яких мають підвищений ризик потрапляння в ситуацію торгівлі людьми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри актуальність дослідження явища, воно практично перебуває поза увагою науковців. На сьогодні дослідження у сфері торгівлі людьми «ведуться... переважно неурядовими організаціями або окремими вченими, не привертаючи уваги широкої академічної спільноти» [2]. Окремі аспекти торгівлі людьми в Україні проаналізовані у працях К. Левченко (K. Levchenko), О. Удалової (O. Udalova), О. Позняка (O. Pozniak), Є. Луценко (Ye. Lutsenko), І. Шваб (I. Shvab), зокрема, у науковій літературі описано причини поширення торгівлі людьми [3, С. 16], обізнаність населення щодо цього явища [4, 5] та чинники, які на неї впливають [6].

Дослідження українських фахівців, проведені на початку тисячоліття, дозволили, зокрема, визначити найбільш вразливі до торгівлі людьми категорії населення України [7–9]. Такими є:

- жінки у віці 18–26 років, у першу чергу незаміжні, що мають низький і дуже низький рівень матеріального добробуту (як потенційні жертви сексуальної експлуатації);
- чоловіки у віці 31–60 років, у першу чергу одружені (вразливі до трудової експлуатації);
- діти (в першу чергу дівчатка) віком 13–18 років з неповних та реструктурованих сімей.

З того часу суттєво змінилася ситуація у цій сфері. Зокрема, помітно підвищилася ефективність діяльності держави щодо протидії торгівлі людьми. Так, кількість кримінальних справ із винесенням вироку судами України за подібні злочини (за даними Державної судової адміністрації України) протягом 2003–2011 рр. зросла майже вчетверо і лише нещодавно це зростання призупинилося.

До групи ризику, крім жінок і дітей, останнім часом все частіше стали потрапляти чоловіки працездатного віку. На рис. 1 представлена динаміка розподілу за статтю осіб, які отримали допомогу в рамках програми реінтеграції Міжнародної організації з міграції (далі – МОМ) протягом 2004 – 2014 рр. Як бачимо, кількість чоловіків, що постраждали від торгівлі «живим товаром», зростає.

Безумовно, особи, які отримали допомогу від МОМ, не репрезентують загальний контингент жертв торгівлі людьми, однак становлення тенденції до збільшення частки чоловіків серед контингенту є досить красномовною.

Метою даної статті є виявлення соціально-демографічних груп населення, які найбільше наражаються на ризик потрапити у ситуацію торгівлі людьми, за допомогою проведеного автором експертного опитування.

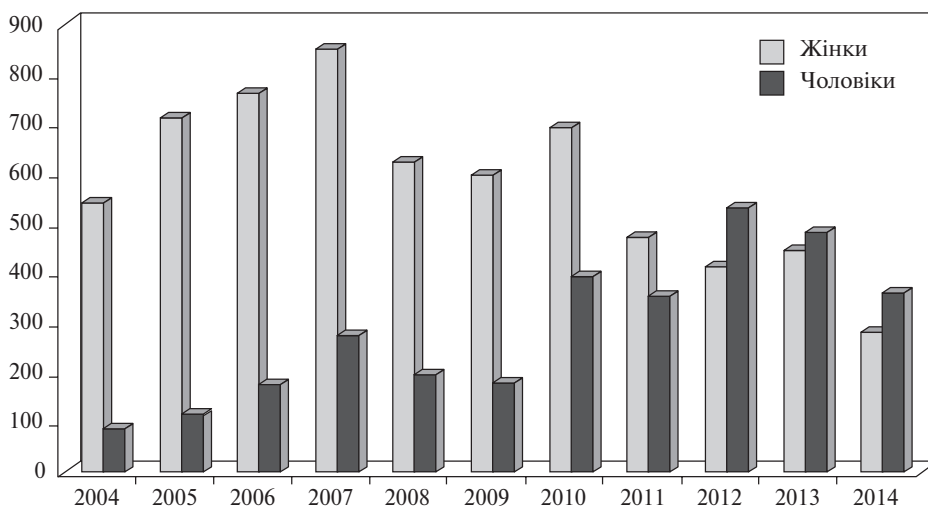

Рис. 1. Стать постраждалих осіб, які отримали допомогу від Представництва МОМ в Україні (2004–2014 рр.)

Джерело: дані МОМ.

Виклад основного матеріалу. Дослідження автора із зазначеної проблеми спиралося на метод аналізу ієрархій (MAI) [10–13]. MAI є систематичною процедурою для ієрархічного представлення елементів, які визначають суть проблеми. Метод полягає в декомпозиції проблеми на простіші складові і подальшій обробці послідовності суджень особи, що приймає рішення, за парними порівняннями. У результаті може бути встановлений відносний ступінь взаємодії елементів в ієрархії. Ці судження потім виражаються чисельно. MAI охоплює процедури синтезу численних суджень, отримання пріоритетності критеріїв і знаходження альтернативних рішень.

Головним моментом у MAI є те, що ця методологія вільна від ідей обов'язкового застосування того або іншого математичного апарата для вирішення проблеми. Цей метод покликаний вирішувати складні, зазвичай багатокритеріальні, проблеми. Розглянемо, як він може бути застосований для визначення груп ризику та чинників потрапляння в ситуації торгівлі людьми.

У ході вибору соціально-демографічних ознак, покладених в основу виділення груп населення, для яких досліджується ризик потрапляння у ситуацію торгівлі людьми, автором враховано, що кількість таких ознак має бути мінімальною. В іншому випадку необхідно буде виділити значну кількість груп за комбінацією ознак, що призведе до ускладнення роботи експертів. Тож вирішено зупинитися на дослідженні проблеми на рівні груп населення, виділених за ознаками статі та віку, оскільки, по-перше, на відміну від більшості інших соціально-демографічних ознак, це ознаки, на значення яких індивід не може свідомо вплинути (стать незмінна протягом життя людини, вік змінюється незалежно від поведінки індивіда), по-друге, саме статеві-віковий розподіл є основною структурною характеристикою населення. Оцінка відповідного ризику по групах, виділених за ознакою рівня освіти, місцевості проживання, етнічної належності тощо може стати метою окремих досліджень.

При цьому було виділено п'ять груп: діти об'єднані в одну групу незалежно від статі, серед дорослих чоловіків та жінок окремо виділено групи молодих осіб та осіб середнього віку. Особи старшого віку до дослідження не включені, оскільки вони навряд чи можуть бути задіяними у трудовій чи сексуальній експлуатації, а ризик втягнення у жебрацтво скоріше залежить від фізіологічного стану особи, ніж від вікових характеристик.

На рис. 2 представлена декомпозиція завдання визначення найбільш ризикованих груп осіб. Ієрархія будується за результатами обговорення проблеми з фахівцями. На першому етапі експертного опитування автором були опитані чотири фахівці з проблем міграції населення, соціальної політики та безпосередньо торгівлі «живим товаром». В результаті вдалося визначити сім критеріїв, за якими визначено ризик для кожної з п'яти груп населення, виділених за ознакою статі та віку.

Представимо завдання в ієрархічній формі. На першому (вищому) рівні перебуває загальна мета дослідження. На другому – сім факторів або критеріїв, що її уточнюють, і на третьому (нижньому) – п'ять груп – кандидати, які повинні бути оцінені за критеріями другого рівня. Наступним кроком є визначення критеріїв.

Форма спадної декомпозиції охоплює велике коло завдань, при цьому ієрархія рівнів повинна бути такою, щоб елементи нижнього рівня були порівняні попарно по відношенню до елементів наступного рівня і до вершини ієрархії.

У нашому випадку, наприклад, необхідно дати відповіді на питання:

- наскільки представники групи молодих жінок частіше, ніж чоловіки середнього віку, можуть стати жертвами торгівлі людьми за критерієм «Інформованості»;

Рис. 2. Декомпозиція проблеми оцінки вибору груп ризику, які найвірогідніше можуть стати жертвами торгівлі людьми

- наскільки «попадання» в жертви торгівлі людьми через здоров'я вірогідніше, ніж через сексуальну привабливість?

Після ієрархічного відтворення проблеми потрібно встановити пріоритети критеріїв і оцінити кожну з альтернатив за ними, виявивши найважливішу. У МАІ дуже важливі попарні порівняння на кожному рівні ієрархії, тобто елементи завдання порівнюються попарно стосовно їхнього впливу («інтенсивності») на загальну для них характеристику.

Для проведення суб'єктивних попарних порівнянь розроблена шкала оцінювання від 1 до 9. Вона має відображати різницю в судженнях різними експертами при проведенні порівнянь і не повинна бути громіздкою.

Зміст таких обчислень полягає у тому, що вони дають спосіб кількісного визначення порівняльної важливості факторів або результатів у проблемній ситуації. Тоді увага під час вирішення проблеми може бути сконцентрована на чинниках з найбільшою величиною важливості.

Для визначення матриці попарних порівнянь автором були опитані 11 експертів — науковці (доктори та кандидати наук), які досліджують проблеми міграцій населення та соціальної політики, а також представники правозахисних і міжнародних організацій.

За результатами опитування складено вісім матриць, одна — для другого рівня ієрархії і сім — для третього. Перша з вказаних матриць представлена у табл. 1.

Далі в МАІ передбачений етап синтезу пріоритетів, тобто вирішується проблема багатокритеріального планування.

Таблиця 1. Матриця парних порівнянь для другого рівня

Чинники, що сприяють потраплянню у торгівлю людьми	Недостатня поінформованість населення про торгівлю людьми і шляхи попадання в такі ситуації	Сексуальна привабливість	Здатність до важкої фізичної праці	Проблеми зі здоров'ям	Діяльність (бездіяльність) правоохоронних органів з питань захисту населення від торгівлі людьми	Складна життєва ситуація (нестача грошей, безробіття, низька платоспроможність)	Складна сімейна ситуація (розлучення, неповні сім'ї, раннє сирітство, соціальне неблагополуччя)
Недостатня поінформованість населення про торгівлю людьми і шляхи попадання в такі ситуації	1	5	6	4	2	2	2
Сексуальна привабливість	1/5	1	1	2	1/3	1/5	1/6
Здатність до важкої фізичної праці	1/6	1	1	1/3	1/5	1/4	1/5
Проблеми зі здоров'ям	1/4	1/2	3	1	1/3	1/6	1/5
Діяльність (бездіяльність) правоохоронних органів з питань захисту населення від торгівлі людьми	1/2	3	5	3	1	1/3	1/3
Складна життєва ситуація (нестача грошей, безробіття, низька платоспроможність)	1/2	5	4	6	3	1	1
Складна сімейна ситуація (розлучення, неповні сім'ї, раннє сирітство, соціальне неблагополуччя)	1/2	6	5	5	3	1	1

Джерело: побудовано за даними опитування експертів, проведеного автором.

З групи матриць парних порівнянь формується набір локальних пріоритетів, які показують відносний вплив безлічі елементів на елемент верхнього рівня. При цьому знаходять відносну силу, величину, імовірність кожного окремого елемента шляхом «розв'язування» матриць, кожна з яких має обернено симетричні властивості. Для цього необхідно обчислити безліч власних векторів для кожної матриці, а тоді нормалізувати результат до одиниці, одержуючи тим самим вектор пріоритетів.

Таблиця 2. Матриця попарних порівнянь для другого рівня (розв'язок і погодженість)

Критерій	I	II	III	IV	V	VI	VII	Вектор пріоритетів
I	1	5	6	4	2	2	2	0,285688363179
II	1/5	1	1	2	1/3	1/5	1/6	0,049411464858
III	1/6	1	1	1/3	1/5	1/4	1/5	0,036712577298
IV	1/4	1/2	3	1	1/3	1/6	1/5	0,048957995250
V	1/2	3	5	3	1	1/3	1/3	0,122096264182
VI	1/2	5	4	6	3	1	1	0,224923891951
VII	1/2	6	5	5	3	1	1	0,232209443281

Джерело: побудовано за даними опитування експертів, проведеного автором.

Як бачимо з табл. 2, чітко вираженого пріоритету серед чинників немає. Найбільше значення отримав чинник недостатньої поінформованості (0,28), а складні життєві і сімейні проблеми отримали, за думкою експертів, майже однакові оцінки (0,22 та 0,23). Тобто можна зробити висновок, що всі названі чинники мають приблизно однаковий ступінь впливу щодо групи населення на потрапляння в жертви торгівлі людьми. Можна було б обрати для розгляду три або чотири найбільш важливі чинники, наприклад, поінформованість і складні життєві та сімейні обставини, оскільки під час проведення наступних обчислень вони найбільше вплинуть на ймовірність потрапити у ситуацію торгівлі людьми. Але автором було вирішено використовувати всі сім чинників для проведення за допомогою МАІ процесу в повному обсязі.

Шляхом уведення парних порівнянь для третього рівня ієрархії, було проілюстровано порівняльну ймовірність визначених груп ризику стосовно критеріїв другого рівня.

На думку експертів, саме молоді чоловіки (0,399) найбільше потерпають від недостатньої поінформованості про можливість потрапити в ситуацію торгівлі людьми. Сексуальна привабливість є більшою причиною стати жертвою торгівлі людьми для молодих жінок (0,534). Здатність до важкої фізичної праці є чинником відповідної загрози для молодих чоловіків (0,515). За чинником гарного здоров'я на перше місце виходять жінки середнього віку (0,335). Від бездіяльності правоохоронних органів найбільше потерпають діти (0,569). Складна життєва ситуація є чинником потрапляння до групи ризику для чоловіків середнього віку (0,461), а внаслідок складної сімейної ситуації найбільш уразливі діти (0,575).

Після формування набору локальних пріоритетів їх синтезують, починаючи з другого рівня до нижнього (використовується принцип синтезу). Локальні пріоритети множаться на пріоритети відповідних критеріїв вищого рівня і підсумовуються за кожним елементом відповідно до критеріїв, на які впливає цей елемент (кожний елемент другого рівня множиться на одиницю, тобто на вагу єдиної цілі самого верхнього рівня). У результаті отримуємо глобальний пріоритет того елемента, який потім використовується для зважування локальних пріоритетів елементів, порівнюваних відносно нього як критерію, так і розташованих рівнем нижче. Процедура триває до самого нижнього рівня.

Для виявлення глобальних пріоритетів у матриці локальні пріоритети розташовуються відносно кожного критерію, кожний стовпець вектора множиться на пріоритет відповідного критерію і результат підсумовується у кожному рядку (табл. 3, рис. 3).

Таблиця 3. Розрахунок глобального пріоритету

Критерії/групи ризику	Недостатня поінформованість населення про торгівлю людьми і шляхи потрапляння в такі ситуації	Сексуальна привабливість	Здатність до важкої фізичної праці	Проблеми зі здоров'ям	Діяльність (бездіяльність) правоохоронних органів з питань захисту населення від торгівлі людьми	Складна життєва ситуація (нестача грошей, безробіття, низька платоспроможність)	Складна сімейна ситуація (розлучення, неповні сім'ї, раннє сирітство, соціальне неблагополуччя)	Глобальний пріоритет
	0,28850	0,04990	0,03707	0,05239	0,12330	0,21435	0,23449	
Діти	0,02854	0,05993	0,02637	0,09907	0,56914	0,07425	0,57513	0,23835
Молоді жінки	0,08696	0,53419	0,10660	0,22689	0,14660	0,07664	0,04104	0,11171
Молоді чоловіки	0,39932	0,04188	0,51472	0,12342	0,07583	0,20309	0,11596	0,22291
Жінки середнього віку	0,17436	0,24746	0,08217	0,33484	0,11683	0,18545	0,06660	0,15301
Чоловіки середнього віку	0,31082	0,11652	0,27014	0,21577	0,09160	0,46058	0,20126	0,27402

Джерело: побудовано за даними опитування експертів, проведеного автором.

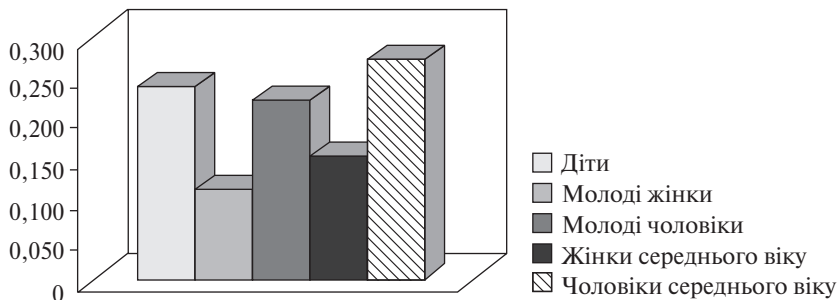

Рис. 3. Ступінь пріоритетності можливих груп ризику, розрахована за результатами експертного опитування

Джерело: побудовано за даними опитування експертів, проведеного автором.

Отже, як показують оцінки експертів, перевагу щодо потрапляння у групу ризику стати жертвою торгівлі людьми мають такі демографічні групи як чоловіки середнього віку, діти та молоді чоловіки. Жінки як групи ризику за експертними оцінками на сьогоднішній час «відстають», що говорить про спрямованість торгівлі людьми в бік трудової експлуатації. Діти також мають високий ступінь ризику. В той же час, показники глобального пріоритету для всіх груп населення набувають невеликих значень.

Висновки. Застосування методу аналізу ієрархій дозволило виявити актуальні пріоритетні чинники та групи ризику, що потребують найбільшої уваги під час протидії торгівлі людьми.

Можна зробити висновок, що немає такого критерію, який би суттєво відрізнявся від усіх інших критеріїв за впливом на групи ризику – потенційних жертв торгівлі людьми. Тобто всі названі експертами чинники є майже рівноцінно впливовими.

Серед уразливих груп населення на сьогоднішній день виділяється група чоловіків, що можуть стати жертвами торгівлі людьми. Це вказує на інтенсивніше трудове спрямування цього кримінального процесу. Отриманий результат експертного опитування кореспондується з інформацією МОМ про те, що по допомогу до неї в останні роки частіше звертаються чоловіки, ніж жінки, а найпоширенішою формою експлуатації жертв торгівлі людьми стає трудова. Однак діти теж залишаються на високому рівні щодо можливості стати «живим товаром», що є небезпечним для суспільства.

І все ж таки, хоча одні групи населення за одними критеріями більш привабливі для торгівців, інші – за іншими, ризик існує для всіх. Тобто невеликі значення глобального пріоритету свідчать про те, що ризик потрапити у ситуацію торгівлі людьми не сильно залежить від приналежності до певної соціально-демографічної групи.

Проведення експертного опитування на основі застосування методу аналізу ієрархій показало, що ризик потрапляння у ситуацію торгівлі людьми для представників різних статево-вікових груп приблизно однаковий. Вищі числові значення показника ризику для чоловіків порівняно з жінками можна розцінювати як свідчення того, що зафіксоване зростання частки чоловіків серед осіб, які звернулися за допомогою до МОМ, дійсно відображає зміну статевої структури постраждалих, а не є наслідком різниці в інтенсивності звертань постраждалих обох статей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime. Ratification [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtmsg_no=XVIII-12-a&chapter=18&lang=en
2. Есть ли альтернатива гастарбайтерам? 5 экспертных интервью / П. Власова, Н. Жарова, Т. Холщевникова, Е. Тюрюканова, С.Т. Петерсен — М. : Агентство социальной информации, 2006. — 28 с.
3. Запобігання торгівлі людьми : Навч.-метод. посіб. / К.Б. Левченко та ін.; заг. ред. К.Б. Левченко, О.А. Удалова. — К. : Міленіум, 2004. — 180 с.
4. Ukraine Demographic and Health Survey 2007/Ukrainian Centre for Social Reforms (UCSR), State Committee of Statistics (State Statistics Committee) [Ukraine], Ministry of Healthcare (MH) [Ukraine] and Macro International Inc. . — Calverton, Maryland, USA: UCSR and Macro international, 2008. — 336 p.
5. Звіт з дослідження рівня обізнаності з явищем торгівлі людьми / Представництво МОМ в Україні. — К. 2013. — 82 с.
6. Позняк А. Тенденции торговли людьми в Украине [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.carim-east.eu/media/exno/Explanatory%20Notes_2013-66.pdf
7. Соціальний аналіз основних чинників торгівлі людьми: реальна ситуація та шляхи запобігання / Алексеева А.В., Галустян Ю.М., Шваб І.А. та ін.; Державний інститут проблем сім'ї та молоді. — К. 2003. — 91 с.
8. Торговля людьми з України з метою трудової і сексуальної експлуатації: проект звіту / Науково-дослідний інститут праці і зайнятості населення. — К., 2003. — 35 с.
9. Запобігання торгівлі дітьми з метою їх використання для примусової праці і сексуальної експлуатації: проект звіту соціологічного дослідження за метою швидкого оцінювання/ Центр соціальних експертиз Інституту соціології НАН України. — К., 2003. — 72 с.
10. Евланов Л.Г «Теория и практика принятия решений». — М. : Экономика, 1984. — 175 с.
11. Евланов Л.Г., Кутузов В.А. Экспертные оценки в управлении. — М. : Экономика, 1978. — 133 с.
12. Саати Т. Принятие решений. Метод анализа иерархий. — М. : Радио и связь, 1993. — 278 с.
13. Саати Т., Керс К. Аналитическое планирование. Организация систем. — М. : Радио и связь, 1991. — 224 с.

REFERENCES

1. Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime. Ratification. Retrieved from : https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XVIII-12-a&chapter=18&lang=en [in English].
2. Vlasova, P., Zharova, N., Kholshchevnykova, T., Tyuryukanova, E., Petersen, S.T. (2006). *Est' ly al'ternatyva hastarbayteram? 5 ekspertnykh ynterv'yu* [Are there alternatives to gastarbeiters? 5 expert interviews]. Moscow. Ahentstvo sotsyal'noy ynformatsyy [in Russian].
3. Levchenko, K. B. ta in. (2004). *Zapobihannya torhivli lyud'my* [Prevention of human trafficking]. Kyiv. Milenium [in Ukrainian].
4. *Ukraine Demographic and Health Survey 2007*. (2008). Ukrainian Center of Social Reforms, State Committee of Statistics, Ministry of Healthcare and Macro International Inc. Calverton, Maryland, USA [in English].
5. *Zvit z doslidzhennya rivnya obiznanosti z yavyschem torhivli lyud'my* [Report on research the level of awareness of human trafficking]. (2013). Kyiv, Predstavnytstvo MOM v Ukrayini. [in Ukrainian].
6. Pozniak, O. (2013). Human Trafficking Trends in Ukraine. Retrieved from : http://www.carim-east.eu/media/exno/Explanatory%20Notes_2013-66.pdf [in Russian].
7. Aleksyeyeva, A.V., Halustyan, Yu.M., Shvab, I.A. ta in. (2003). *Sotsial'nyy analiz osnovnykh chynnykiv torhivli lyud'my: real'na sytuatsiya ta shlyakhy zapobihannya* [Social analysis of key factors of human trafficking: actual situation and ways to prevent]. Kyiv: Derzhavnyy instytut problem sim'yi ta molodi [in Ukrainian].
8. *Torhivlya lyud'my z Ukrayiny z metoyu trudovoyi i seksual'noyi ekspluatatsiyi: proekt zvit* [Human trafficking from Ukraine for labor and sexual exploitation: draft report]. (2003). Kyiv. NDIPZN [in Ukrainian].
9. *Zapobihannya torhivli dit'my z metoyu yikh vykorystannya dlya prymusovoyi pratsi i seksual'noyi ekspluatatsiyi: proekt zvit* [Prevention of children trafficking for using them in forced labor and sexual exploitation: draft report of sociological research in fast evaluation]. (2003). Kyiv, TSSEP [in Ukrainian].
10. Evlanov, L.H. (1984). *Teoriya y praktyka prynyatyya reshenyy* [Theory and practice of decision-making]. Moscow. Ekonomyka [in Russian].
11. Evlanov, L.H., Kutuzov, V.A. (1978). *Ekspertnye otsenky v upravlenyy* [Expert assessments in management]. Moscow. Ekonomyka [in Russian].
12. Saaty, T. (1993). *Prynyatye reshenyy. Metod analiza yerarkhyi* [Decision making. Hierarchy analysis method]. Moscow. Radyo y svyaz' [in Russian].
13. Saaty, T., Kers, K. (1991). *Analytycheskoe planirovaniye. Orhanyzatsyya system* [Analytical planning. Organization systems]. Moscow. Radyo y svyaz' [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 06.04.2015.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання).

Рукописи приймаються обсягом 15–17 сторінок (разом з літературою, розширеними анотаціями) формату А–4, через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см, абзац – виступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набору формул, графіків і таблиць використовують спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Скановані рисунки і графіки вставляти заборонено. Статті подавати у двох примірниках у друкованому вигляді та в електронному варіанті (електронною поштою чи на електронному носії). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською, російською чи англійською мовами. У статті не повинно бути переносів слів.

Аспіранти, здобувачі подають рекомендацію наукового керівника. Підпис керівника має бути завірений печаткою установи, на останній сторінці статті обов'язково ставиться підпис автора.

Разом із статтею автор подає Ліцензійний договір на використання твору (статті). Зразок Ліцензійного договору розташовано на сайті журналу.

Кожна стаття повинна мати код «УДК» (вгорі ліворуч над прізвищем автора). Зліва – ініціали, прізвище (великими літерами, шрифт напівжирний, прямий), науковий ступінь та звання автора, а також посада та установа, де працює автор (світлим прямим). Нижче зазначають повну поштову адресу установи (з індексом), де працює автор, та електронну адресу автора (E-mail) – шрифт 14.

Далі – назва статті великими літерами (шрифт: Times New Roman, розмір – 14), виділяється напівжирним та розміщується ліворуч).

Під назвою статті подають анотацію мовою статті на 100–250 слів (не менш ніж 10–12 рядків) зі стислим викладом матеріалу та ключові слова (5–10 слів, шрифт 12, курсив, інтервал 1,5).

Далі повторюють російською та англійською мовами ті самі дані (шрифт 12, інтервал 1,5):

ПІБ, наукове звання, посада, установа, де працює автор, автори, поштова та електронна адреси; назва статті, анотації (100–250 слів кожна) та ключові слова (шрифт 12).

Обов'язкові вимоги до анотацій (рефератів), які повинні бути:

- інформативними (без загальних слів);
- структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті);
- змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основні цілі дослідження; сумувати найбільш значущі результати);
- містити конкретизацію авторського внеску (що розроблено, що запропоновано, що виявлено і т. д.);
- компактними (укладатися у обсяг 100–250 слів).

Авторська анотація (реферат) має:

- містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей;
- не містити посилання та аббревіатури.

У статті мають бути такі необхідні розділи, як *постановка проблеми, актуальність обраної теми, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі*, які виділяють н/ж шрифтом, *література, References* (зразок оформлення статті на сайті).

При викладі розділу «Аналіз останніх досліджень і публікацій» автору необхідно додатково коротко описати 3–4 приклади, про що науковці (ПІБ) проводили дослідження. До прізвищ науковців, які згадуються у статті обов'язково додаємо ПІБ англійською мовою у круглих дужках. Назву рисунку у тексті розміщують під ним ліворуч. Графічний матеріал — рисунки, ілюстрації, схеми, діаграми, усі умовні позначення на них мають бути чіткими та виразними. Слово «рис. №_» — світлим курсивом, а назву рисунку — напівжирним стандартним (прямим). Під назвою рисунку розміщують джерела посилань.

Таблиці повинні бути компактними, мати назву, їх «шапка» — точно відповідати змістові граф, всі графи шапки повинні бути заповнені. При використанні таблиць саме слово «таблиця» розміщують зліва і подають світлим курсивом. У цьому ж рядку далі — назва таблиці, виділена (прямим) напівжирним («шапка» табл. — напівжирним прямим) шрифтом. Джерела посилань розміщують під таблицею. Не рекомендується розміщувати ілюстровані матеріали (*рис., таблиці, схеми*) на сторінці перед висновками статті.

Увага! У зв'язку із включенням журналу до низки міжнародних бібліографічно-реферативних баз даних, список літератури має складатися з двох блоків: ЛІТЕРАТУРА і REFERENCES (ця вимога діє і для англomовних статей):

1) ЛІТЕРАТУРА — джерела мовою оригіналу, оформлені відповідно до українського стандарту бібліографічного опису (форма 23, затверджена наказом ВАК України від 03 березня 2008 р. №147);

2) REFERENCES — той же список літератури транслітерований в романському алфавіті (рекомендації за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010, правила до оформлення транслітерованого списку літератури References на сайті <http://www.dse.org.ua>, розділ для авторів). Назву «Література» і «References» даємо світлим, великими літерами. Прізвища авторів у джерелах виділяти світлим курсивом.

Назви періодичних україно- та російськомовних видань (журналів, збірників та ін.) подаються транслітерацією (правила української транслітерації: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в дужках — англійською мовою.

Посилання на джерела використаних матеріалів, фактичних та статистичних даних є обов'язковими і подаються у тексті у хронологічному порядку цифрою у квадратних дужках, література — у кінці статті. Обов'язковим є посилання у рубриці «Аналіз останніх досліджень і публікацій» та в тексті статті на праці зарубіжних авторів (їх прізвища подають мовою статті (українською, російською, а в дужках *курсивом — англійською мовою*). Назви праць (не більше як 15) у списку літератури розміщують в порядку цитування в тексті. Для полегшення процедури оформлення наукових літературних джерел відповідно до вимог Державної атестаційної комісії (ВАК) України, ви можете користуватися онлайн ресурсом автоматичного оформлення джерел (*за оновленими вимогами: інструкція, доступне пояснення*): <http://vak.in.ua>.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають внутрішньому і зовнішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редколегії журналу, фахівці відповідної галузі. Рецензування проводиться конфіденційно. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень, стаття може бути відхилена або повернута авторові (авторам) на доопрацювання. Статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку вчена рада Інституту.

Для більш об'єктивної оцінки наукового змісту статей може застосовуватися незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів).

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) та проводити відбір статей. Відхилені рукописи авторам не повертають. Стаття, подана без дотримання зазначених вимог, опублікуванню не підлягає.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Статті журналу обов'язково проходять конфіденційне рецензування, яке здійснюють члени редакційної колегії та інші знані фахівці, одержуючи щонайменше дві (внутрішню та зовнішню) рецензії.

До тексту обов'язково додається авторська довідка:

ПІБ автора (авторів) повністю	
Відомості про науковий ступінь, учене звання	
Місце роботи автора, (співавтора) та посада, повна поштова адреса місця роботи (з індексом)	
Поштова адреса для отримання авторського примірника чи кореспонденції (Поштовий індекс!)	
Електронна адреса	
Контактні номери телефонів автора	

ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЖУРНАЛУ

- Теоретичні проблеми демографії;
- демографічні процеси: народжуваність, смертність, шлюбно-сімейні процеси, міграція;
- соціально-демографічні структури та якість населення;
- людський розвиток;
- формування соціального капіталу;
- рівень та якість життя;
- бідність і соціальне відторгнення;
- ринок праці та зайнятість;
- соціально-демографічна політика;
- соціальний захист населення;
- гендерні дослідження;
- розвиток соціальної інфраструктури;
- соціально-демографічне прогнозування;
- кількісні методи в соціально-демографічних дослідженнях;
- інформаційне забезпечення соціально-економічних та демографічних досліджень;
- регіональні соціально-демографічні дослідження;
- потенціал соціалізації;
- соціальна відповідальність.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ЛІТЕРАТУРИ (REFERENCES), ТРАНСЛІТЕРОВАНОГО* У РОМАНСЬКОМУ АЛФАВІТІ (ЛАТИНИЦЯ)

Правильний опис використовуваних джерел у списках літератури є запорукою того, що цитована публікація буде врахована **при оцінці наукової діяльності її авторів**, отже, (по ланцюжку) — організація, регіон, країна. **За цитуванням журналу визначається його науковий рівень**, авторитетність, ефективність діяльності його редакційної колегії і т. д. З чого виходить, що найбільш значущими складовими в бібліографічних посиланнях є **прізвища авторів і назви журналів**. Причому для того, щоб всі автори публікації були враховані в системі, **необхідно в опис статті вносити всіх авторів**, не скорочуючи їх трьома, чотирма і т. п. Заголовки статей в цьому випадку дають додаткову інформацію про їх зміст і, хоча в аналітичній системі вони не використовуються, Scopus рекомендує включати їх в описи посилань.

Для україномовних і російськомовних статей, які використовують з журналів, рекомендуємо такий варіант структури бібліографічних посилань в References:

- ПІБ авторів (транслітерація);
- назва статті у варіанті, що транслітерується, і переклад назви статті англійською мовою в квадратних дужках [];
- назва джерела (транслітерація) і переклад назви джерела англійською мовою [];
- вихідні дані з позначеннями англійською мовою або лише цифрові (останнє залежно від вживаного стандарту опису).

Список літератури (References) для Scopus та інших зарубіжних баз даних (БД) подається повністю окремим блоком, повторюючи список літератури до україномовної частини, незалежно від того є в ньому іноземні джерела чи немає. Якщо в списку є посилання на іноземні публікації, вони повністю повторюються в списку, який готується в романському алфавіті.

Опис статті з журналів:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Nefyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

Небажане таке подання посилань (заголовок статті лише транслітерується, без перекладу):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Nefyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Безоплатні програми для складання бібліографії наявні в Інтернеті. Досить зробити в Google пошук зі словами «Create citation», і ви отримаєте кілька безоплатних програм, що дають змогу автоматично створювати посилання за пропонованими стандартами. Причому описи можна створювати для різних видів публікацій (книга, стаття з журналу, інтернет-ресурс і т. п.). Нижче наведено кілька посилань на такі сайти: <http://www.easybib.com>; <http://www.bibme.org>; <http://www.sourceaid.com/>

Технологія підготовки посилань з використанням системи автоматичної транслітерації і перекладача

На сайті <http://litopys.org.ua> можна безоплатно скористатися програмою **транслітерації українського тексту в латиницю**. На сайті <http://www.translit.ru> транслітерація російського тексту.

Програми дуже прості, їх легко використовувати як для готових посилань, так і для транслітерації різних частин описів.

Наведемо зразок короткої схеми процесу перетворення посилання:

1. Входимо на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляємо в спеціальне поле весь текст бібліографії українською мовою і натискаємо кнопку «перекодувати».

кнопку «перекодувати».

Приклад автоматичної транслітерації в програмі на сайті:

Вихідний текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Наук. думка, 1983. — 182 с.

Транслітерований текст:

Zahrobs'ka A.F. Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

* транслітерація — переведення однієї графічної системи алфавіту в іншу (передача літер однієї писемності літерами другої).

3. Копіюємо текст, що транслітерується у References – список, який готується.
4. Перекладаємо всі описи джерела, окрім авторів (назва книги, статті, постанови і так далі) англійською мовою, переносимо його до списку, який готується (за транслітерованою назвою).
5. Об'єднуємо описи в трансліті і перекладене та оформляємо відповідно до прийнятих правил. При цьому необхідно розкрити місце видання (Kyiv) і виправити позначення сторінок англійською мовою (замість 182 s. пишемо 182 p.) Курсивом виділяємо назву джерела, додаємо в кінці речення [in Ukrainian] і посилання готове:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Або беремо, наприклад, посилання:

Кочукова Е.В., Павлова О.В., Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С. 190–199.

Вставляємо в програму, додаємо в кінці речення [in Russian], отримуємо:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., M.: Nauchnyi Mir, 2009, S.190-199 [in Russian].

У References абсолютно недопустимо використовувати український ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». В жодному із зарубіжних стандартів бібліографічних описів не використовуються розділові знаки, вживані в українському ДСТУ («//» і «—»). Назва джерела і вихідні дані відділяються від авторів і заголовка статті типом шрифту, найчастіше, курсивом (italics), крапкою або комою.

Змінюємо посилання, що транслітерується:

1. Прибираємо спеціальні роздільники між полями, додаткові пробіли, тире (ставимо дефіс), усі види лапок, № (знак), («//», «—», «;», « / », “ ”) та інші лапки.

2. У квадратних дужках після транслітерації пишемо перекладений заголовок статті і назву джерела англійською мовою.

3. Пишемо англійською мовою повне місце видання і позначення сторінок (видавництво залишаємо транслітерованим). Додаємо в кінець речення [in Russian].

Отримуємо кінцевий результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199 [in Russian].

Бібліографічний опис за стандартом APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Журнал

Last Name, F. (Year Published). Article Title. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. CNN.com. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Приклади оформлення списків літератури в романському алфавіті завантажити з ресурсу

Допомогти в зберіганні і оформленні посилань можуть програми – бібліографічні менеджери. У більшості випадків з їхньою допомогою Ви зможете швидко і грамотно скласти бібліографічний опис для публікації в будь-якому зарубіжному виданні відповідно до їх вимог. До таких сервісів належать сайти <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com та ін.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

К опубликованию в специализированном журнале принимаются научные труды, которые никогда не печатались ранее. Статья должна быть написана на актуальную тему, содержать результаты глубокого научного исследования, новизну и обоснования научных выводов соответствующих цели статьи (поставленного задания).

Рукописи принимаются объемом 15–17 страниц вместе с анотациями и литературой формата А–4, 1,5 интервала. Поля все – по 2 см, абзац – на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, размер – 14, выполненные на компьютере в редакторе Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набора формул, графиков и таблиц используются специальные программы, вмонтированные в Word for Windows. Сканированные рисунки и графики вставлять запрещено. Статьи следует представлять в печатном виде и в электронном варианте (электронной почтой или на электронном носителе). Для опубликования в научном журнале статьи представляются на украинском, русском или английском языках. Статьи не должны иметь переносы слов.

Аспиранты, соискатели представляют рекомендации научного руководителя. Подпись руководителя заверяется печатью учреждения, на последней странице статьи обязательно ставится подпись автора.

Вместе со статьей автор представляет Лицензионный договор на использование произведения (статьи). Образец Лицензионного договора размещен на сайте журнала.

Каждая статья должна иметь код «УДК» (сверху слева над фамилией автора). Слева – инициалы, фамилия (заглавными буквами, шрифт полужирный, прямой), научная степень и звание автора, также должность и учреждение, где работает автор (светлым прямым). Ниже указывают полный почтовый адрес учреждения (с индексом), где работает автор, и электронный адрес автора (E-mail) – шрифт 14.

Далее – название статьи заглавными буквами (шрифт: Times New Roman, размер – 14), выделяется полужирным и располагается слева).

Под названием статьи подают аннотацию на языке статьи на 100–250 слов (не менее чем 10–12 строк) с кратким изложением материала и ключевые слова (5–10 слов, шрифт 12, курсив, интервал 1,5).

Далее повторяют на русском и английском языках такие же данные (шрифт 12, интервал 1,5): ФИО, научное звание, должность, учреждение, где работает автор (авторы), почтовый и электронный адреса; название статьи, аннотации (100–250 слов каждая) и ключевые слова (шрифт 12).

Обязательные требования к аннотациям (рефератов), которые должны быть:

- информативными (не содержать общих слов);
- структурированными (отображать последовательную логику описания результатов в статье);
- содержательными (отражать основное содержание статьи; описывать основные цели исследования; суммировать наиболее важные результаты);
- содержать конкретизацию авторского вклада (что разработано, что предложено, что выявлено и т. д.);
- компактными (укладываться в объем 100–250 слов).

Авторская аннотация (реферат) должна:

- содержать объяснения, как было проведено исследование, без методологических деталей;
- не должна содержать ссылки и аббревиатуры.

Статья должна содержать такие необходимые элементы, как *постановка проблемы, актуальность избранной темы, анализ последних научных достижений и публикаций, постановка цели и задания, изложение основного материала исследования и полученных результатов, выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении*, которые выде-

ляют полужирным шрифтом, *литература, References* (образец оформления статьи на сайте <http://www.dse.org.ua>).

При изложении раздела «Анализ последних исследований и публикаций» автору необходимо дополнительно *коротко* описать 3–4 примера, о чем ученые (ФИО) проводили исследования. К фамилиям ученых, которые упоминаются в статье прибавляются ФИО на английском языке в круглых скобках. Графический материал – рисунки, иллюстрации, схемы, диаграммы, все условные обозначения на них должны быть четкими и выразительными. В тексте название рисунка располагают под ним (слева). Слово «рис. №_» – *светлым курсивом*, а название рисунка – полужирным стандартным (прямым). Под названием рисунка размещаются источники ссылок.

Таблицы должны быть компактными, иметь название, их «шапка» – точно соответствовать содержанию граф, все графы должны быть заполнены. Слово «таблица» располагается слева и пишется светлым курсивом. В этой же строке далее – название таблицы, выделяется (прямым) полужирным («шапка» таблицы – полужирным прямым шрифтом). Не рекомендуется размещать иллюстрированные материалы (*рис., таблицы, схемы*) на странице перед выводами статьи.

Внимание! В связи с включением журнала в ряд международных библиографических баз данных, список литературы должен состоять из двух блоков: ЛИТЕРАТУРА и REFERENCES (это правило действует и для англоязычных статей):

1) ЛИТЕРАТУРА – источники языком оригинала, оформление соответственно украинскому стандарту библиографического описания (форма 23, утверждена приказом ВАК Украины от 03 марта 2008 г. №147);

2) REFERENCES – тот же список литературы транслитерированный в романском алфавите (рекомендации международного библиографического стандарта APA-2010, правила оформления транслитерированного списка литературы **References** на сайте <http://www.dse.org.ua>, раздел для авторов). Название «ЛИТЕРАТУРА» и «REFERENCES» пишем светлым, заглавными буквами. Фамилии авторов в источниках выделяются светлым курсивом.

Названия периодических украинско- и русскоязычных изданий (журналов, сборников и др.) пишутся транслитерацией (правила украинской транслитерации: постановление Кабинета Министров Украины от 27 января 2010 г. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в скобках – на английском языке.

Ссылки на источники использованных материалов, фактических и статистических данных являются обязательными и даются в тексте в хронологическом порядке цифрой в квадратных скобках, литература – в конце статьи. Обязательными являются также ссылки в рубрике «Анализ последних исследований и публикаций» и в тексте статьи на труды зарубежных авторов (их фамилии пишут на языке статьи (украинском, русском, а в скобках *курсивом* – на английском языке). Названия трудов (не более 15) в списке литературы располагают в порядке цитирования в тексте. Для облегчения процедуры оформления научных литературных источников соответственно требованиям Государственной аттестационной комиссии (ВАК) Украины, можно пользоваться онлайн ресурсом автоматического оформления источников (*по обновленным требованиям: инструкция, доступное объяснение*): <http://vak.in.ua>.

Материалы, публикуемые в журнале, подлежат внутреннему и внешнему рецензированию, которое осуществляется членами редколлегии журнала, специалистами соответствующего научного направления. Рецензирование проводится конфиденциально. В случае негативной рецензии или наличия существенных замечаний статья может быть отклонена или возвращена автору (авторам) на доработку. Статьи рассматривает редакционная коллегия журнала и рекомендует к печати ученый совет Института.

Для более объективной оценки научного содержания статей может проводиться независимое, конфиденциальное рецензирование (без указания фамилий авторов и рецензентов).

Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право рецензировать, редактировать, сокращать (без изменений позиций авторов) и проводить отбор статей. Отклоненные рукописи авторам не возвращаются. Статья, представленная без соблюдения вышеуказанных требований, опубликованию не подлежит.

Ответственность за достоверность информации, фактов и других сведений, ссылок на нормативные акты, цитаты, собственные имена, а также правильность перевода несут авторы публикаций.

Публикуемые в журнале материалы, отражают точку зрения авторов, которая не всегда может совпадать с позицией редакционной коллегии.

Статьи журнала обязательно проходят конфиденциальное рецензирование, которое осуществляют члены редакционной коллегии и другие известные специалисты, получая минимум две (внутреннюю и внешнюю) рецензии.

К тексту обязательно прилагается авторская справка:

ФИО автора (авторов) полностью	
Сведения о научной степени, ученом звании	
Сведения о месте работы, должности, полный почтовый адрес места работы (с индексом)	
Почтовый адрес для получения авторского экземпляра или корреспонденции (почтовый индекс!)	
Электронный адрес	
Контактные номера телефонов автора	

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ ЖУРНАЛА

- Теоретические проблемы демографии;
- демографические процессы:
- рождаемость, смертность, брачно-семейные процессы, миграция;
- социально-демографические структуры и качество населения;
- человеческое развитие;
- формирование социального капитала;
- уровень и качество жизни;
- бедность и социальное отторжение;
- рынок труда и занятость;
- социально-демографическая политика;
- социальная защита населения;
- гендерные исследования;
- развитие социальной инфраструктуры;
- социально-демографическое прогнозирование;
- количественные методы в социально-демографических исследованиях;
- информационное обеспечение социально-экономических и демографических исследований;
- региональные социально-демографические исследования;
- потенциал социализации;
- социальная ответственность.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СПИСКА ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES), ТРАНСЛИТЕРИРОВАННОГО* В РОМАНСКОМ АЛФАВИТЕ (ЛАТИНИЦА)

Правильное описание используемых источников в списках литературы является залогом того, что цитируемая публикация будет учтена **при оценке научной деятельности ее авторов, следовательно** (по цепочке) — организация, регион, страна. **По цитированию журнала определяется его научный уровень**, авторитетность, эффективность деятельности его редакционной коллегии и т. д. Из чего следует, что наиболее значимыми составляющими в библиографических ссылках являются **фамилии авторов и названия журналов**. Причем для того, чтобы все авторы публикации были учтены в системе, **необходимо в описание статьи вносить фамилии всех авторов**, не сокращая их до трех, четырех и т. п. Заглавия статей в этом случае дают дополнительную информацию об их содержании и, хотя в аналитической системе они не используются, Scopus рекомендует включать их в описания ссылок.

Для украиноязычных и русскоязычных статей, которые используются из журналов, рекомендуем такой вариант структуры библиографических ссылок в References:

- ФИО авторов (транслитерация);
- название статьи в транслитерированном варианте и перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках [];
- название источника (транслитерация) и перевод названия источника на английский язык [];
- выходные данные с обозначениями на английском языке либо только цифровые (последнее в зависимости от применяемого стандарта описания).

Список литературы (References) для Scopus и других зарубежных баз данных (БД) дается полностью отдельным блоком, повторяя список литературы к украиноязычной части, независимо от того, имеются или нет в нем иностранные источники. Если в списке есть ссылки на иностранные публикации, они полностью повторяются в списке, готовящемся в романском алфавите.

Описание статьи из журналов:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

Нежелательно такое представление ссылки (заглавие статьи только транслитерировано, без перевода):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Есть бесплатные программы для составления библиографии в Интернете. Достаточно сделать в Google поиск со словами «create citation», и вы получите несколько бесплатных программ, позволяющих автоматически создавать ссылки по предлагаемым стандартам. Причем описания можно создавать для разных видов публикаций (книга, статья из журнала, Интернет-ресурс и т. п.). Ниже приведены несколько ссылок на такие сайты: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Технология подготовки ссылок с использованием системы автоматической транслитерации и переводчика

На сайте <http://litopys.org.ua> можно бесплатно воспользоваться программой **транслитерации украинского текста в латиницу**. На сайте <http://www.translit.ru> транслитерация русского текста.

Программы очень просты, их легко использовать как для готовых ссылок, так и для транслитерации различных частей описаний.

Приведем примерную краткую схему процесса преобразования ссылки:

1. Входим на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляем в специальное поле весь текст библиографии на украинском языке и нажимаем кнопку «перекодировать».

Пример автоматической транслитерации в программе на сайте:

Исходный текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Nauk. dumka, 1983. — 182 с.

Транслитерованный текст:

Zahrobs'ka A.F. Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naselennia. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

* транслитерация — перевод одной графической системы алфавита в другую (передача букв одной письменности буквами другой).

3. Копируем транслитерированный текст в готовящийся список References.
4. Переводим все описания источника, кроме авторов (название книги, статьи, постановления и т.д.) на английский язык, переносим его в готовящийся список (за транслитерированным названием).
5. Объединяем описания в транслите и переводное, оформляя в соответствии с принятыми правилами. При этом необходимо раскрыть место издания (Kyiv) и исправить обозначение страниц на английский язык (вместо 182 s., — 182 p.) Курсивом выделяем название источника, добавляем в конце предложения [in Ukrainian] и ссылка готова:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Или берем, например, ссылку:

Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). — М.: Научный Мир, 2009. — 342 с. — С. 190—199.

Вставляем в программу, добавляем в конце предложения [in Russian] получаем:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. — M.: Nauchnyi Mir, 2009. — S. 190-199 [in Russian].

B References совершенно недопустимо использовать украинский ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Ни в одном из зарубежных стандартов на библиографических описях не используются разделительные знаки, применяемые в украинском ДСТУ («//», «—» и «—»). Название источника и выходные данные отделяются от авторов и заглавия статьи типом шрифта, чаще всего, курсивом (*italics*), точкой или запятой.

Преобразуем транслитерированную ссылку:

1. Убираем специальные разделители между полями, дополнительные пробелы, тире (ставим дефис) все виды кавычек, №(знак), («//», «—» «;», « / », “ “) и другие кавычки.

2. В квадратных скобках после транслитерации пишем перевод заглавия статьи и названия источника на английский язык.

3. Пишем на английском языке полное место издания и обозначение страниц (издательство оставляем транслитерированным). Добавляем в конец предложения [in Russian].

Получаем конечный результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp. 190-199 [in Russian].

Библиографическое описание по стандарту APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English]

Журнал

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Примеры оформления списков литературы в романском алфавите загружать с ресурса

Помочь в хранении и оформлении ссылок могут программы — библиографические менеджеры. В большинстве случаев с их помощью Вы сможете быстро и грамотно составить библиографическое описание для публикации в любом зарубежном издании в соответствии с их требованиями. К числу таких сервисов относятся сайты <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com и др.

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for publication in the journal, only research papers which have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks).

The length of accepted manuscripts should be 15–17 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins – 2 cm, indent – 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc, *.docx). To create formulas, tables and charts, special functions of the Word for Windows should be used. The articles should be provided in two copies, in printed and electronic variants (by e-mail or on a flash drive). Articles are accepted in Ukrainian, Russian or English languages. There are should not be any divisions of words.

Postgraduate students and competitors for PhD should provide a letter of reference from their supervisors. Supervisor's signature should be verified with a stamp of institutions, while the author's signature should be put at the last page.

However, the articles author presents EULA to use the work (article). Sample EULA is located on the magazine's website.

Every manuscript should have UDC code (on its upper left, over author's name). Over the basic text, on the left side – initials, last name (capitals, font bold), academic degree and rank, position, and affiliations (plain font). Below, the full postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below, the publication's title in capitals should be placed (Times New Roman 14 pt. bold, left alignment).

Below, the fuoll postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below the article's title a summary should be written in the article's language within 100–250 words (not less than 10–12 lines) with a brief description of the findings and key words (5–10 words, font – 12, italics, interval – 1.5).

Then the same text should be duplicated in Russian and English (font – 12, interval – 1.5): name and surname, scientific degree, position, author's affiliation institution, postal and electronic addresses; article's title, summaries (each within 100–250 words) and key words (font – 12).

Mandatory guidelines for summaries:

- informing character (no general words);
- well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured);
- relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance);
- detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, revealed, etc.);
- compact character (within 100–250 words).

Author's summary should:

- explain the study's approaches, but without methodological details;
- provide no references and abbreviations.

A manuscript should contain such necessary elements as **the problem statement, the topicality, the review of last scientific progress and publications, the purpose and problem of research, the exposition of basic matter and finding of research, the conclusion, and the prospective of further research in this field, References** (an example can be obtained from the web-site).

All graphic materials (figures, illustrations, schemes, charts, etc.) should be clear and expressive; the lines in charts and diagrams as well as all symbols should be clear. The title of a figure should be placed below (left alignment). The word «Fig. N ____» should be given in italics, while the title of the figure – in bold (straight). Below the title, a source should be given.

Tables should be compact and provided with a title, while their headlines should respond to the contents, with no empty cells. The word «Table N ____» should be placed with left alignment, in italics. In the same line, the title of a table should be placed in bold standard font (as well as headlines). Source of information should be specified below a table. It is not recommended to place materials illustrated (*Fig., Tables, Charts*) on the page before and after the conclusion of the article.

Attention! Due to inclusion of the journal into some international bibliography and reference databases, the References of publications should be prepared in **two blocks**: LITRATURE and REFERENCES (this requirement is also eligible for publications in English):

1) LITRATURE – sources of reference in Ukrainian, prepared in accordance with the Ukrainian standard of bibliography description (Form # 23, approved by the Decree of the State Certification Committee of Ukraine from March 3, 2008 №147);

2) REFERENCES – the same list of references transliterated * into English. (guidelines of international bibliographic standard APA-2010, guidelines of transliterated references at <http://www.dse.org.ua>, section for authors). Words «Література» and «References» should be written in standard capitals. Surnames of authors in the references should be standard italics.

The titles of periodic journals in Ukrainian and Russian languages (journals, collections, etc.) are given in transliterated form (guidelines of Ukrainian transliteration: decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 27 of January, 2010 №55, The Government Courier from 10.02. 2010 №5), while they should be accompanied with English translation in brackets.

References to the used sources, statistics and data are mandatory and should be specified in chronologic order within the text (a number in brackets), the list of references should be placed in the end of publication. References to works of foreign authors are mandatory in the section «Analysis of recent studies and publications» and through the text (their names are given in the language of origin – Ukrainian, Russian, and in English in italics in brackets). The titles of works (no more than 15) in the list of references are mentioned in accordance with order of citing in the text.

Instead of short summaries in Ukrainian and English, the text of publication should be supplied with reference description of basic ideas of publications (abstracts of 1-1.5 A4 pages each, 12 font) in English and Russian in the end. Above the abstracts, author's surname and name are placed (*standard italics*), below – scientific degree, academic rank, position where the author (authors) of the article, the full post address (with postal code) organization where the author (authors) in Russian and English respectively. Next – the title of publication (in Russian and English) and text of abstracts. Below the abstracts, the key words are placed in Russian and English respectively (*standard italics*).

A manuscript is a subject for an internal and external reviewing by the members of the Editorial Board, the specialists of respective research field. If review should be negative or contain substantial criticism, a manuscript should be declined or returned to its author for an improvement. The Editorial Board examines the manuscript, and the Academic Council of the Institute recommends it for publishing.

For the fair examination of scientific value of manuscript, it is possible to provide an independent blind review (without specification of names of authors and reviewers).

The author is responsible for adherence to the specifications. A manuscript that does not meet the specification should not be published.

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. Declined manuscript should not be returned.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

«Demography and social economy» used double-blind reviewing procedure model, each article reviewed by two referees which may be members of the journal's Editorial Board, outside experts, or both.

*To a manuscript, should be **necessarily** attached as follows:*

Full author's reference (first name, last name)	
Academic degree and rank	
Affiliation – institution and position, full postal address (<i>with index</i>)	
Postal address for sending the author's issue and correspondence (<i>index!</i>)	
E-mail	
Contact telephone numbers	

SCIENTIFIC FIELDS OF THE JOURNAL «DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY»

- Theoretical issues of demography;
- Demographic processes: birth rate, mortality, marriage and family processes, migration.
- Socio-demographic structures and population quality;
- Human development;
- Formation of social capital;
- The level and quality of life;
- Poverty and social reproduction;
- The labour market;
- Socio-demographic policy;
- Social protection;
- Gender studies;
- Social infrastructure development;
- Socio-demographic forecasting;
- Quantitative methods in the social and demographic research;
- Information support for socio-economic and demographic research;
- Regional socio-demographic research;
- Socialization potential;
- Social responsibility.

GUIDELINES OF REFERENCES IN THE ENGLISH transliteration*

Correct description of references is important for consideration of a publication when **estimating scientific activity of authors**, and – thus – of an institution, region, country. **Citation rate is a criterion of the journal's scientific level**, authority, efficiency of its editorial board, etc. Thus, the most important components of **references are presented by author's surnames and journals' titles**. To provide consideration of all authors in the system, **it is necessary to put all authors into publication's reference**, instead of cutting down their number by three or four of them, etc. In such case the titles of publications provide additional information about their contents and Scopus recommends to include them in the reference description, though they are not used in the analytical system.

As to Ukrainian and Russian publications referred in the articles, we recommend the following variant of the structure of bibliographic References:

- authors' surname and name (transliterated),
- title of publication in the transliterated form and translation into English in the brackets [],
- reference in the transliterated form and its translation into English in the brackets [],
- output data with English specifications, or only digital data (depending on the used standard).

References for Scopus and other international databases DB are provided in separate blocks, with complete rehearsal of references in Ukrainian, irrespective of presence of foreign publications there. If some references to foreign publications are presented in the References, they are duplicated in the transliterated list.

References to journal's articles:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

It is not recommended to provide references in the next way (the title is transliterated without translation):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

There are free Internet programs for composing the bibliography. A search of «create citation» in Google will provide you with several free programs, making automatic references in accordance with proposed standards. Moreover, bibliography references could be provided for different types of publications (book, journal article, Internet resource, etc.). Below, you can find links to such web-sites: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Technology of making references based on the system of automatic transliteration and translation

Web-site <http://litopys.org.ua> provides access to a free program of **English transliteration of the Ukrainian texts**. Web-site <http://www.translit.ru> provides access to transliteration of the **Russian texts**.

The programs are very simple and can be easily used as for ready references, as for transliteration of different parts of descriptions.

Below you can find approximate short scheme of the process of references' transformation:

1. Enter web-site <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Fill the whole text of the Ukrainian bibliography in a special field and press button «recode».

Example of automatic transliteration done at the web-site:

Input text:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. – К.: Наук. думка, 1983. – 182 с.

Transliterated text:

Zahrobs'ka A.F. Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia. – K.: Nauk. Dumka, 1983. – 182 s.

* transliteration is the conversion of a text from one script to another (conversion of letters of some writing system into another one).

4. Copy the transliterated text into the bibliographical References.

5. Translate the whole description of a reference, except authors (title of a book, article, legislation provisions, etc), into English and paste it to the References (next to the transliterated title).

6. Combine the transliterated and translated references in accordance with the guidelines. A place of publishing should be mentioned (Kyiv), while abbreviations of pages should be provided in English (instead of 182 s., – 182 p.). The title of reference should be written in Italics. In the end of sentence, words [in Ukrainian] should be added:

Zahrobskaia A.F. *Myhratsyia, vospriyzyvodstvo y uroven' obrazovanyia naselenyia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian]

There is also another option:

the following reference: Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С.190–199.

is put into the program with mentioning [in Russian] in the end of sentence:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. – М.: Nauchnyi Mir, 2009. – S.190-199 [in Russian].

It is forbidden to use Ukrainian State Standards ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» in the **References**. There are no international standards using punctuation common for the Ukrainian Standards («//» и «—») in the references. A title of reference and output data are usually written in another script as compared with author's name and publications' title (in italics – most often), or separated by a dot or coma.

Transform the transliterated reference:

1. Remove special punctuation, additional blanks, dashes (instead a hyphen should be placed), quotation marks, № (signs), («//», «—», «:», „ / “, “ “) and others.

2. English translation of the titles of article and its source are written in brackets after transliteration.

3. A full name of place of publishing and numbers of pages are written in English (a publisher should be transliterated). In the end of sentence should be mentioned [in Russian].

The final result:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199 [in Russian].

Bibliographical references in the APA standard:

Book

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Journal

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Web-site

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Examples of References download

There are special programs developed for assisting in making and storing references – bibliographical managers. In most cases, they help to make a correct and quick bibliographical reference for publication in any foreign journal in accordance with its requirements. Such services include: <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com and others.